M. FABII QUINTILIANI

DE

INSTITUTIONE ORATORIA

E LIBRIS

EXCERPTA,

EX EDITIONE SPALDINGII.

A. Crivello.

SELEGIT ET ACCURAVIT

JOSEPHUS ALDEN, S. T. D.

IN GUL. COLL. RHET. ET ŒCON. POL. PROFESSOR.

BOSTONIÆ:

MARSH, CAPEN, LYON, ET WEBB.

1840.

EDUCATION PRESS.

TO

HON. JOHN COTTON SMITH, LL. D.

THIS VOLUME

IS RESPECTFULLY INSCRIBED

BY

THE EDITOR.

PREFACE.

The following Chapters have been selected chiefly with reference to the rhetorical instruction they contain. A greater variety of topics might have been introduced, had the Editor felt himself at liberty to make alterations and abridgements in the portions selected.

The text of Spalding's edition has been adopted: in a few instances, corrections have been made by a reference to the supplementary volume of Zumpt. The captions of the several chapters have been taken from the edition of Rollin.

As the Book is designed for an advanced class in college, the ambiguous words and cases have not been marked, and but few explanatory notes have been appended. There is a time when these facilities should be dispensed with, however important they may be in the earlier stages of the student's course.

The Volume has been prepared in compliance with the advice of several of our most distinguished scholars and instructers. The attempt to promote the acquaintance of the student with "the most valuable writer of antiquity" cannot be disapproved, though the execution may not be all that could be desired.

J. A.

Williams College, }
August 1, 1840. }

INDEX.

M. FABII QUINTILIANI

SELECTA QUÆDAM CAPITA.

CAPUT I.

UTRUM PUERI UTILIUS DOMI, AN IN SCHOLIS ERUDIANTUR.

Sed nobis jam paulatim accrescere puer, et exire de gremio, ac discere serio incipiat. Hoc igitur potissimum loco tractanda quaestio est, utiliusne sit domi atque intra privatos parietes studentem continere, an frequentiae scholarum, et velut publicis praeceptoribus tradere. Quod quidem, cum iis, a quibus clarissimarum civitatum mores sunt instituti, tum eminentissimis auctoribus, video placuisse.

Non est tamen dissimulandum, esse nonnullos, qui ab hoc prope publico more privata quadam persuasione dissentiant. Hi duas praecipue rationes sequi videntur: unam, quod moribus magis consulant, fugiendo turbam hominum ejus aetatis, quae sit ad vitia maxime prona; unde causas turpium factorum saepe extitisse utinam falso jactaretur: alteram, quod, quisquis futurus est ille praeceptor, liberalius tempora sua impensurus uni videatur, quam si eadem in plures partiatur. Prior causa prorsus gravis. Nam si studiis quidem scholas prodesse, moribus autem nocere, constaret, potior mihi ratio vivendi honeste, quam vel optime dicendi, videretur. Sed mea quidem sententia juncta ista atque indiscreta sunt: neque enim esse oratorem, nisi bonum virum, judico; et fieri, etiam si posset, nolo: de hac re igitur prius.

Corrumpi mores in scholis putant: nam et corrumpuntur interim; sed domi quoque. Assunt multa ejus rei exempla, tam laesae hercle, quam conservatae sanctissime utrobique opinionis. Natura cujusque totum curaque distat. Da mentem ad pejora facilem, da negligentiam formandi custodiendique in aetate prima pudoris: non minorem flagitiis occasionem secreta praebuerint. Nam et esse potest turpis domesticus ille praeceptor: nec tutior inter servos malos, quam ingenuos parum modestos conversatio est. At si bona ipsius indoles, si non caeca ac sopita parentum socordia est; et praeceptorem eligere sanctissimum quemque, (cujus rei praecipua prudentibus cura est) et disciplinam, quae maxime severa fuerit, licet; et nihilominus amicum gravem virum, aut fidelem libertum, lateri filii sui adjungere, cujus assiduus comitatus etiam illos meliores faciat, qui timebuntur.

Facile erat hujus metus remedium. Utinam liberorum nostrorum mores non ipsi perderemus. Infantiam statim deliciis solvimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus, nervos omnes et mentis et corporis frangit. Quid non adultus concupiscet, qui in purpuris repit? Nondum prima verba exprimit, et jam coccum intelligit, jam conchylium poscit. Ante palatum eorum, quam os, instituimus. In lecticis crescunt: si terram attigerint, e manibus utrinque sustinentium pendent. Gaudemus, si quid licentius dixerint. Verba, ne Alexandrinis quidem permittenda deliciis, risu et osculo excipimus: nec mirum: nos docuimus, ex nobis audierunt. Nostras amicas, nostros concubinos vident: omne convivium obscenis canticis strepit: pudenda dictu spectantur. Fit ex his consuetudo, deinde natura. Discunt haec miseri ante quam sciant vitia esse; inde soluti ac fluentes non accipiunt e scholis mala ista, sed in scholas afferunt.

Verum in studiis magis vacabit unus uni. Ante omnia nihil prohibet esse istum, nescio quem, unum etiam cum eo, qui in scholis eruditur. Sed etiamsi jungi

utrumque non posset, lumen tamen illud conventus honestissimi, tenebris ac solitudini praetulissem. Nam optimus quisque praeceptor frequentia gaudet, ac majore se theatro dignum putat. At fere minores ex conscientia suae infirmitatis haerere singulis, et officio fungi quodammodo paedagogorum non indignantur. Sed praestet alicui vel gratia, vel amicitia, vel pecunia, ut doctissimum atque incomparabilem magistrum domi habeat: num tamen ille totum in uno diem consumturus est? aut potest esse ulla tam perpetua discentis intentio, quae non, ut visus oculorum, obtutu continuo fatigetur? cum praesertim multo plus secreti studia desiderent. Neque enim scribenti, ediscenti, et cogitanti praeceptor assistit: quorum aliquid agentibus, cujuscunque interventus impedimento est. Lectio quoque non omnis, nec semper, praeeunte vel interpretante eget: quando enim tot auctorum notitia contingeret? Ergo modicum tempus est, quo in totum diem velut opus ordinetur. Ideoque per plures ire possunt etiam quae singulis tradenda sunt: pleraque vero hanc conditionem habent, ut eadem voce ad omnes simul perferantur. Taceo de partitionibus et declamationibus rhetorum: quibus certe quantuscunque numerus adhibeatur, tamen unusquisque totum feret. Non enim vox illa praeceptoris, ut coena, minus pluribus sufficit; sed ut sol, universis idem lucis calorisque largitur. Grammaticus quoque de ratione loquendi si disserat, quaestiones explicet, historias exponat, poëmata enarret; tot illa discent, quot audient.

At enim emendationi praelectionique numerus obstat. Sit incommodum, (nam quid fere undique placet?) mox illud comparabimus commodis. Nec ego tamen eo mitti puerum volo, ubi negligatur. Sed neque praeceptor bonus majore se turba, quam ut sustinere eam possit, oneraverit: et in primis ea habenda cura est, ut is omni modo fiat nobis familiariter amicus: nec officium in docendo spectet, sed affectum: ita nunquam erimus in turba. Nec sane quisquam, literis saltem leviter imbutus, eum, in quo studium ingeniumque

perspexerit, non in suam quoque gloriam peculiariter fovebit. Sed ut fugiendae sint magnae scholae, (cui ne ipsi quidem rei assentior, si ad aliquem merito concurritur) non tamen hoc eo valet, ut fugiendae sint omnino scholae: aliud est enim vitare eas, aliud eligere.

Et si refutavimus quae contra dicuntur, jam explicemus, quid ipsi sequamur. Ante omnia, futurus orator, cui in maxima celebritate et in media reipublicae luce vivendum est, assuescat jam a tenero non reformidare homines, neque illa solitaria et velut umbratili vita pallescere. Excitanda mens et attollenda semper est, quae in hujusmodi secretis aut languescit, et quendam velut in opaco situm ducit, aut contra tumescit inani persuasione: necesse est enim sibi nimium tribuat, qui se nemini comparat. Deinde cum proferenda sunt studia, caligat in sole, et omnia nova offendit, ut qui solus didicerit, quod inter multos faciendum est.

Mitto amicitias, quae ad senectutem usque firmissimae durant, religiosa quadam necessitudine imbutae. Neque enim est sanctius, sacris iisdem, quam studiis initiari.

Sensum ipsum, qui communis dicitur, ubi discet, cum se a congressu; qui non hominibus solum sed mutis quoque animalibus naturalis est, segregarit?

Adde, quod domi ea sola discere potest, quae ipsi praecipientur; in schola, etiam quae aliis. Audiet multa quotidie probari, multa corrigi: proderit alicujus objurgata desidia: proderit laudata industria: excitabitur laude aemulatio: turpe ducet cedere pari, pulchrum superasse majores. Accendunt omnia haec animos: et licet ipsa vitium sit ambitio, frequenter tamen causa virtutum est. Non inutilem scio servatum esse a praeceptoribus meis morem, qui, cum pueros in classes distribuerant, ordinem dicendi secundum vires ingenii dabant: et ita superiore loco quisque declamabat, ut praecedere profectu videbatur. Hujus rei judicia praebebantur: ea nobis ingens palmae contentio: ducere vero classem, multo pulcherrimum. Nec de hoc semel decretum erat: tricesimus dies reddebat victo

certaminis potestatem : ita nec superior successu curam remittebat, et dolor victum ad depellendam ignominiam concitabat. Id nobis acriores ad studia dicendi faces subdidisse, quam exhortationes docentium, pedagogorum custodiam, vota parentum, quantum animi mei conjectura colligere possum, contenderim.

Sed sicut firmiores in literis profectus alit aemulatio ; ita incipientibus, atque adhuc teneris, condiscipulorum quam praeceptoris jucundior, hoc ipso quod facilior, imitatio est. Vix enim se prima elementa ad spem tollere effingendae, quam summam putant, eloquentiae audebunt : proxima amplectuntur magis, ut vites arboribus applicitae, inferiores prius apprehendendo ramos, in cacumina evadunt. Quod adeo verum est, ut ipsius etiam magistri, si tamen ambitiosis utilia praeferet, hoc opus sit, cum adhuc rudia tractabit ingenia, non statim onerare infirmitatem discentium, sed temperare vires suas, et ad intellectum audientis descendere. Nam ut vascula oris angusti superfusam humoris copiam respuunt ; sensim autem influentibus, vel etiam instillatis complentur ; sic animi puerorum quantum excipere possint, videndum est. Nam majora intellectu, velut parum apertos ad percipiendum, animos non subibunt. Utile igitur est habere, quos imitari primum, mox vincere velis. Ita paulatim et superiorum spes erit.

His adjicio, praeceptores ipsos non idem mentis ac spiritus in dicendo posse concipere singulis tantum praesentibus, quod illa celebritate audientium instinctos. Maxima enim pars eloquentia constat animo. Hunc affici, hunc concipere imagines rerum, et transformari quodammodo ad naturam eorum, de quibus loquimur, necesse est. Is porro, quo generosior celsiorque est, hoc majoribus velut organis commovetur : ideoque et laude crescit, et impetu augetur, et aliquid magnum agere gaudet. Est quaedam tacita dedignatio, vim dicendi, tantis comparatam laboribus, ad unum auditorem demittere. Pudet supra modum sermonis attolli. Et sane concipiat quis mente vel declamantis habitum, vel

orantis vocem, incessum, pronunciationem, illum denique animi et corporis motum, sudorem, ut alia praeteream, et fatigationem, audiente uno; nonne quiddam pati furori simile videatur? Non esset in rebus humanis eloquentia, si tantum cum singulis loqueremur. [I. 2.]

CAPUT II.

DE MORIBUS ET OFFICIIS PRAECEPTORIS.

Ergo cum ad eas in studiis vires pervenerit puer, ut, quae prima esse praecepta rhetorum diximus, mente consequi possit, tradendus ejus artis magistris erit: quorum in primis inspici mores oportebit: quod ego non idcirco potissimum in hac parte tractare sum aggressus, quia non in ceteris quoque doctoribus idem hoc examinandum quam diligentissime putem, sicut testatus sum libro priore; sed quod magis necessariam ejus rei mentionem facit aetas ipsa discentium. Nam et adulti fere pueri ad hos praeceptores transferuntur, et apud eos juvenes etiam facti perseverant, ideoque major adhibenda tum cura est: ut et teneriores annos ab injuria sanctitas docentis custodiat, et ferociores a licentia gravitas deterreat. Neque vero satis est summam praestare abstinentiam, nisi disciplinae severitate convenientium quoque ad se mores astrinxerit.

Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animum, ac succedere se in eorum locum, a quibus sibi liberi tradantur, existimet. Ipse nec habeat vitia, nec ferat. Non austeritas ejus tristis, non dissoluta sit comitas; ne inde odium, hinc contemtus oriatur. Plurimus ei de honesto ac bono sit sermo. Nam quo saepius monuerit, hoc rarius castigabit. Minime iracundus; nec tamen eorum, quae emendanda erunt, dissimulator: simplex in docendo; patiens laboris; assiduus potius, quam immodicus. Interrogantibus libenter respondeat;

non interrogantes percontetur ultro. In laudandis discipulorum dictionibus nec malignus, nec effusus; quia res altera taedium laboris, altera securitatem parit. In emendando quae corrigenda erunt, non acerbus, minimeque contumeliosus: nam id quidem multos a proposito studendi fugat, quod quidam sic objurgant, quasi oderint. Ipse aliquid, immo multa, quotidie dicat, quae secum audita referant. Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen *viva illa*, ut dicitur, *vox* alit plenius, praecipueque ejus praeceptoris, quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant, et verentur. Vix autem dici potest, quanto libentius imitemur eos, quibus favemus.

Minime vero permittenda pueris, ut sit apud plerosque, assurgendi exultandique in laudando licentia: quin etiam juvenum modicum esse, cum audient, testimonium debet. Ita fiet, ut ex judicio praeceptoris discipulus pendeat, atque id se dixisse recte, quod ab eo probabitur, credat. Illa vero vitiosissima, quae jam *humanitas* vocatur, invicem qualiacunque laudandi, cum est indecora et theatralis, et severe institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima hostis. Supervacua enim videntur cura ac labor, parata, quidquid effuderint, laude. Vultum igitur praeceptoris intueri, tam qui audiunt, debent, quam ipse qui dicit: ita enim probanda atque improbanda discernent: sic stilo facultas continget; auditione judicium. At nunc proni atque succincti ad omnem clausulam non exurgunt modo, verum etiam excurrunt, et cum indecora exultatione conclamant. Id mutuum est, et ibi declamationis fortuna. Hinc tumor et vana de se persuasio, usque adeo, ut illo condiscipulorum tumultu inflati, si parum a praeceptore laudentur, ipsi de illo male sentiant. Sed se quoque praeceptores intente ac modeste audiri velint: non enim judicio discipulorum dicere debet magister, sed discipuli magistri. Quin si fieri potest, intendendus animus in hoc quoque, ut perspiciat quae quisque, et quomodo laudet: et placere, quae bene dicet, non

suo magis quam eorum nomine delectetur, qui recte judicabunt.

Pueros adolescentibus sedere permixtos, non placet mihi. Nam etiamsi vir talis, qualem esse oportet studiis moribusque praepositum, modestam habere potest etiam juventutem; tamen vel infirmitas a robustioribus separanda est; et carendum non solum crimine turpitudinis, verum etiam suspicione. Haec notanda breviter existimavi. Nam ut absit ab ultimis vitiis ipse praeceptor, ac schola, ne praecipiendum quidem credo. Ac si quis est, qui flagitia manifesta in deligendo filii praeceptore non vitet, jam hinc sciat, cetera quoque, quae ad utilitatem juventutis componere conamur, esse sibi, hac parte omissa, supervacua. [II. 2.]

CAPUT III.

AN PROTINUS PRAECEPTORE OPTIMO SIT UTENDUM.

Ne illorum quidem persuasio silentio transeunda est, qui, etiam cum idoneos rhetori pueros putaverunt, non tamen continuo tradendos eminentissimo credunt, sed apud minores aliquamdiu detinent: tanquam instituendis artibus magis sit apta mediocritas praeceptoris, cum ad intellectum atque imitationem facilior, tum ad suscipendas elementorum molestias minus superba. Qua in re mihi non arbitror diu laborandum, ut ostendam, quanto sit melius optimis imbui, quantaque in eluendis quae semel insederint vitiis difficultas consequatur; cum geminatum onus succedentes premat, et quidem dedocendi gravius ac prius, quam docendi. Propter quod Timotheum clarum in arte tibiarum, ferunt duplices ab iis, quos alius instituisset, solitum exigere mercedes, quam si rudes traderentur.

Error tamen est in re duplex: unus, quod interim

sufficere illos minores existimant: et bono sane stomacho contenti sunt: quae, quanquam et ipsa reprehensione digna, securitas tamen esset utcunque tolerabilis, si ejusmodi praeceptores minus docerent, non pejus: alter ille etiam frequentior, quod eos, qui ampliorem dicendi facultatem sunt consecuti, non putant ad minora descendere: idque interim fieri, quia fastidiant praestare hanc inferioribus curam; interim, quia omnino non possint. Ego porro eum, qui nolit, in numero praecipientium non habeo; posse autem maxime, si velit, optimum quemque contendo: primum, quod eum, qui eloquentia ceteris praestet, illa quoque, per quae ad eloquentiam pervenitur, diligentissime percepisse credibile est: deinde, quia plurimum in praecipiendo valet ratio, quae doctissimo cuique planissima est: postremo, quia nemo sic in majoribus eminet, ut eum minora deficiant: nisi forte Jovem quidem Phidias optime fecit, illa autem, quae in ornamentum operis ejus accedunt, alius melius elaborasset; aut orator loqui nesciet; aut leviores morbos curare non poterit medicus praestantissimus.

Quid ergo? non est quaedam eloquentia major, quam ut eam intellectu consequi puerilis infirmitas possit? Ego vero confiteor: sed hunc disertum praeceptorem, prudentum quoque, et non ignarum docendi, esse oportebit, sumittentem se ad mensuram discentis: ut velocissimus quisque, si forte iter cum parvulo faciat, det manum, et gradum suum minuat, nec procedat ultra, quam comes possit. Quid? si plerumque accidit, ut faciliora sint ad intelligendum et lucidiora multo, quae a doctissimo quoque dicuntur? Nam et prima est eloquentiae virtus, perspicuitas, et, quo quis ingenio minus valet, hoc se magis attollere et dilatare conatur: ut statura breves in digitos eriguntur, et plura infirmi minantur. Nam tumidos, et corruptos, et tinnulos, et quocunque alio cacozeliae genere peccantes, certum habeo, non virium, sed infirmitatis vitio laborare: ut corpora non robore, sed valetudine inflantur; et recto itinere

lassi plerumque devertunt. Erit ergo obscurior etiam, quo quisque deterior.

Non excidit mihi, scripsisse me in libro priore, cum potiorem in scholis eruditionem esse, quam domi, dicerem, libentius se prima studia tenerosque profectus ad imitationem condiscipulorum, quae facilior esset, erigere: quod a quibusdam sic accipi potest, tanquam haec, quam nunc tueor, sententia priori diversa sit. Id a me procul aberit: namque ea causa vel maxima est, cur optimo cuique praeceptori sit tradendus puer, quod apud eum discipuli quoque, melius instituti, aut dicent, quod inutile non sit imitari; aut, si quid erraverint, statim corrigentur: at indoctus ille etiam probabit fortasse vitiosa, et placere audientibus judicio suo coget. Sit ergo tam eloquentia quam moribus, praestantissimus, qui ad Phoenicis Homerici exemplum dicere ac facere doceat. [II. 3.]

CAPUT IV.

DE OFFICIO DISCIPULORUM.

Plura de officiis docentium locutus, discipulos id unum interim moneo: ut praeceptores suos non minus, quam ipsa studia ament: et parentes esse, non quidem corporum, sed mentium, credant. Multum haec pietas confert studio: nam ita et libenter audient, et dictis credent, et esse similes concupiscent: in ipsos denique coetus scholarum laeti et alacres convenient: emendati non irascentur, laudati gaudebunt: ut sint carissimi, studio merebuntur. Nam ut illorum officium est docere, sic horum praebere se dociles: alioqui neutrum sine altero sufficiet. Et sicut hominis ortus ex utroque gignentium confertur, et frustra sparseris semina, nisi illa praemollitus foverit sulcus; ita eloquentia coalescere nequit, nisi sociata tradentis accipientisque concordia. [II. 9.]

CAPUT V.

QUARE INERUDITI INGENIOSIORES VULGO HABEANTUR.

Ne hoc quidem negaverim, sequi plerumque hanc opinionem, ut fortius dicere videantur indocti : primum vitio male judicantium, qui majorem habere vim credunt ea, quae non habent artem : ut effringere, quam aperire ; rumpere, quam solvere ; trahere, quam ducere, putant robustius. Nam et gladiator, qui armorum inscius in pugnam ruit ; et luctator, qui totius corporis nisu in id, quod semel invasit, incumbit, fortior ab his vocatur : cum interim et hic frequenter suis viribis ipse prosternitur, et illum, vehementis impetus, excipit adversarii mollis articulus.

Sed sunt in hac parte, quae imperitos etiam naturaliter fallant : nam et *divisio*, cum plurimum valeat in causis, speciem virium minuit : et rudia politis majora, et sparsa compositis numerosiora, creduntur.

Est praeterea quaedam virtutum vitiorumque vicinia, qua *maledicus* pro *libero*, *temerarius* pro *forti*, *effusus* pro *copioso* accipitur. Maledicit autem ineruditus apertius et saepius ; vel cum periculo suscepti litigatoris, frequenter etiam suo. Affert et ista res opinionem, quia libentissime homines audiunt ea, quae dicere ipsi noluissent.

Illud quoque alterum, quod est in elocutione ipsa periculum, minus vitat, conaturque perdite : unde evenit nonnunquam, ut aliquid grande inveniat, qui semper quaerit quod nimium est : verum et raro evenit, et certa vitia non pensat.

Propter hoc quoque interdum videntur indocti copiam habere majorem, quod dicunt omnia : doctis est et electio, et modus. His accedit, quod a cura docendi quod intenderint, recedunt. Itaque illud quaestionem et argumentorum apud corrupta judicia frigus

evitant: nihilque aliud, quam quo vel pravis voluptatibus aures assistentium permulceant, quaerunt.

Sententiae quoque ipsae, quas solas petunt, magis eminent, cum omnia circa illas sordida et abjecta sunt: ut lumina, non inter *umbras* quemadmodum Cicero dicit, sed plane in tenebris, clariora sunt. Itaque ingeniosi vocentur, ut libet, dum tamen constet, contumeliose sic laudare disertum.

Nihilominus confitendum est etiam detrahere doctrinam aliquid, ut limam rudibus, et cotes hebetibus, et vino vetustatem; sed vitia detrahit: atque eo solo minus est, quod literae perpolierunt, quo melius.

Verum hi pronunciatione quoque famam dicendi fortius quaerunt. Nam et clamant ubique, et omnia *levata* (ut ipsi vocant) *manu*, emugiunt, multo discursu, anhelitu, jactione, gestu, motu capitis, furentes. Jam collidere manus, terrae pedem incutere, femur, pectus, frontem caedere, mire ad pullatum circulum facit: cum ille eruditus, ut in oratione multa summittere, variare, disponere, ita etiam in pronunciando suum cuique eorum, quae dicet, colori accommodare actum sciat: et si quid sit perpetua observatione dignum, modestus et esse, et videri malit.

At illi hanc *vim* appellant, quae est potius *violentia*: cum interim non actores modo aliquos invenias, sed (quod est turpius) praeceptores etiam, qui brevem dicendi exercitationem consecuti, omissa ratione, ut tulit impetus, passim tumultuentur, eosque, qui plus honoris literis tribuerunt, ineptos, et jejunos, et trepidos, et infirmos, ut quodque verbum contumeliosissimum occurrit, appellent.

Verum illis quidem gratulemur, sine labore, sine ratione, sine disciplina disertis: nos, quando et praecipiendi munus jam pridem deprecati sumus et in foro quoque dicendi, quia honestissimum finem putabamus, desinere dum desideraremur; inquirendo scribendoque talia consolemur otium nostrum, quae futura usui bonae mentis juvenibus arbitramur, nobis certe sunt voluptati. [II. 12.]

CAPUT VI.

AN UTILIS SIT RHETORICE.

SEQUITUR quaestio, *An utilis rhetorice?* Nam quidam vehementer in eam invehi solent: et, quod sit indignissimum, in accusationem orationis utuntur orandi viribus: *Eloquentiam esse, quae poenis eripiat scelestos; cujus fraude damnentur interim boni; consilia ducantur in pejus; nec seditiones modo turbaeque populares, sed bella etiam inexpiabilia excitentur; cujus denique tum maximus sit usus, cum pro falsis contra veritatem valet.* Nam et Socrati objiciunt comici, *docere eum, quomodo pejorem causam meliorem faciat*: et, contra, Tisiam et Gorgiam similia dicit polliceri Plato. Et his adjiciunt exempla Graecorum Romanorumque; et enumerant, qui, perniciosa, non singulis tantum, sed rebus etiam publicis, usi eloquentia, turbaverint civitatium status, vel everterint: eoque et Lacedaemoniorum civitate expulsam; et Athenis quoque, ubi actor movere affectus vetabatur, velut recisam orandi potestatem.

Quo quidem modo nec duces erunt utiles, nec magistratus, nec medicina, nec ipsa denique sapientia. Nam et dux Flaminius, et Gracchi, Saturnini, Glauciae, magistratus; et in medicis venena, et in iis, qui philosophorum nomine male utuntur, gravissima nonnunquam flagitia deprehensa sunt. Cibos aspernemur; attulerunt saepe valetudinis causas: nunquam tecta subeamus; super habitantes aliquando procumbunt: non fabricetur militi gladius; potest uti eodem ferro latro. Quis nescit ignes, aquas, sine quibus nulla sit vita; et (ne terrenis immorer) Solem Lunamque, praecipua siderum, aliquando etiam nocere?

Num igitur negabitur deformem Pyrrhi pacem caecus ille Appius dicendi viribus diremisse? aut non divina M. Tullii eloquentia et contra leges Agrarias popularis

fuit, et Catilinae fregit audaciam et supplicationes, qui maximus honor victoribus bello ducibus datur, in toga meruit? Nonne perterritos militum animos frequenter a metu revocat oratio, et tot pugnandi pericula ineuntibus, laudem vita potiorem esse persuadet? Neque vero me Lacedaemonii atque Athenienses magis moverint, quam populus Romanus, apud quem summa semper oratoribus dignitas fuit. Equidem nec urbium conditores reor aliter effecturos fuisse, ut vaga illa multitudo coiret in populos, nisi docta voce commota: nec legum repertores sine summa vi orandi consecutos, ut se ipsi homines ad servitutem juris astringerent. Quin ipsa vitae praecepta, etiamsi natura sunt honesta, plus tamen ad formandas mentes valent, quoties pulchritudinem rerum claritas orationis illuminat. Quare, etiamsi in utramque partem valent arma facundiae, non tamen est aequum id haberi malum, quo bene uti licet.

Verum haec apud eos fortasse quaerantur, qui summam rhetorices ad persuadendi vim retulerunt. Si vero est *bene dicendi scientia*, quem nos finem sequimur, ut sit *orator* in primis *vir bonus*; utilem certe eam esse confitendum est. Et hercle deus ille princeps, parens rerum, fabricatorque mundi, nullo magis hominem separavit a ceteris, quae quidem mortalia essent, animalibus, quam dicendi facultate. Nam corpora quidem magnitudine, viribus, firmitate, patientia, velocitate praestantiora in illis mutis videmus: eadem minus egere acquisitae extrinsecus opis. Nam et ingredi citius, et pasci, et tranare aquas, citra docentem, natura ipsa sciunt. Et pleraque contra frigus ex suo corpore vestiuntur, et arma iis ingenita quaedam, et ex obvio fere victus: circa quae omnia multus hominibus labor est. Rationem igitur nobis praecipuam dedit, ejusque nos socios esse cum diis immortalibus voluit. Sed ipsa ratio neque tam nos juvaret, neque tam esset in nobis manifesta, nisi, quae concepissemus mente, promere etiam loquendo possemus: quod magis deesse ceteris animalibus, quam intellectum et cogitationem

quandam, videmus. Nam et moliri cubilia, et nidos texere, et educare foetus, et excludere, quin etiam reponere in hiemem alimenta, opera quaedam nobis inimitabilia (qualia sunt cerarum et mellis) efficere, nonnullius fortasse rationis est: sed quia carent sermone, quae id faciunt, *muta* atque *irrationalia* vocantur. Denique homines, quibus negata vox est, quantulum adjuvat animus ille coelestis?

Quare si nihil a diis oratione melius accepimus, quid tam dignum cultu ac labore ducamus, aut in quo malimus praestare hominibus, quam quo ipsi homines ceteris animalibus praestant? Eo quidem magis, quod nulla in parte plenius labor gratiam refert. Id adeo manifestum erit, si cogitaverimus, unde, et quousque jam provecta sit orandi facultas. Et adhuc augeri potest. Nam ut omittam, defendere amicos, regere consiliis senatum, populum, exercitum, in quae velit, ducere, quam sit utile, conveniatque bono viro; nonne pulchrum vel hoc ipsum est, ex communi intellectu, verbisque, quibus utuntur omnes, tantum assequi laudis et gloriae, ut non loqui et orare, sed, quod Pericli contigit, fulgurare ac tonare videaris? [II. 16.]

CAPUT VII.

UTRUM PLUS CONFERAT ELOQUENTIAE, ARS AN NATURA.

Scio quaeri etiam, *naturane* plus ad eloquentiam conferat, *an doctrina*. Quod ad propositum quidem nostri operis nihil pertinet: neque enim consummatus orator, nisi ex utraque fieri potest; plurimum tamen referre arbitror, quam esse in hoc loco quaestionem velimus. Nam si parti utrilibet omnino alteram detrahas, natura etiam sine doctrina multum valebit, doctrina nulla esse sine natura poterit. Sin ex pari coëant, in mediocribus quidem utrisque majus adhuc naturae credam

esse momentum, consummatos autem plus doctrinae debere, quam naturae, putabo, sicut terrae, nullam fertilitatem habenti, nihil optimus agricola profuerit; e terra uberi utile aliquid, etiam nullo colente, nascetur; at in solo fecundo plus cultor, quam ipsa per se bonitas soli, efficiet. Et, si Praxiteles signum aliquod ex molari lapide conatus esset exculpere, Parium marmor mallem rude: at si illud idem artifex expolisset, plus in manibus fuisset, quam in marmore. Denique natura materia doctrinae est: haec fingit, illa fingitur. Nihil ars sine materia: materiae etiam sine arte pretium est. Ars summa, materia optima melior. [II. 19.]

CAPUT VIII.

DE SCRIPTORIBUS ARTIS RHETORICAE, CUM GRAECIS, TUM ROMANIS.

NAM primus post eos, quos poëtae tradiderunt, movisse aliqua circa rhetoricen Empedocles dicitur. Artium autem scriptores antiquissimi, Corax et Tisias Siculi; quos insecutus est vir ejusdem insulae Gorgias Leontinus, Empedoclis (ut traditur) discipulus. Is beneficio longissimae aetatis (nam centum et novem vixit annos) cum multis simul floruit: ideoque et illorum, de quibus supra dixi, fuit aemulus, et ultra Socratem usque duravit. Thrasymachus Chalcedonius cum hoc, et Prodicus Cius, et Abderites Protagoras, a quo decem millibus denariorum didicisse artem, quam edidit, Euathlus dicitur; et Hippias Eleus, et, quem Palamedem Plato appellat, Alcidamas Elaeïtes. Antiphon quoque et orationem primus omnium scripsit, et nihilo minus Artem et ipse composuit, et pro se dixisse optime est creditus: etiam Polycrates, a quo scriptam in Socratem diximus orationem: et Theodorus Byzantius, ex iis et ipse, quos Plato appellat λογοδαιδάλους.

Horum primi communes locos tractasse dicuntur, Protagoras, Gorgias, Prodicus, et Thrasymachus. Cicero in Bruto negat ante Periclem scriptum quidquam, quod ornatum oratorium habeat: ejus aliqua ferri. Equidem non reperio quidquam tanta eloquentiae fama dignum: ideoque minus miror esse, qui nihil ab eo scriptum putent; haec autem, quae feruntur, ab aliis esse composita.

His successere multi, sed clarissimus Gorgiae auditorum, Isocrates, quanquam de praeceptore ejus inter auctores non convenit. Nos autem Aristoteli credimus. Hinc velut diversae secari coeperunt viae. Nam et Isocratis praestantissimi discipuli fuerunt in omni studiorum genere: eoque jam seniore (octavum enim et nonagesimum implevit annum) pomeridianis scholis Aristoteles praecipere artem oratoriam coepit, noto quidem illo (ut traditur) versu ex Philocteta frequenter usus,

Αἰσχρὸν σιωπᾶν, καὶ Ἰσοκράτην ἐᾶν λέγειν.

Turpe esse tacere, et Isocratem pati dicere.

Ars est utriusque, sed pluribus eam libris Aristoteles complexus est. Eodem tempore Theodectes fuit, de cujus opere supra dictum est. Theophrastus quoque Aristotelis discipulus de *rhetorice* diligenter scripsit: atque hinc vel studiosius philosophi, quam rhetores, praecipueque Stoicorum ac Peripateticorum principes. Fecit deinde velut propriam Hermagoras viam, quam plurimi sunt secuti: cui maxime par atque aemulus videtur Athenaeus fuisse. Multa post Apollonius Molon, multa Areus, multa Caecilius, et Halicarnasseus Dionysius.

Praecipue tamen in se converterunt studia Apollodorus Pergamenus, qui praeceptor Apolloniae Caesaris Augusti fuit: et Theodorus Gadareus, qui se dici maluit Rhodium: quem studiose audisse, cum in eam insulam secessisset, dicitur Tiberius Caesar. Hi diversas opiniones tradiderunt, appellatique inde *Apollodorei* et *Theodorei*, ad morem certas in philosophia sectas sequendi. Sed Apollodori praecepta magis ex disci-

pulis cognoscas: quorum diligentissimus in tradendo Latine fuit C. Valgius, Graece Atticus. Nam ipsius sola videtur Ars edita ad Matium, quia ceteras missa ad Domitium epistola non agnoscit. Plura scripsit Theodorus, cujus auditorem Hermagoram sunt qui viderint.

Romanorum primus (quantum ego quidem sciam) condidit aliqua in hac materia M. Cato ille Censorius, post M. Antonius inchoavit. Nam hoc solum opus ejus, atque id ipsum imperfectum, manet. Secuti minus celebres: quorum memoriam, si quo loco res poscet, non omittam. Praecipuum vero lumen sicut eloquentiae, ita praeceptis quoque ejus, dedit unicum apud nos specimen orandi, docendique oratorias artes, M. Tullius: post quem tacere modestissimum foret, nisi et rhetoricos suos ipse adolescenti sibi elapsos diceret, et in oratoriis haec minora, quae plerique desiderant, sciens omisisset. Scripsit de eadem materia non pauca Cornificius, aliqua Stertinius, nonnihil pater Gallio: accuratius vero priores Gallione Celsus et Laenas, et aetatis nostrae Virginius, Plinius, Tutilius. Sunt et hodie clari ejusdem operis auctores; qui si omnia complexi forent, consuluissent labori meo: sed parco nominibus viventium; veniet eorum laudi suum tempus: ad posteros enim virtus durabit, non perveniet invidia.

Non tamen post tot ac tantos scriptores pigebit meam quibusdam locis posuisse sententiam. Neque enim me cujusdam sectae, velut quadam superstitione imbutus, addixi: et electuris quae volent facienda copia fuit, sicut ipse plurium in unum confero inventa; ubicunque ingenio non erit locus, curae testimonium meruisse contentus. [III. 1.]

CAPUT IX.

QUAE SIT RHETORICES ORIGO.

Nec diu nos moretur quaestio, Quae rhetorices origo sit. Nam cui dubium est, quin sermonem, ab ipsa rerum natura, geniti protinus homines acceperint, (quod certe principium est ejus rei,) huic studium et incrementum dederit *utilitas*, summam *ratio* et *exercitatio* ? Nec video, quare curam dicendi putent quidam inde coepisse, quod ii, qui in discrimen aliquod vocabantur, accuratius loqui, defendendi sui gratia, instituerint. Haec enim, ut honestior causa, ita non utique prior est : cum praesertim *accusatio* praecedat *defensionem* : nisi quis dicit, etiam gladium fabricatum ab eo prius, qui ferrum in tutelam sui, quam qui in perniciem alterius, compararit.

Initium ergo dicendi dedit natura : initium artis, observatio. Homines enim, sicut in medicina, cum viderent alia salubria alia insalubria, ex observatione eorum effecerunt artem : ita, cum in dicendo, alia utilia, alia inutilia deprehenderent, notarunt ea ad imitandum vitandumque, et quaedam, secundum rationem eorum, adjecerunt ipsi quoque : haec confirmata sunt usu : tum, quae sciebat quisque, docuit. Cicero quidem initium orandi conditoribus urbium ac legum latoribus dedit : in quibus fuisse vim dicendi necesse est : cur tamen hanc primam originem putet, non video ; cum sint adhuc quaedam vagae et sine urbibus ac sine legibus gentes, et tamen, qui sunt in his nati, et legationibus fungantur, et accusent aliqua ac defendant, et denique alium alio melius loqui credant. [III. 2.]

CAPUT X.

DE EXORDIO.

Quod *principium* Latine vel *exordium* dicitur, majore quadam ratione Graeci videntur προοίμιον nominasse: quia a nostris initium modo significatur; illi satis clare partem hanc esse ante ingressum rei, de qua dicendum sit, ostendunt. Nam, sive propterea, quod οἴμη *cantus* est, et citharoedi pauca illa, quae, antequam legitimum certamen inchoënt, emerendi favoris gratia canunt, *prooemium* cognominaverunt: oratores quoque ea, quae, priusquam causam exordiantur, ad conciliandos sibi judicum animos praeloquuntur, eadem appellatione signarunt: sive, quod οἶμον iidem Graeci *viam* appellant, id quod ante ingressum rei ponitur sic vocare est institutum: certe *prooemium* est, quod apud judicem, priusquam causam cognoverit, prosit: vitioseque in scholis facimus, quod exordio semper sic utimur, quasi causam judex jam noverit. Cujus rei licentia ex hoc est, quod ante declamationem illa velut imago litis exponitur. Sed in foro quoque contingere istud principiorum genus secundis actionibus potest; primis quidem raro unquam, nisi forte apud eum, cui res aliunde jam nota sit, dicimus.

Causa principii nulla est alia, quam ut auditorem, quo sit nobis in ceteris partibus accommodatior, praeparemus. Id fieri tribus maxime rebus, inter auctores plurimos constat, si *benevolum*, *attentum*, *docilem* fecerimus: non quia ista non per totam actionem sint custodienda, sed quia initiis praecipue necessaria, per quae in animum judicis, ut procedere ultra possimus, admittimur.

Benevolentiam aut a personis ducimus, aut a causis accipimus. Sed *personarum* non est (ut plerique crediderunt) triplex tantum ratio, *ex litigatore*, *et adversario*, *et judice*.

Nam exordium duci nonnunquam etiam ab actore causae solet. Quanquam enim pauciora de se ipso dicit et parcius, plurimum tamen ad omnia momenti est in hoc positum, si *vir bonus* creditur. Sic enim continget, ut non studium advocati videatur afferre, sed paene testis fidem. Quare in primis existimetur venisse ad agendum, ductus officio vel cognationis, vel amicitiae; maximeque si fieri poterit, reipublicae, aut alicujus certe non mediocris exempli. Quod sine dubio multo magis ipsis litigatoribus faciendum est, ut ad agendum magna atque honesta ratione, aut etiam necessitate, accessisse videantur.

Sed ut praecipua in hoc dicentis auctoritas, si omnis in subeundo negotio suspicio sordium, aut odiorum, aut ambitionis abfuerit: ita quaedam in his quoque commendatio tacita, si nos infirmos et impares agentium contra ingeniis dixerimus, qualia sunt pleraque Messalae prooemia. Est enim naturalis favor pro laborantibus: et judex religiosus libentissime patronum audit, quem justitiae suae minime timet. Inde illa veterum circa occultandam eloquentiam simulatio, multum ab hac nostrorum temporum jactatione diversa.

Vitandum etiam, ne *contumeliosi*, *maligni*, *superbi*, *maledici* in quenquam hominem ordinemve *videamur*, praecipue eorum, qui laedi, nisi adversa judicum voluntate, non possunt. Nam in judicem ne quid dicatur, non modo palam, sed quod omnino intelligi possit, stultum erat monere, nisi fieret.

Etiam partis adversae patronus dabit exordio materiam: interim cum honore, si eloquentiam ejus ac gratiam nos timere fingendo, ut ea suspecta sint judici, fecerimus: interim per contumeliam; sed hoc perquam raro, ut Asinius pro Urbiniae heredibus Labienum adversarii patronum inter argumenta malae causae posuit. Negat haec esse prooemia Cornelius Celsus, quia sint extra litem. Sed ego cum auctoritate summorum oratorum magis ducor, tum pertinere ad causam puto, quidquid ad dicentem pertinet: cum sit naturale,

ut judices iis, quos libentius audiunt, etiam facilius credant.

Ipsius autem litigatoris persona tractanda varie est. Nam tum dignitas ejus allegatur, tum commendatur infirmitas. Nonnunquam contingit relatio meritorum, de quibus verecundius dicendum erit sua, quam aliena, laudanti. Multum agit sexus, aetas, conditio, in feminis, senibus, pupillis, liberos, parentes, conjuges allegantibus. Nam sola rectum quoque judicem inclinat miseratio. Degustanda tamen haec prooemio, non consumenda.

Adversarii vero persona prope iisdem omnibus, sed e contrario ductis, impugnari solet. Nam et potentes sequitur invidia, et humiles abjectosque contemtio, et turpes ac nocentes odium : quae tria sunt ad alienandos judicum animos potentissima. Neque haec dicere satis est, quod datur etiam imperitis : pleraque augenda, aut minuenda, ut expediet. Hoc enim oratoris est, illud causae.

Judicem conciliabimus nobis, non tantum laudando eum, (quod et fieri cum modo debet, et est tamen parti utrique commune,) sed si laudem ejus ad utilitatem nostrae causae conjunxerimus, ut allegemus *pro honestis* dignitatem illi suam, *pro humilibus* justitiam, *pro infelicibus* misericordiam, *pro laesis* severitatem, et similiter cetera.

Mores quoque, si fieri potest, judicis velim nosse. Nam prout *asperi*, *lenes*, *jucundi*, *graves*, *duri*, *remissi* erunt, aut assumere in causam nâturas eorum, qua competent, aut mitigare, qua repugnabunt, oportebit.

Accidit autem interim hoc quoque, ut aut nobis *inimicus*, aut adversario sit *amicus*, qui judicat : quae res utrique parti tractanda est, ac nescio an ei magis, in quam videtur propensior. Est enim nonnunquam pravis judicibus hic ambitus, adversus amicos, aut pro his, quibuscum simultates gerant, pronunciandi, faciendique injuste, ne fecisse videantur.

Fuerunt etiam quidam rerum suarum judices. Nam

et in libris observationum, a Septimio editis affuisse Ciceronem tali causae invenio: et ego pro Regina Berenice apud ipsam causam dixi. Similis hic quoque superioribus ratio est. Adversarius enim fiduciam partis suae jactat, patronus timet cognoscentis verecundiam.

Praeterea detrahenda vel confirmanda opinio, si quam praecipue domo videbitur judex attulisse. Metus etiam nonnunquam est amovendus, ut Cicero pro Milone, ne arma Pompeii contra se disposita putarent, laboravit: nonnunquam adhibendus, ut idem in Verrem facit. Sed adhibendi modus alter ille frequens est et favorabilis, *Ne male sentiat populus Romanus*, *Ne judicia transferantur*; alter autem asper et rarus, quo minatur corruptis accusationem, et id quidem in consilio ampliore utcunque tutius; nam et mali inhibentur, et boni gaudent: apud singulos vero nunquam suaserim, nisi defecerint omnia. Quod si necessitas exigit, non erit jam ex arte oratoria: non magis quam appellare, etiamsi id quoque saepe utile est; aut, antequam pronunciet, reum facere: nam et minari et deferre etiam non orator potest.

Si causa conciliandi nobis judicis materiam dabit, ex hac potissimum aliqua in usum principii, quae maxime favorabilia videbuntur, decerpi oportebit. Quo in loco Virginius fallitur, qui Theodoro placere tradit, ut ex singulis quaestionibus singuli sensus in prooemium conferantur. Nam ille non hoc dicit, sed ad potentissimas quaestiones judicem praeparandum: in quo vitii nihil erat, nisi in universum id praeciperet, quod nec omnis actio patitur, nec omnis causa desiderat. Nam protinus a petitore primo loco, dum ignota judici lis est, quomodo ex quaestionibus ducemus sententias? nimirum res erunt indicandae prius. Demus, aliquas (nam id exigit ratio nonnunquam) etiamne potentissimas omnes, id est totam causam? sic erit in prooemio peracta narratio. Quid vero? si (ut frequenter accidit) paulo est durior causa; non benevolentia judicis petenda ex aliis partibus erit, sed non ante conciliato

ejus animo nuda quaestionum committetur asperitas? Quae si recte semper initio dicendi tractarentur, nihil prooemio opus esset. Aliqua ergo nonnunquam, quae erunt ad conciliandum nobis judicem potentissima, non inutiliter interim ex quaestionibus in exordio locabuntur. Quae sint porro in causis favorabilia, enumerare non est necesse, quoniam et manifesta erunt, cognita cujusque controversiae conditione, et omnia colligi in tanta litium varietate non possunt. Ut autem haec *invenire* et *augere*, ita quod laedit, aut omnino *repellere*, aut certe *minuere*, ex causa est.

Miseratio quoque aliquando ex eadem venit, sive quid passi sumus grave, sive passuri. Neque enim sum in hac opinione, qua quidam, ut eo distare prooemium ab epilogo credam, quod in hoc praeterita, in illo futura dicantur: sed quod in ingressu parcius et modestius praetentanda est judicis misericordia; in epilogo vero liceat totos effundere affectus, et fictam orationem induere personis, et defunctos excitare, et pignora eorum producere: quae minus exordiis sunt usitata. Sed haec, quae supra dixi, non movere tantum, verum ex diverso amoliri quoque prooemio opus est. Ut autem nostrum miserabilem, si vincamur, exitum: ita adversariorum superbum, si vicerint, utile est credi.

Sed ex iis quoque, quae non sunt personarum nec causarum, verum adjuncta personis et causis, duci prooemia solent. Personis applicantur non *pignora* modo, de quibus supra dixi, sed *propinquitates*, *amicitiae*; interim *regiones* etiam, *civitatesque*, et si quid aliud ejus, quem defendimus, casu laedi potest. Ad causam extra pertinet *Tempus*, unde principium pro Coelio; *Locus*, unde pro Dejotaro; *Habitus*, unde pro Milone; *Opinio*, unde in Verrem: deinceps, ne omnia enumerentur, *Fama judiciorum*, *Expectatio vulgi*: nihil enim horum in causa est, ad causam tamen pertinet. Adjicit Theophrastus ab oratione principium, quale videtur esse Demosthenis pro Ctesiphonte, ut sibi dicere suo potius arbitrio liceat rogantis, quam eo modo, quem accusator

actione praescripserit. Fiducia ipsa solet opinione arrogantiae laborare: faciunt favorem et illa paene communia, non tamen omittenda, vel ideo, ne occupentur, *optare*, *abominari*, *rogare*, *solicitum agere*: quia plerumque attentum quoque judicem facit, si res agi videtur nova, magna, atrox, pertinens ad exemplum: praecipue tamen, si judex aut sua vice, aut reipublicae commovetur, cujus animus spe, metu, admonitione, precibus, vanitate denique, si id profuturum credemus, agitandus est. Sunt et illa excitandis ad audiendum non inutilia, si nos neque diu moraturos, neque extra causam dicturos existiment.

Docilem sine dubio et haec ipsa praestat attentio: sed et illud, si breviter et dilucide summam rei, de qua cognoscere debeat, indicaverimus: quod Homerus atque Virgilius operum suorum principiis faciunt. Nam istius rei modus est, ut propositioni similior sit, quam expositioni: nec quomodo quidque sit actum, sed de quibus dicturus sit orator, ostendat. Nec video, quod hujus rei possit apud oratores reperiri melius exemplum, quam Ciceronis pro A. Cluentio. *Animadverti, judices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes: quarum altera mihi niti et magnopere confidere videbatur invidia jam inveterata judicii Juniani; altera tantummodo consuetudinis causa timide et diffidenter attingere rationem veneficii criminum, qua de re lege est haec quaestio constituta.* Id tamen totum respondenti facilius est, quam proponenti: quia hic admonendus judex, illic docendus est.

Nec me, quanquam magni auctores, in hoc duxerint, ut non semper facere attentum ac docilem judicem velim: non quia nesciam, id quod ab illis dicitur, esse pro mala causa, qualis ea sit non intelligi: verum quia istud non negligentia judicis contingit, sed errore. Dixit enim adversarius, et fortasse persuasit: nobis opus est ejus diversa opinione: quae mutari non potest, nisi illum fecerimus ad ea, quae dicemus, docilem et attentum. Quid ergo? Imminuenda quaedam et elevanda, et

quasi contemnenda esse consentio, ad remittendam intentionem judicis, quam adversario praestat: ut fecit pro Ligario Cicero. Quid enim agebat aliud ironia illa, quam ut Caesar minus se in rem, tanquam non novam, intenderet? Quid pro Coelio, quam ut res expectatione minor videretur?

Verum ex iis, quae proposui, aliud in alio genere causae desiderari palam est. Genera porro causarum plurimi quinque fecerunt, *honestum*, *humile*, *dubium* vel *anceps*, *admirabilem*, *obscurum*: id est, ἔνδοξον, ἄδοξον, ἀμφίδοξον, παράδοξον, δυσπαρακολούθητον. Sunt, quibus recte videatur adjici *turpe*, quod alii *humili*, alii *admirabili* subjiciunt. *Admirabile* autem vocant, quod est praeter opinionem hominium constitutum. In *ancipiti* maxime benevolum judicem, in *obscuro* docilem, in *humili* attentum parare debemus. Nam *honestum* quidem ad conciliationem satis per se valet: in *admirabili* et *turpi*, remediis opus est.

Et eo quidam exordium in duas dividunt partes, *principium*, et *insinuationem*, ut sit in principiis recta benevolentiae et attentionis postulatio: quae quia esse in turpi causae genere non possit, insinuatio surrepat animis maxime ubi frons causae non satis honesta est, vel quia res sit improba, vel quia hominibus parum probetur: aut si facie quoque ipsa premitur, vel invidiosa consistentis ex diverso patroni, aut patris, vel miserabili, senis, caeci, infantis.

Et quidem quibus adversus haec modis sit medendum, verbosius tradunt, materiasque ipsi sibi fingunt, et ad morem actionum persequuntur: sed hae, cum oriantur ex causis, quarum species consequi omnes non possumus, nisi generaliter comprehendantur, in infinitum sunt extrahendae. Quare singulis consilium ex propria ratione nascetur.

Illud in universum praeceptum sit, ut ab iis, quae laedunt, ad ea, quae prosunt, refugiamus. Si causa laborabimus, persona subveniat; si persona, causa: si nihil, quod nos adjuvet, erit, quaeramus, quid adversa-

rium laedat: nam ut optabile est, plus favoris mereri: sic proximum, odii minus. In iis, quae negari non poterunt, elaborandum, ut aut minora, quam dictum est, aut alia mente facta, aut nihil ad praesentem quaestionem pertinere, aut emendari posse poenitentia, aut satis jam punita, videantur. Ideoque agere advocato, quam litigatori, facilius: quia et laudet sine arrogantiae crimine, et aliquando utiliter etiam reprehendere potest. Nam se quoque moveri interim finget, ut pro Rabirio Postumo Cicero, dum aditum sibi ad aures faciat, et auctoritatem induat vera sentientis, quo magis credatur vel defendenti eadem, vel neganti. Ideoque hoc primum intuemur, litigatoris an advocati persona sit utendum, quoties utrumque fieri potest: nam in schola liberum est: in foro rarum, ut sit idoneus suae rei quisque defensor. Declamaturus autem maxime positas in affectibus causas propriis personis debet induere. Hi sunt enim, qui mandari non possunt: nec eadem vi perfertur alieni animi, qua sui, motus.

His etiam de causis insinuatione videtur opus esse, si adversarii actio judicum animos occupavit, si dicendum apud fatigatos est: quorum alterum promittendo nostras probationes, et adversas eludendo, vitabimus; alteram et spe brevitatis, et iis, quibus attentum fieri judicem docuimus. Et urbanitas opportuna reficit animos, et undecunque petita judicis voluptas levat taedium. Non inutilis etiam est ratio occupandi, quae videntur obstare: ut Cicero dicit, *Scire se mirari quosdam, quod is, qui per tot annos defenderit multos, laeserit neminem, ad accusandum Verrem descenderit:* deinde ostendit, hanc ipsam sociorum defensionem; quod schema πρόληψις dicitur. Id cum sit utile aliquando, nunc a declamatoribus quibusdam paene semper assumitur, qui fas non putant, nisi a contrario, incipere. Negant Apollodorum secuti, tres esse (de quibus diximus) praeparandi judicis partes: sed multas species enumerant, ut *ex moribus judicis, ex opinionibus ad causam extra pertinentibus, ex opinione de ipsa causa,* quae sunt prope infini-

tae : tum iis, ex quibus omnes controversiae constant, *personis*, *factis*, *dictis*, *causis*, *temporibus*, *locis*, *occasionibus*, *ceteris*. Quas veras esse fateor, sed in haec tria genera recidere. Nam si *judicem benevolem*, *attentum*, *docilem* habeo, quid amplius debeam optare, non reperio : cum metus ipse, qui maxime videtur esse extra haec, et attentum judicem faciat, et ab adverso favore deterreat.

Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus, quae sint in ratione prooemii, sed dicendum etiam, quomodo perfici facillime possint : hoc adjicio, ut dicturus intueatur, *Quid*, *apud quem*, *pro quo*, *contra quem*, *quo tempore*, *quo loco*, *quo rerum statu*, *qua vulgi fama* dicendum sit ? *Quid judicem sentire credibile* sit, antequam incipiamus ? tum, *Quid aut desideremus*, *aut deprecemur* ? Ipsa illum natura eo ducet, ut sciat, quid primum dicendum sit. At nunc omne, quod coeperit, prooemium putant, et, ut quidque succurrit, utique si aliqua sententia blandiatur, exordium. Multa autem sine dubio ex aliis partibus sunt, aut aliis partibus causae communia : nihil tamen in quaque melius dicitur, quam quod aeque bene dici alibi non possit.

Multum gratiae exordio est, quod ab actione diversae partis materiam trahit ; hoc ipso, quod non compositum domi, sed ibi atque e re natum, et facilitate famam ingenii auget, et facie simplicis sumtique e proximo sermonis fidem quoque acquirit : adeo ut, etiamsi reliqua scripta atque elaborata sint, tamen plerumque videatur tota extemporalis oratio, cujus initium nihil praeparatum habuisse manifestum est.

Frequentissime vero prooemium decebit et sententiarum, et compositionis, et vocis, et vultus modestia : adeo ut in genere causae etiam indubitabili, fiducia se ipsa nimium exerere non debeat. Odit enim judex fere litigantis securitatem : cumque jus suum intelligat, tacitus reverentiam postulat.

Nec minus diligenter, ne suspecti simus illa parte, vitandum : propter quod minime ostentari debet in

principiis cura, quia videtur ars omnis dicentis contra judicem adhiberi. Sed ipsum istud evitare, summae artis est. Nam id sine dubio ab omnibus, et quidem optime, praeceptum est: verum aliquatenus temporum conditione mutatur: quia jam quibusdam judiciis, maximeque capitalibus, aut apud centumviros, ipsi judices exigunt solicitas et accuratas actiones, contemnique se, nisi in dicendo etiam diligentia appareat, credunt: nec doceri tantum, sed etiam delectari volunt. Et est difficilis hujus rei moderatio: quae tamen ita temperari potest, ut videamur accurate, non callide, dicere.

Illud ex praeceptis veteribus manet, ne quod insolens verbum, ne audacius translatum, ne aut ab obsoleta vetustate, aut poëtica licentia sumtum, in principio deprehendatur. Nondum enim recepti sumus, et custodit nos recens audientium intentio: magis conciliatis animis, et jam calentibus, haec libertas feretur, maximeque cum in locos fuerimus ingressi, quorum naturalis ubertas licentiam verbi notari circumfuso nitore non patitur.

Nec argumentis autem, nec locis, nec narrationi similis esse in prooemio debet oratio, neque tamen deducta semper, atque circumlata, sed saepe simplici atque illaboratae similis, nec verbis vultuque nimia promittens. Dissimulata enim et, ut Graeci dicunt, ἀνεπίφατος actio, melius saepe surrepit. Sed haec, prout formari animos judicum expediet.

Turbari memoria, vel continuandi verba facilitate destitui, nusquam turpius: cum vitiosum prooemium possit videri cicatricosa facies: et pessimus certe gubernator, qui navem, dum portum egreditur, impegit.

Modus autem principii, pro causa. Nam brevius simplices, longius perplexae suspectaeque et infames desiderant. Ridendi vero, qui velut leges prooemiis omnibus dederunt, ut intra quatuor sensus terminarentur. Nec minus evitanda est immodica ejus longitudo, ne in caput excrevisse videatur, et, quo praeparare debet, fatiget.

Sermonem a persona judicis aversum, quae ἀποστροφὴ

dicitur, quidam in totum a prooemio summovent; non nulla quidem in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus esse hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos alloquamur potissimum, quos conciliare nobis studemus. Interim tamen et est hoc prooemio necessarius sensus aliquis, et is acrior fit atque vehementior ad personam directus alterius. Quod si accidat, quo jure, aut qua tanta superstitione prohibemur dare per hanc figuram sententiae vires? Neque enim istud scriptores Artium, quia non liceat, sed quia non putant utile, vetant. Ita, si vincet utilitas, propter eandem causam facere debebimus, propter quam vetamur. Et Demosthenes autem ad Aeschinem orationem in prooemio convertit, et Marcus Tullius, cum pro aliis quibusdam, ad quos ei visum est, tum pro Ligario ad Tuberonem: nam erat multo futura languidior, si esset aliter figurata: quod facilius cognoscet, si quis illam totam partem vehementissimam, cujus haec forma est, *Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum*, et cetera, convertat ad judicem; tum enim vere aversa videatur oratio, et languescat vis omnis, dicentibus nobis, *Habet igitur Tubero, quod est accusatori maxime optandum.* Illo enim modo pressit atque institit; hoc tantum indicasset. Quod idem in Demosthene, si flexum illi mutaveris, accidet. Quid? non Sallustius directo ad Ciceronem, in quem ipsum dicebat, usus est principio, et quidem protinus, *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tulli?* sicut et Cicero fecerat in Catilinam, *Quousque tandem abutere patientia nostra?*

Ac, ne quis apostrophen miretur, idem Cicero pro Scauro ambitus reo, quae causa est in commentariis, (nam bis eundem defendit,) *prosopopeïa* loquentis pro reo utitur; pro Rabirio vero Postumo, eodemque Scauro reo repetundarum, etiam *exemplis*; pro Cluentio (ut modo ostendi) *partitione*. Non tamen haec, quia possunt bene aliquando fieri, passim facienda sunt; sed quoties praeceptum vicerit ratio: quomodo et si-

militudine, dum brevi, et translatione, atque aliis tropis (quae omnia cauti illi ac diligentes prohibent) utemur interim : nisi si cui divina illa pro Ligario ironia : de qua paulo ante dixeram, displicet.

Alia exordiorum vitia verius tradiderunt. Quod in plures causas accommodari potest, *vulgare* dicitur : id, minus favorabile, aliquando tamen non inutiliter assumimus : magnis saepe oratoribus non evitatum. Quo et adversarius uti potest, *commune* appellatur : quod adversarius in suam utilitatem deflectere potest, *commutabile :* quod causae non cohaeret, *separatum :* quod aliunde trahitur, *translatum :* praeterea quod *longum*, quod *contra praecepta* est : quorum pleraque non principii modo sunt vitia, sed totius orationis.

Haec de *prooemio*, quoties erit ejus usus : non semper autem est : nam et supervacuum aliquando est, si sit praeparatus satis etiam sine hoc judex, aut si res praeparatione non egeat. Aristoteles quidem in totum id necessarium apud bonos judices negat. Aliquando tamen uti, nec si velimus, eo licet, cum judex occupatus, cum angusta sunt tempora, cum major potestas ab ipsa re cogit incipere.

Contraque est interim prooemii vis etiam non exordio. Nam judices, et in narratione nonnunquam, et in argumentis, ut attendant, et ut faveant, rogamus : quo Prodicus velut dormitantes eos excitari putabat ; quale est, *Tum C. Varenus, is qui a familia Ancharlana occisus est.* (*Hoc, quaeso, judices, diligenter attendite.*) Utique si multiplex causa est, sua quibusque partibus danda praefatio est : ut, *Audite nunc reliqua ;* et, *Transeo nunc illuc.* Sed in ipsis etiam probationibus multa funguntur prooemii vice, ut facit Cicero pro Cluentio, dicturus contra censores ; pro Murena, cum Servio se excusat. Verum id frequentius est, quam ut exemplis confirmandum sit.

Quoties autem prooemio fuerimus usi, tum, sive ad expositionem transibimus, sive protinus ad probationem, id debebit in principio postremum esse, cui commodissime jungi initium consequentium poterit.

Illa vero frigida et puerilis est in scholis affectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam utique sententiam, et hujus velut praestigiae plausum petat: ut Ovidius lascivire in Metamorphosesi solet, quem tamen excusare necessitas potest, res diversissimas in speciem unius corporis colligentem. Oratori vero quid est necesse surripere hanc transgressionem, et judicem fallere, qui, ut ordini rerum animum intendat, etiam commonendus est? Peribit enim prima pars expositionis, si judex narrari nondum sciet. Quapropter, ut non abrupte cadere in narrationem, ita non obscure transcendere, est optimum.

Si vero longior sequitur ac perplexa magis expositio, ad eam ipsam praeparandus erit judex: ut Cicero saepius, sed et hoc loco fecit, *Paulo longius exordium rei demonstrandae repetam, quod, quaeso, judices, ne moleste patiamini: principiis enim cognitis, multo facilius extrema intelligetis.* Haec fere sunt mihi de exordio comperta. [IV. 1.]

CAPUT XI.

DE PARTITIONE.

Partitio est nostrarum aut adversarii propositionum, aut utrarumque ordine collata enumeratio.

Hac quidam utendum semper putant, quod ea et fiat causa lucidior, et judex intentior ac docilior, si scierit, et de quo dicimus, et de quo dicturi postea sumus. Rursus quidam periculosum id oratori arbitrantur duabus ex causis: quod nonnunquam et excidere soleant, quae promisimus, et, si qua in partiendo praeterierimus, occurrere: quod quidem nemini accidet, nisi qui plane vel nullo fuerit ingenio, vel ad agendum nihil cogitati praemeditatique detulerit. Alioqui quae tam manifesta et lucida est ratio, quam rectae partitionis? sequitur

enim naturam ducem, adeo, ut memoriae id maximum sit auxilium, via dicendi non decedere.

Quapropter ne illos quidem probaverim, qui partitionem vetant ultra tres propositiones extendere. Quae sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet memoriam judicis, et turbabit intentionem: hoc aut alio tamen numero velut lege non est alliganda, cum possit causa plures desiderare.

Alia sunt magis, propter quae partitione non semper sit utendum: primum, quia pleraque gratiora sunt, si inventa subito, nec domo allata, sed inter dicendum ex re ipsa nata videantur. Unde illa non injucunda schemata, *Paene excidit mihi*: et, *Fugerat me*: et, *Recte admones*. Propositis enim probationibus, omnis in reliquum gratia novitatis praecerpitur.

Interim vero etiam fallendus est judex, et variis artibus subeundus, ut aliud agi, quam quod petimus, putet. Nam est nonnunquam dura propositio, quam judex, si providet, non aliter praeformidat, quam qui ferrum medici prius, quam curetur, aspexit: at si, re non ante proposita, securum, ac nulla denunciatione in se conversum, intrarit oratio; efficiet, quod promittenti non crederetur.

Interim refugienda non modo distinctio quaestionum est, sed omnino tractatio: affectibus perturbandus, et ab intentione auferendus auditor. Non enim solum oratoris est docere, sed plus eloquentia circa movendum valet. Cui rei contraria est maxime tenuis illa et scrupulose in partes secta divisionis diligentia eo tempore, quo cognoscenti judicium conamur auferre.

Quid? quod interim, quae per se levia sunt et infirma, turba valent? Ideoque congerenda sunt potius, et velut eruptione pugnandum: quod tamen rarum esse debet, et ex necessitate demum, cum hoc ipsum, quod dissimile rationi est, coëgerit ratio.

Praeter haec in omni partitione est utique aliquid potentissimum, quod cum audivit judex, cetera tanquam supervacua gravari solet. Itaque, si plura vel objici-

enda sunt vel diluenda, et utilis et jucunda partitio est, ut, quod quaque de re dicturi sumus, ordine appareat: at si unum crimen varie defendemus, supervacua. Ut, si ita partiamur: *Dicam, non talem esse hunc, quem tueor, reum ut in eo credibile videri possit homicidium: dicam, occidendi causam huic non fuisse: dicam, hunc eo tempore, quo homo occisus est, trans mare fuisse:* omnia, quae ante id, quod ultimum est, exequeris, inania videri necesse est. Festinat enim judex ad id, quod potentissimum est, et velut obligatum promisso patronum, si est patientior, tacitus appellat; si vel occupatus, vel in aliqua potestate, vel etiam si moribus incompositus, cum convicio efflagitat.

Itaque non defuerunt, qui Ciceronis illam pro Cluentio partitionem improbarent, qua se dicturum esse promisit primum, *neminem majoribus criminibus, gravioribus testibus, in judicium vocatum, quam Oppianicum;* deinde, *praejudicia esse facta ab iis ipsis judicibus, a quibus condemnatus sit;* postremo, *judicium pecunia tentatum non a Cluentio, sed contra Cluentium:* quia, si probari posset, quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere priora. Rursus, nemo tam erit aut injustus, aut stultus, quin eum fateatur optime pro Murena esse partitum, *Intelligo, Judices, tres totius accusationis partes fuisse, et earum unam in reprehensione vitae, alteram in contentione dignitatis, tertiam in criminibus ambitus esse versatam.* Nam sic et ostendit lucidissime causam, et nihil fecit altero supervacuum.

De illo quoque genere defensionis plerique dubitant, *Si occidi, recte feci: sed non occidi.* quo enim prius pertinere, si sequens firmum sit? haec invicem obstare, et utroque utentibus, in neutro haberi fidem. Quod sane in parte verum est, cum illo sequenti (si modo indubitabile est) sit solo utendum. At, si quid in eo, quod est fortius, timebimus, utraque probatione nitemur. Alius enim alio moveri solet: et, qui factum putavit, justum credere potest: qui tanquam justo non movebitur, factum fortasse non credet. Ut certa ma-

nus uno telo possit esse contenta, incertae plura spargenda sunt, ut sit et fortunae locus. Egregie vero Cicero pro Milone *insidiatorem* primo *Clodium ostendit*: tum addit ex abundanti, *etiamsi id non fuisset, talem tamen civem cum summa virtute interfectoris et gloria necari potuisse.*

Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnaverim: quia quaedam, etiamsi ipsa sunt dura, in id tamen valent, ut ea molliant, quae sequuntur. Nec omnino sine ratione est, quod vulgo dicitur, *Iniquum petendum, ut aequum feras.* Quod tamen nemo sic accipiat, ut omnia credat audenda. Recte enim Graeci praecipiunt, *Non tentanda, quae effici omnino non possunt.*

Sed, quoties hac, de qua loquor, duplici defensione utemur, id laborandum est, ut in illam partem sequentem fides ex priore ducatur. Potest enim videri, qui tuto etiam confessurus fuit, mentiendi causam in negando non habere. Et illud utique faciendum est, ut, quoties suspicabimur a judice aliam probationem desiderari, quam de qua loquimur, promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos: praecipueque, si de pudore agitur.

Frequenter autem accidit, ut causa parum verecunda, jure tuta sit: de quo ne inviti judices audiant et adversi, frequentius sunt admonendi, *secuturam defensionem probitatis ac dignitatis: expectent paulum, et agi ordine sinant.* Quaedam interim nos et invitis litigatoribus simulandum est dicere; quod Cicero pro Cluentio facit circa judiciariam legem: nonnunquam, quasi interpellemur ab iis, subsistere: saepe avertenda ad ipsos oratio; hortandi, ut sinant nos uti nostro consilio. Ita surrepetur animo judicis, et, dum sperat probationem pudoris, asperioribus illis minus repugnabit. Quae cum receperit, etiam verecundiae defensioni facilior erit. Sic utraque res invicem juvabit, eritque judex circa jus nostrum spe modestiae attentior, circa modestiam juris probatione proclivior.

Sed, ut non semper necessaria, aut utilis etiam partitio est, ita opportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiae confert. Neque enim solum id efficit, ut clariora fiant, quae dicuntur, rebus velut ex turba extractis, et in conspectu judicum positis : sed reficit quoque audientem certo singularum partium fine : non aliter, quam facientibus iter, multum detrahunt fatigationis notata inscriptis lapidibus spatia. Nam et exhausti laboris nosse mensuram voluptati est, et hortatur ad reliqua fortius exequenda, scire quantum supersit. Nihil enim longum videri necesse est, in quo, quid ultimum sit, certum est. Nec immerito multum ex diligentia partiendi tulit laudis Q. Hortensius : cujus tamen divisionem, in digitos diductam, nonnunquam Cicero leviter eludit.

Nam est suus et in gestu modus, et vitanda ut quae maxime concisa nimium et velut articulosa partitio. Nam et auctoritati plurimum detrahunt minuta illa, nec jam membra, sed frusta : et hujus gloriae cupidi, quo subtilius et copiosius divisisse videantur, et supervacua assumunt, et, quae natura singularia sunt, secant : nec tam plura faciunt, quam minora : deinde cum fecerunt mille particulas, in eandem incidunt obscuritatem, contra quam partitio inventa est.

Et divisa et simplex propositio, quoties utiliter adhiberi potest, primum debet esse aperta atque lucida (nam quid sit turpius, quam id esse obscurum ipsum, quod in eum solum adhibetur usum, ne sint cetera obscura ?) tum brevis, nec ullo supervacuo onerata verbo. Non enim, quid dicamus, sed, de quo dicturi sumus, ostendimus.

Obtinendum etiam, ne quid in ea desit, ne quid supersit. Superest autem sic fere, cum aut in species partimur, quod in genera partiri sit satis ; aut, genere posito, subjicitur species : ut si dicam de virtute, justitia, continentia : cum justitia atque continentia virtutis sint species.

Partitio prima est, quid sit, de quo conveniat ; quid, de quo ambigatur. In eo, quod convenit, quid adver-

sarius fateatur, quid nos: in eo, de quo ambigitur, quae nostrae propositiones, quae partis adversae. Turpissimum vero, non eodem ordine exequi, quo quidque proposueris. [IV. 5.]

CAPUT XII.

DE USU ARGUMENTORUM.

TRADITUM fere est, *Argumentum oportere esse confessum: dubiis enim probari dubia qui possunt?* Quaedam tamen, quae in alterius rei probationem ducimus, ipsa probanda sunt. *Occidisti virum, eras enim adultera.* Prius de adulterio convincendum est, ut, cum id coeperit esse pro certo, fiat incerti argumentum. *Spiculum tuum in corpore occisi inventum est:* negat *suum*: ut probationi prosit, probandum est. Illud hoc loco monere inter necessaria est, nulla esse firmiora, quam quae ex dubiis facta sunt certa. *Caedes a te commissa est, cruentam enim vestem habuisti:* non est tam grave argumentum, si fatetur, quam si convincitur. Nam si fatetur, multis ex causis potuit cruenta esse vestis; si negat, hic causae cardinem ponit, in quo si victus fuerit, etiam in sequentibus ruit. Non enim videtur in negando mentiturus fuisse, nisi desperasset, id posse defendi, si confiteretur.

Firmissimis argumentorum singulis instandum, infirmiora congreganda sunt: quia illa, per se fortia, non oportet circumstantibus obscurare, ut, qualia sunt, appareant: haec, imbecilla natura, mutuo auxilio sustinentur. Itaque, si non possunt valere, quia magna sunt; valebunt, quia multa sunt, quae ad ejusdem rei probationem omnia spectant. Ut, si quis hereditatis gratia hominem occidisse dicatur, *Hereditatem sperabas, et magnam hereditatem, et pauper eras, et tum maxime a creditoribus appellabaris: et offenderas eum,*

cujus eras heres, et mutaturum tabulas sciebas. Singula levia sunt, et communia: universa vero nocent, etiamsi non ut fulmine, tamen ut grandine.

Quaedam argumenta ponere satis non est, adjuvanda sunt, ut: *cupiditas causa sceleris fuit; quae sit vis ejus: ira; quantum efficiat in animis hominum talis affectio.* Ita et firmiora erunt ipsa, et plus habebunt decoris, si non nudos et velut carne spoliatos artus ostenderint. Multum etiam refert, si argumento nitemur odii, *utrum* hoc *ex invidia* sit, *an ex injuria, an ex ambitu? vetus, an novum? adversus inferiorem, parem, superiorem? alienum, propinquum?* Suos habent omnia ista tractatus, et ad utilitatem partis ejus, quam tuemur, referenda sunt.

Nec tamen omnibus semper, quae invenerimus, argumentis onerandus est judex; quia et taedium afferunt, et fidem detrahunt. Neque enim potest judex credere satis esse ea potentia, quae non putamus ipsi sufficere, qui diximus. In rebus vero apertis argumentari tam sit stultum, quam in clarissimum solem mortale lumen inferre.

His quidam probationes adjiciunt, quas *παθητικάς* vocant, ductas ex affectibus. Atque Aristoteles quidem potentissimum putat ex eo, qui dicit, si *sit vir bonus*: quod ut optimum est; ita longe quidem, sed sequitur tamen, *videri*. Inde enim illa nobilis Scauri defensio, *Q. Varius Sucronensis ait Aemilium Scaurum rempublicam populi Romani prodidisse; Aemilius Scaurus negat.* Cui simile quiddam fecisse Iphicrates dicitur, qui cum Aristophontem, quo accusante similis criminis reus erat, interrogasset, *An is accepta pecunia rempublicam proditurus esset?* isque id negasset; *Quod igitur*, inquit, *tu non fecisses, ego feci?*

Intuendum autem et, qui sit, apud quem dicimus: et id, quod illi maxime probabile videatur, requirendum: qua de re locuti sumus et prooemii et suasoriae praeceptis. Altera ex affirmatione probatio est, *Ego hoc feci: Tu mihi hoc dixisti:* et, *O facinus indignum!*

et similia : quae non debent quidem deesse orationi, et, si desunt, multum nocent : non tamen habenda sunt inter magna praesidia, cum hoc in eadem causa fieri ex utraque parte similiter possit. Illae firmiores ex sua cujusque persona probationes, quae credibilem rationem subjectam habent : ut *vulneratus*, *aut filio orbatus non fuerit alium accusaturus*, *quam nocentem* ; *quando*, *si negotium innocenti facit*, *liberet eum noxa*, *qui admiserit.* Hinc et patres adversus liberos, et adversus suos quisque necessarios auctoritatem petunt.

Quaesitum etiam, potentissima argumenta primone ponenda sint loco, ut occupent animos ? an summo, ut inde dimittant ? an partita primo summoque ; ut Homerica dispositione in medio sint infirma ? an a minimis crescant ? Quae, prout ratio causae cujusque postulabit, ordinabuntur, uno (ut ego censeo) excepto, *ne a potentissimis ad levissima decrescat oratio.* [V. 12.]

CAPUT XIII.

DE FORTUNA SUA OB AMISSOS LIBEROS ET CONJUGEM QUERITUR.

Haec, Marcelle Victori, ex tua voluntate maxime ingressus, tum si qua ex nobis ad juvenes bonos pervenire posset utilitas, novissime paene etiam necessitate quadam officii delegati mihi, sedulo laborabam ; respiciens tamen illam curam meae voluptatis, qui filio, cujus eminens ingenium solicitam quoque parentis diligentiam merebatur, hanc optimam partem relicturus hereditatis videbar, ut, si me, quod aequum et optabile fuit, fata intercepissent, praeceptore tamen patre uteretur. At me fortuna id agentem diebus ac noctibus, festinantemque metu meae mortalitatis, ita subito prostravit, ut laboris mei fructus ad neminem minus, quam ad me, pertineret. Illum enim, de quo summa conceperam, et in quo spem unicam senectutis reponebam, repetito vul-

nere orbitatis amisi. Quid nunc agam? aut quem ultra esse usum mei, diis reprobantibus, credam? Nam ita forte accidit, ut eum quoque librum, quem *de causis corruptae eloquentiae* emisi, jam scribere aggressus, ictu simili ferirer. Tunc igitur optimum fuit, infaustum opus, et quidquid hoc est in me infelicium literarum, super immaturum funus consumturis viscera mea flammis injicere, neque hanc impiam vivacitatem novis insuper curis fatigare. Quis enim mihi bonus parens ignoscat, si studere amplius possum? ac non oderit hanc animi mei firmitatem, si quis in me est alius usus vocis, quam ut incusem deos, superstes omnium meorum? nullam terras despicere providentiam tester? si non meo casu, cui tamen nihil objici, nisi quod vivam, potest; at illorum certe, quos utique immeritos mors acerba damnavit: erepta mihi prius eorundem matre, quae nondum expleto aetatis undevicesimo anno duos enixa filios, quamvis acerbissimis rapta fatis, felix decessit. Ego vel hoc uno malo sic eram afflictus, ut me jam nulla fortuna posset efficere felicem. Nam cum omni virtute, quae in feminas cadit, functa, insanabilem attulit marito dolorem: tum aetate ea puellari, praesertim meae comparata, potest et ipsa numerari inter vulnera orbitatis. Liberis tamen superstitibus oblectabar: et, quod nefas erat, sed optabat ipsa, me salvo, maximus cruciatus praecipiti via effugit.

Mihi filius minor quintum egressus annum, prior alterum ex duobus eruit lumen. Non sum ambitiosus in malis, nec augere lacrimarum causas volo: utinamque esset ratio minuendi. Sed dissimulare qui possum, quid ille gratiae in vultu, quid jucunditatis in sermone, quos ingenii igniculos, quam substantiam placidae, et (quam scio vix posse credi tantam) altae mentis ostenderit? qualis amorem quicunque alienus infans mereretur. Illud vero insidiantis, quo me validius cruciaret, fortunae fuit, ut ille mihi blandissimus, me suis nutricibus, me aviae educanti, me omnibus, qui solicitare illas aetates solent, anteferret. Quapropter illi dolori, quem

ex matre optima, atque omnem laudem supergressa, paucos ante menses ceperam, gratulor. Minus enim est, quod flendum meo nomine, quam quod illius gaudendum est.

Una post haec Quintiliani mei spe ac voluptate nitebar : et poterat sufficere solatio. Non enim flosculos, sicut prior, sed jam decimum aetatis ingressus annum, certos ac deformatos fructus ostenderat. Juro per mala mea, per infelicem conscientiam, per illos manes, numina mei doloris, has me in illo vidisse virtutes ingenii, non modo ad percipiendas disciplinas, quo nihil praestantius cognovi, plurima expertus, studiique jam tum non coacti, (sciunt praeceptores,) sed probitatis, pietatis, humanitatis, liberalitatis, ut prorsus posset hinc esse tanti fulminis metus, quod observatum fere est, celerius occidere festinatam maturitatem : et esse nescio quam, quae spes tantas decerpat, invidiam, ne videlicet ultra, quam homini datum est, nostra provehantur. Etiam illa fortuita aderant omnia, vocis jucunditas claritasque, oris suavitas, et in utracunque lingua, tanquam ad eam demum natus esset, expressa proprietas omnium literarum. Sed haec spes adhuc : illa majora, constantia, gravitas, contra dolores etiam ac metus robur. Nam quo ille animo, qua medicorum admiratione, mensium octo valetudinem tulit ? ut me in supremis consolatus est ? quam etiam deficiens, jamque non noster, ipsum illum alienatae mentis errorem circa solas literas habuit ?

Tuosne ego, o meae spes inanes, labentes oculos, tuum fugientem spiritum vidi ? Tuum corpus frigidum exangue complexus, animam recipere, auramque communem haurire amplius potui ? dignus his cruciatibus, quos fero, dignus his cogitationibus. Tene consulari nuper adoptione ad omnium spes honorum patris admotum, te avunculo praetori generum destinatum, te omnium spe Atticae eloquentiae candidatum, superstes parens tantum ad poenas, amisi ? Et, si non cupido lucis, certe patientia vindicet te reliqua mea aetate.

Nam frustra mala omnia ad crimen fortunae relegamus. Nemo, nisi sua culpa, diu dolet. Sed vivimus, et aliqua vivendi ratio quaerenda est: credendumque doctissimis hominibus, qui unicum adversorum solatium literas putaverunt.

Si quando tamen ita resederit praesens impetus, ut aliqua tot luctibus alia cogitatio inseri possit, non injuste petierim morae veniam. Quis enim dilata studia miretur, quae potius non abrupta esse mirandum est? Tum, si qua fuerint minus effecta iis, quae levius adhuc afflicti coeperamus, imperitanti fortunae remittantur: quae, si quid mediocrium alioqui in nostro ingenio virium fuit, ut non extinxerit, debilitavit tamen. Sed vel propter hoc nos contumacius erigamus, quod illam ut perferre nobis difficile est, ita facile contemnere. Nihil enim sibi adversus me reliquit, et, infelicem quidem sed certissimam tamen, attulit mihi ex his malis securitatem. Boni autem consulere nostrum laborem vel propter hoc aequum est, quod in nullum jam proprium usum perseveramus, sed omnis haec cura ad alienas utilitates (si modo quid utile scribimus) spectat. Nos miseri, sicut facultates patrimonii nostri, ita hoc opus aliis praeparabamus, aliis relinquemus. [VI. PROŒM.]

CAPUT XIV.

DE PERORATIONE.

PERORATIO sequebatur, quam *cumulum* quidam, *conclusionem* alii vocant. Ejus duplex ratio est, posita aut in rebus, aut in affectibus. *Rerum repetitio* et congregatio, quae Graece dicitur ἀνακεφαλαίωσις a quibusdam Latinorum *enumeratio*, et memoriam judicis reficit, et totam simul causam ponit ante oculos, et, etiamsi per singula minus moverat, turba valet. In hac, quae repetemus, quam brevissime dicenda sunt, et, quod Graeco verbo patet, decurrendum per *capita*.

Nam, si morabimur, non jam enumeratio, sed quasi altera fiet oratio. Quae autem enumeranda videntur, cum pondere aliquo dicenda sunt, et aptis excitanda sententiis, et figuris utique varianda: alioqui nihil est odiosius recta illa repetitione, velut memoriae judicum diffidentis. Sunt autem innumerabiles: optimeque in Verrem Cicero, *Si pater ipse judicaret, quae diceret, cum haec probarentur?* et deinde subjecit enumerationem: aut, cum idem in eundem, *per invocationem deorum spoliata a praetore templa* dinumerat.

Licet et dubitare, num quid nos fugerit: et, quid responsuri sint adversarii his et his: aut, quam spem accusator habeat omnibus ita defensis. Illa vero jucundissima, si contingat aliquod ex adversario ducere argumentum: ut, si dicas, *Reliquit vero hanc partem causae; aut, Invidia premere maluit; aut Ad preces confugit; et merito, cum sciret haec et haec.* Sed non sunt singulae species persequendae, ne sola videantur, quae forte nunc dixero: cum occasiones et ex causis, et ex dictis adversariorum, et ex quibusdam fortuitis quoque oriantur.

Nec referenda modo nostra, sed postulandum etiam ab adversariis, ut ad quaedam respondeant. Id autem, si et actionis supererit locus, et ea proposuerimus, quae refelli non possunt. Nam provocare, quae inde sint fortia, non arguentis est, sed monentis.

Id unum epilogi genus visum est plerisque Atticorum, et philosophis fere omnibus, qui de arte oratoria scriptum aliquid reliquerunt. Id sensisse Atticos credo, quia Athenis affectus movere etiam per praeconem prohibebatur orator. Philosophos minus miror, apud quos vitii loco est, affici: nec boni mores videntur, sic a vero judicem averti: nec convenire bono viro vitiis uti. Necessarios tamen affectus fatebuntur, si aliter obtineri vera, et justa, et in commune profutura non possint.

Ceterum illud constitit inter omnes, etiam in aliis partibus actionis, si multiplex causa sit et pluribus argumentis defensa, utiliter ἀνακεφαλαίωσιν fieri solere:

sicut nemo dubitaverit multas esse causas, in quibus nullo loco sit necessaria, si breves et simplices fuerint. Haec pars *perorationis* accusatori patronoque ex aequo communis est.

Affectibus quoque iisdem fere utuntur : sed rarius hic, ille saepius ac magis. Nam huic concitare judices, illi flectere convenit. Verum et accusator habet interim lacrimas ex miseratione ejus rei, quam ulciscitur : et reus de indignitate calumniae conspirationis vehementius interim queritur. Dividere igitur haec officia commodissimum, quae plerumque sunt, ut dixi, prooemio similia, sed liberiora, plenioraque. Inclinatio enim judicum ad nos petitur initio parcius, cum admitti satis est, et oratio tota superest : in epilogo vero est, qualem animum judex in consilium ferat, et jam nihil amplius dicturi sumus, nec restat, quo servemus. Est igitur utrisque commune, conciliare sibi, avertere ab adversario judicem, concitare affectus, et componere. Et brevissimum quidem hoc praeceptum dari utrique parti potest, ut totas causae vires orator ante oculos ponat : et, cum viderit, quid *invidiosum*, *favorabile*, *invisum*, *miserabile* aut sit in rebus, aut videri possit, ea dicat, quibus, si judex esset, ipse maxime moveretur. Sed certius est ire per singula.

Et quae conciliant quidem accusatorem, in praeceptis exordii jam diximus. Quaedam tamen, quae illic ostendere satis est, in peroratione implenda sunt magis, si contra impotentem, invisum, perniciosum, suscepta causa est ; si judicibus ipsis aut gloriae damnatio rei, aut deformitati futura absolutio. Nam egregie in Vatinium Calvus, *Factum*, inquit, *ambitum scitis omnes, et hoc vos scire omnes sciunt*. Cicero quidem in Verrem etiam *emendari posse infamiam judiciorum damnato reo* dicit : quod est unum ex supra dictis. Metus etiam, si est adhibendus, ut faciat idem, hunc habet locum fortiorem, quam in prooemio. Qua de re quid sentirem, alio jam libro exposui.

Concitare quoque invidiam, odium, iram, liberius in

peroratione contingit: quorum *invidiam* gratia, *odium* turpitudo, *iram* offensio judicis facit, si contumax, arrogans, securus sit: qui non ex facto modo, dictove aliquo, sed vultu, habitu, aspectu moveri solet. Egregieque nobis adolescentibus dixisse accusator Cossutiani Capitonis videbatur, Graece quidem, sed in hunc sensum, *Erubescis Caesarem timere.*

Summa tamen concitandi affectus accusatori in hoc est, ut id, quod objecit, aut quam atrocissimum, aut etiam, si fieri potest, quam maxime miserabile esse videatur.

Atrocitas crescit ex his, *Quid factum sit*, *a quo*, *in quem*, *quo animo*, *quo tempore*, *quo loco*, *quo modo?* quae omnia infinitos anfractus habent. Pulsatum querimur: de re primum ipsa dicendum: tum, *si senex*, *si puer*, *si magistratus*, *si probus*, *si bene de republica meritus*; etiam, si percussus sit *a vili aliquo contemtoque*; vel ex contrario *a potente nimium*, vel *ab eo, quo minime oportuit*; et, si *die forte sollemni*, aut *iis temporibus*, *cum judicia ejus rei maxime exercerentur*, aut *in solicito civitatis statu*; item *in theatro*, *in templo*, *in concione*, crescit invidia: et, si *non errore*, *nec ira*, vel etiam, si forte *ira*, sed *iniqua*, *quod patri affuisset*, *quod respondisset*, *quod honores contra peteret*: et, si *plus* etiam videri potest *voluisse*, quam fecit. Plurimum tamen affert atrocitatis *modus*, *si graviter*, *si contumeliose*: ut Demosthenes *ex parte* percussi corporis, ex *vultu* ferientis, ex *habitu* invidiam Midiae quaerit. *Occisus est*: *utrum ferro*, *an igne*, *an veneno*; *uno vulnere*, *an pluribus*; *subito*, *an expectatione tortus*, ad hanc partem maxime pertinet.

Utitur frequenter accusator et *miseratione*, cum aut ejus casum, quem ulciscitur, aut liberorum ac parentum solitudinem conqueritur. Etiam futuri temporis imagine judices movet, *quae maneant eos*, *qui de vi et injuria questi sunt*, *nisi vindicentur*: *fugiendum de civitate*, *cedendum bonis*, *aut omnia*, *quaecunque inimicis animus fuerit*, *perferenda.*

Sed saepius id est accusatoris, avertere judicem a miseratione, qua reus sit usurus, atque ad fortiter judicandum concitare. Cujus loci est etiam occupare, quae dicturum facturumve adversarium putes. Nam et cautiores ad custodiam suae religionis judices facit, et gratiam responsuris aufert, cum ea, quae praedicta sunt ab accusatore, jam, si pro reo petentur, non sint nova: ut Servius Sulpicius contra Aufidiam, *ne signatorum ab ipsis discrimen objiciatur sibi*, praemonet. Nec non ab Aeschine, quali sit usurus Demosthenes actione, praedictum est. Docendi quoque interim judices, quid rogantibus respondere debeant: quod est unum repetitionis genus.

Periclitantem vero commendat *dignitas*, et *studia fortia*, et *susceptae bello cicatrices*, et *nobilitas*, et *merita majorum*. Hoc, quod proxime dixi, Cicero atque Asinius certatim sunt usi: pro Scauro patre hic, ille pro filio. Commendat et causa periculi, si suscepisse inimicitias ob aliquod factum honestum videtur: praecipue *bonitas*, *humanitas*, *misericordia*. Juste enim tunc petere ea quisque videtur a judice, quae aliis ipse praestiterit. Referenda pars haec quoque ad *utilitatem reipublicae*, *ad judicum gloriam*, *ad exemplum*, *ad memoriam posteritatis*.

Plurimum tamen valet *miseratio*, quae judicem flecti non tantum cogit, sed motum quoque animi sui lacrimis confiteri. Haec petetur aut ex iis, *quae passus est reus*, aut ex iis, *quae cum maxime patitur*, aut ex iis, *quae damnatum manent*: quae et ipsa duplicantur, cum dicimus, *ex qua illi fortuna*, *et in quam recidendum sit*. Affert in his momentum et *aetas*, et *sexus*, et *pignora*; *liberi*, dico, et *parentes*, et *propinqui*. Quae omnia tractari varie solent. Nonnunquam etiam ipse patronus has partes subit: ut Cicero pro Milone, *O me miserum! o te infelicem! Revocare me tu in patriam, Milo, potuisti per hos, ego te in patria per eosdem retinere non potero?* Maximeque, si (ut tunc accidit) non conveniunt ei, qui accusatur, preces. Nam quis

ferret Milonem pro capite suo supplicantem, qui a se virum nobilem interfectum, quia id fieri oportuisset, fateretur? Ergo et ille captavit ex ipsa praestantia animi favorem, et in locum lacrimarum ejus ipse successit.

His praecipue locis utiles sunt *prosopopoeïae*, id est fictae alienarum personarum orationes, quales litigatorem decent, vel patronum. Mutae tamen res movent, aut cum ipsis loquimur, aut cum ipsas loqui fingimus. Ex personis quoque trahitur affectus. Non enim audire judex videtur aliena mala deflentes, sed sensum ac vocem auribus accipere miserorum, quorum etiam mutus aspectus lacrimas movet: quantoque essent miserabiliora, si ea dicerent ipsi, tanto sunt quadam portione ad afficiendum potentoria, cum velut ipsorum ore dicuntur: ut scenicis actoribus eadem vox, eademque pronunciatio plus ad movendos affectus sub persona valet. Itaque idem Cicero, quanquam preces non dat Miloni, eumque potius animi praestantia commendat, accommodavit ei tamen verba, convenientes etiam forti viro conquestiones: *O frustra, inquit, mei suscepti labores! O spes fallaces! O cogitationes inanes meae!*

Nunquam tamen debet esse longa miseratio: nec sine causa dictum est, *Nihil facilius, quam lacrimas, inarescere.* Nam, cum etiam veros dolores mitiget tempus, citius evanescat necesse est illa, quam dicendo effinximus, imago: in qua si moramur, lacrimis fatigatur auditor, et requiescit, et ab illo, quem ceperat, impetu ad rationem redit. Non patiamur igitur frigescere hoc opus: et affectum, cum ad summum perduxerimus, relinquamus: nec speremus fore, ut aliena quisquam diu ploret. Ideoque cum in aliis, tum maxime in hac parte debet crescere oratio: quia, quidquid non adjicit prioribus, etiam detrahere videtur: et facile deficit affectus, qui descendit.

Non solum autem dicendo, sed etiam faciendo quaedam, lacrimas movemus: unde et producere ipsos, qui periclitentur, squalidos atque deformes, et liberos eorum ac parentes, institutum, et ab accusatoribus cru-

entum gladium ostendi, et lecta e vulneribus ossa, et vestes sanguine perfusas videmus, et vulnera resolvi, ac verberata corpora nudari. Quarum rerum ingens plerumque vis est, velut in rem praesentem animos hominum ducentium. Et populum Romanum egit in furorem praetexta C. Caesaris prolata in foro cruenta. Sciebatur interfectum eum, corpus denique ipsum impositum lecto erat: at vestis tamen illa sanguine madens ita repraesentavit imaginem sceleris, ut non occisus esse Caesar, sed tum maxime occidi videretur.

Sed non ideo probaverim, quod factum et lego, et ipse aliquando vidi, depictam in tabula sipariove imaginem rei, cujus atrocitate judex erat commovendus. Quae enim est actoris infantia, qui mutam illam effigiem magis, quam orationem, pro se putet locuturam?

At sordes, et squalorem, et propinquorum quoque similem habitum scio profuisse, et magnum ad salutem momentum preces attulisse. (Quare et obsecratio illa judicum *per carissima pignora*, utique si et reo sunt *liberi*, *conjux*, *parentes*, utilis erit: et *deorum* etiam *invocatio* velut ex bona conscientia profecta videri solet.) Stratum denique jacere, et genua complecti: nisi si tamen persona nos, et anteacta vita, et rei conditio prohibebit. Quaedam enim tam fortiter tuenda, quam facta sunt. Verum sic habenda est auctoritatis ratio, ne sit invisa securitas.

Fuit quondam inter haec omnia potentissimum, quo L. Murenam Cicero accusantibus clarissimis viris eripuisse praecipue videtur, persuasitque, nihil esse ad praesentem rerum statum utilius, *quam pridie Kalendas Januarias ingredi consulatum*. Quod genus nostris temporibus totum paene sublatum est, cum omnia curae tutelaeque unius innixa periclitari nullo judicii exitu possint.

De accusatoribus et reis sum locutus, quia in periculis maxime versatur affectus. Sed privatae quoque causae utrumque habent perorationis genus: et illud, quod est ex enumeratione probationum, et hoc, quod

ex lacrimis: si aut statu periclitari, aut opinione litigator videtur. Nam in parvis quidem litibus has tragoedias movere tale est, quale si personam Herculis et cothurnos aptare infantibus velis.

Ne illud quidem indignum est admonitione, ingens in epilogis meo judicio verti discrimen, quomodo se dicenti, qui excitatur, accommodet. Nam et *imperitia*, et *rusticitas*, et *rigor*, et *deformitas* afferunt interim frigus: diligenterque sunt haec actori providenda. Et quidem repugnantes eos patrono, et nihil vultu commotos, et intempestive ridentes, et facto aliquo vel ipso vultu risum etiam moventes saepe vidi, praecipue vero, cum aliqua velut scenice fiunt.

Transtulit aliquando patronus puellam, quae soror esse adversarii dicebatur (nam de hoc lis erat,) in adversa subsellia, tanquam in gremio fratris relicturus; at is a nobis praemonitus discesserat. Tum ille, alioqui vir facundus, inopinatae rei casu obmutuit, et infantem suam frigidissime reportavit.

Alius imaginem mariti pro rea proferre magni putavit: at ea saepius risúm fecit. Nam et ii, quorum officii erat, ut traderent eam, ignari, qui esset epilogus, quoties respexisset patronus, offerebant palam, et prolata novissime, deformitate ipsa (nam senis cadaveri infusa) praeteritam quoque orationis gratiam perdidit.

Nec ignotum, quid Glyconi, cui Spiridion fuit cognomen, acciderit. Huic puer, quem in jus productum, quid fleret, interrogabat, *ex paedagogo se vellicari* respondit. Sed nihil illa circa Cepasios Ciceronis fabula efficacius ad pericula epilogorum.

Omnia tamen haec tolerabilia, quibus actionem mutare facile est: at, qui a stilo non recedunt, aut conticescunt ad hos casus, aut frequentissime falsa dicunt. Inde est enim, *Tendit ad genua vestra supplices manus*; et, *Haeret in complexu liberorum miser*; et *Revocat ecce me*: etiamsi nihil horum is, de quo dicitur, faciat. Ex scholis haec vitia, in quibus omnia libere fingimus et impune, quia pro facto est, quidquid volu-

mus : non admittit hoc idem veritas, egregieque Cassius dicenti adolescentulo : *Quid me torvo vultu intueris, Severe? Non me hercule*, inquit, *faciebam, sed sic scripsisti : ecce!* et, quam potuit, truculentissime eum aspexit.

Illud praecipue monendum, ne quis nisi summis ingenii viribus ad movendas lacrimas aggredi audeat : nam, ut est longe vehementissimus hic, cum invaluit, affectus, ita, si nihil efficit, tepet : quem melius infirmus actor tacitis judicum cogitationibus reliquisset. Nam et vultus, et vox, et ipsa illa excitati rei facies, ludibrio etiam plerumque sunt hominibus, quos non permoverunt. Quare metiatur ac diligenter aestimet vires suas actor, et, quantum onus subiturus sit, intelligat. Nihil habet ista res medium, sed aut lacrimas meretur, aut risum.

Non autem commovere tantum miserationem, sed etiam discutere, epilogi est proprium ; cum oratione continua, quae motos lacrimis judices ad justitiam reducat, tum etiam quibusdam urbane dictis : quale est, *Date puero panem, ne ploret*. Et corpulento litigatori, cujus adversarius, item puer, circa judices erat ab advocato latus, *Quid faciam? ego te bajulare non possum.*

Sed haec tamen non debent esse mimica. Ita neque illum probaverim, qui inter clarissimos sui temporis oratores fuit, qui, pueris in epilogum productis, talos jecit in medium, quos illi diripere coeperunt ; namque haec ipsa discriminis sui ignorantia potuit esse miserabilis : neque illum, qui, cum esset cruentus gladius ab accusatore prolatus, quo is hominem probabat occisum, subito ex subselliis ut territus fugit, et, capite ex parte velato, cum ad agentem ex turba prospexisset, interrogavit, *an jam ille cum gladio recessisset?* Fecit enim risum, sed ridiculus fuit. Discutiendae tamen oratione hujusmodi scenae : egregieque Cicero, qui et contra imaginem Saturnini pro Rabirio graviter, et contra juvenem, cujus subinde vulnus in judicio resolvebatur, pro Vareno multa dixit urbane.

Sunt et illi leniores epilogi, quibus adversario satis-

facimus, si forte sit ejus persona talis, ut illi debeatur reverentia; aut, cum amice aliquid commonemus, et ad concordiam hortamur: quod est genus egregie tractatum a Passieno, cum Domitiae uxoris suae pecuniaria lite adversus fratrem ejus Aënobarbum ageret: nam, cum de necessitudine multa dixisset, de fortuna quoque, qua uterque abundabat, adjecit, *Nihil vobis minus, deest, quam de quo contenditis.*

Omnes autem hos affectus, etiamsi quibusdam videntur in prooemio atque in epilogo sedem habere, in quibus sane sunt frequentissimi, tamen aliae quoque partes recipiunt, sed breviores, ut cum ex iis plurima sit res eruenda. At hic, si usquam, totos eloquentiae aperire fontes licet. Nam ex his, si bene diximus reliqua, possidemus jam judicum animos: et, confragosis atque asperis evecti, tuto pandere possumus vela: et, cum sit maxima pars epilogi amplificatio, verbis atque sententiis uti licet magnificis atque ornatis. Tunc est commovendum theatrum, cum ventum est ad ipsum illud, quo veteres tragoediae comoediaeque clauduntur, *Plaudite.* In aliis autem partibus tractandus affectus erit, ut quisque nascetur: nam neque exponi sine hoc res atroces et miserabiles debent: cum de qualitate alicujus rei quaestio est, probationibus uniuscujusque rei recte subjungitur. Ubi vero conjunctam ex pluribus causam agimus, etiam necesse erit uti pluribus quasi epilogis: ut in Verrem Cicero fecit. Nam et *Philodamo*, et *nauarchis*, et *cruciatis civibus Romanis*, et aliis plurimis suas lacrimas dedit. Sunt, qui hos μερικοὺς ἐπιλόγους vocent, quo *partitam perorationem* significant. Mihi non tam partes ejus, quam species videntur. Siquidem et *epilogi* et *perorationis* nomina ipsa aperte satis ostendunt, hanc esse consummationem orationis. [VI. 1.]

CAPUT XV.

DE ORNATU.

Venio nunc ad *ornatum*: in quo sine dubio plus, quam in ceteris dicendi partibus, sibi indulget orator. Nam emendate quidem ac lucide dicentium tenue praemium est, magisque vitiis carere, quam ut aliquam magnam virtutem adeptus esse videaris. *Inventio* cum imperitis saepe communis; *dispositio* modicae doctrinae credi potest: et si quae sunt artes altiores, plerumque occultantur, ut artes sint: denique omnia haec ad utilitatem causarum solam referenda sunt. Cultu vero atque ornatu se quoque commendat ipse, qui dicit, et in ceteris judicium doctorum, in hoc vero etiam popularem laudem petit.

Nec fortibus modo, sed etiam fulgentibus armis proeliatus in causa est Cicero Cornelii: qui non assecutus esset docendo judicem tantum, et utiliter demum, ac Latine, perspicueque dicendo, ut populus Romanus admirationem suam non acclamatione tantum, sed etiam plausu confiteretur. Sublimitas profecto, et magnificentia, et nitor, et auctoritas expressit illum fragorem. Nec tam insolita laus esset prosecuta dicentem, si usitata, et ceteris similis fuisset oratio. Atque ego illos credo, qui aderant, nec sensisse, quid facerent, nec sponte judicioque plausisse; sed velut mente captos, et, quo essent in loco, ignaros erupisse in hunc voluptatis affectum.

Sed ne causae quidem parum conferat idem hic orationis ornatus. Nam, qui libenter audiunt, et magis attendunt, et facilius credunt; plerumque ipsa delectatione capiuntur, nonnunquam admiratione auferuntur. Nam et ferrum affert oculis terroris aliquid, et fulmina ipsa non tam nos confunderent, si vis eorum tantum, non etiam ipse fulgor timeretur. Recteque Cicero his

ipsis ad Brutum verbis quadam in epistola scribit, *Nam eloquentiam, quae admirationem non habet, nullam judico.* Aristoteles quoque eandem petendam maxime putat.

Sed hic ornatus (repetam enim) virilis, et fortis, et sanctus sit: nec effeminatam levitatem et fuco ementitum colorem amet, sanguine et viribus niteat. Hoc autem adeo verum est, ut, cum in hac maxime parte sint vicina virtutibus vitia, etiam, qui vitiis utuntur, virtutis tamen his nomen imponant. Quare nemo ex corruptis dicat, me inimicum esse culte dicentibus. Non nego hanc esse virtutem, sed illis eam non tribuo. An ego fundum cultiorem putem, in quo mihi quis ostenderit lilia et violas, et anemonas, fontes surgentes, quam ubi plena messis, aut graves fructu vites erunt? Sterilem platanum, tonsasque myrtos, quam maritam ulmum et uberes oleas praeoptaverim? Habeant illa divites: licet: quid essent, si aliud nihil haberent?

Nullusne ergo etiam fructiferis adhibendus est decor? Quis negat? Nam et in ordinem certaque intervalla redigam meas arbores. Quid illo quincunce speciosius, qui, in quamcunque partem spectaveris, rectus est? Sed protinus in id quoque prodest, ut terrae succum aequaliter trahant. Surgentia in altum cacumina oleae ferro coërcebo: in orbem se formosius fundet, et protinus fructum ramis pluribus feret. Decentior equus, cujus astricta ilia; sed idem velocior. Pulcher aspectu sit athleta, cujus lacertos exercitatio expressit; idem certamini paratior. Nunquam vera species ab utilitate dividitur. Sed hoc quidem discernere modici judicii est.

Illud observatione dignius, quod hic ipse honestus ornatus pro materiae genere decet variatus. Atque, ut a prima divisione ordiar, non idem demonstrativis, et deliberativis, et judicialibus causis conveniet. Namque illud genus, ostentationi compositum, solam petit audientium voluptatem: ideoque omnes dicendi artes aperit, ornatumque orationis exponit; ut quod non insid-

ietur, nec ad victoriam, sed ad solum finem laudis et gloriae tendat. Quare, quicquid erit sententiis populare, verbis nitidum, figuris jucundum, translationibus magnificum, compositione elaboratum, velut institor quidam eloquentiae, intuendum, et paene pertractandum dabit. Nam eventus ad ipsum, non ad causam, refertur. At, ubi res agitur, et vera dimicatio est, ultimus sit famae locus. Praeterea non debet quisquam, ubi maxima rerum momenta versantur, de verbis esse sollicitus. Neque hoc eo pertinet, ut in his nullus sit ornatus, sed uti pressior et severior, eo minus confessus, praecipue ad materiam accommodatus. Nam et suadendo sublimius aliquid senatus, concitatius populus, et in judiciis publicae capitalesque causae poscunt accuratius dicendi genus. At privatum consilium, causasque paucorum, ut frequenter accidit, calculorum, purus sermo, et dissimilis curae magis decuerit. An non pudeat certam creditam periodis postulare? aut circa stillicidia affici? aut in mancipii redhibitione sudare?

Sed ad propositum. Et, quoniam orationis tam ornatus, quam perspicuitas, aut in singulis verbis est, aut in pluribus positus: quid separata, quid conjuncta exigant, consideremus. Quanquam rectissime traditum est, perspicuitatem propriis, ornatum translatis verbis magis egere: sciamus inornatum esse, quod sit improprium. Sed, cum idem frequentissime plura significent, quod συνωνυμία vocatur, jam sunt aliis alia honestiora, sublimiora, nitidiora, jucundiora, vocaliora. Nam, ut syllabae e literis melius sonantibus clariores sunt, ita verba e syllabis magis vocalia: et, quo plus quodque spiritus habet, auditu pulchrius. Et, quod facit syllabarum, idem verborum quoque inter se copulatio, ut aliud alii junctum melius sonet.

Diversus tamen usus. Nam rebus atrocibus verba etiam ipso auditu aspera magis convenient. In universum quidem optima simplicium creduntur, quae aut maxime exclamant, aut sono sunt jucundissima. Et honesta quidem turpibus potiora semper, nec sordidis un-

quam in oratione erudita locus. Clara illa atque sublimia plerumque materiae modo cernenda sunt. Quod alibi magnificum, tumidum alibi. Et, quae humilia circa res magnas, apta circa minores videntur. Et, sicut in oratione nitida notabile humilius verbum, et velut macula : ita a sermone tenui sublime nitidumque discordat, fitque corruptum, quia in plano tumet.

Quaedam non tam ratione, quam sensu judicantur : ut illud,

—— caesa jungebant foedera porca,

fecit elegans, fictio nominis : quod si fuisset *porco*, vile erat. In quibusdam ratio manifesta est. Risimus, et merito, nuper poëtam, qui dixerat,

Praetextam in cista mures rosere Camilli.

At Virgilii miramur illud,

—— saepe exiguus mus.

Nam epitheton *exiguus*, aptum proprium effecit, ne plus exspectaremus, et casus singularis magis decuit, et clausula ipsa unius syllabae, non usitata, addidit gratiam. Imitatus est itaque utrumque Horatius,

—— nascetur ridiculus mus.

Nec augenda semper oratio, sed summittenda nonnunquam est. Vim rebus aliquando verborum ipsa humilitas affert. An, cum dicit in Pisonem Cicero, *Cum tibi tota cognatio sarraco advehatur*, incidisse videtur in sordidum nomen, non eo contemptum hominis, quem destructum volebat, auxisse ?

Cum sint autem verba *propria*, *ficta*, *translata ;* propriis dignitatem dat antiquitas. Namque et sanctiorem et magis admirabilem faciunt orationem, quibus non quilibet fuerit usurus : eoque ornamento acerrimi judicii P. Virgilius unice est usus. *Olli* enim, et *quianam*, et *mis*, et *pone*, pellucent et aspergunt illam, quae etiam in picturis est gratissima, vetustatis inimitabilem arti auctoritatem. Sed utendum modo, nec ex ultimis tenebris repetenda. *Satis* est vetus : quid necesse est, quaeso, dicere, *Oppido ?* quo sunt usi paululum tem-

pore nostro superiores: vereor, ut jam nos ferat quisquam: certe *Antigerio*, cujus eadem significatio est, nemo, nisi ambitiosus, utetur. *Aerumnas* quid opus est? tanquam parum sit, si dicatur *labor*. Horridum, *reor*: tolerabile, *autumo*: tragicum, *prolem ducendam*: *universam ejus prosapiam*, insulsum. Quid multa? totus prope mutatus est sermo. Quaedam tamen adhuc vetera vetustate ipsa gratius nitent, quaedam etiam necessario interim sumuntur, *nuncupare*, et *fari*: multa alia etiam audentius inseri possunt; sed ita demum, si non appareat affectatio: in quam mirifice Virgilius,

> Corinthiorum amator iste verborum,
> Thucydides Britannus, Atticae febres,
> Tau Gallicum, min, al, spinae male illisit.
> Ita omnia ista verba miscuit fratri.

Cimber hic fuit, a quo fratrem necatum hoc Ciceronis dicto notatum est, *Germanum Cimber occidit*. Nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur,

> Et verba antiqui multum furate Catonis,
> Crispe, Jugurthinae conditor historiae.

Odiosa cura: nam et cuilibet facilis, et hoc pessima, quod rei studiosus non verba rebus aptabit, sed res extrinsecus arcesset, quibus haec verba conveniant.

Fingere, ut primo libro dixi, Graecis magis concessum est, qui sonis etiam quibusdam et affectibus non dubitaverunt nomina aptare: non alia libertate, quam qua illi primi homines rebus appellationes dederunt. Nostri autem, in jungendo aut in derivando paullum aliquid ausi, vix in hoc satis recipiuntur. Nam memini juvenis admodum inter Pomponium ac Senecam etiam praefationibus esse tractatum, an *gradus eliminat*, in Tragoedia, dici oportuisset. At veteres ne *expectorat* quidem timuerunt. Et sane ejusdem notae est *exanimat*.

At in tractu et declinatione talia sunt, qualia apud Ciceronem *beatitas* et *beatitudo*: quae dura quidem sentit esse, verumtamen usu putat posse molliri. Nec a verbis modo, sed a nominibus quoque derivata sunt

quaedam, ut a Cicerone *Sullaturit*, et ab Asinio *Fimbriatum* et *Figulatum*.

Multa ex Graeco formata nova, ac plurima a Sergio Flavio, quorum dura quaedam admodum videntur, ut *ens*, et *essentia* : quae cur tantopere aspernemur, nihil video, nisi quod iniqui judices adversus nos sumus, ideoque paupertate sermonis laboramus.

Quaedam tamen perdurant. Nam et, quae vetera nunc sunt, fuerunt olim nova, et quaedam in usu perquam recentia, ut Messalla primus *reatum*, *munerarium* Augustus primus, dixerunt. *Piraticam* quoque, ut *musicam fabricam*, dici adhuc dubitabant mei praeceptores. *Favorem*, et *urbanum*, Cicero nova credit. Nam et in epistola ad Brutum, *Eum*, inquit, *amorem, et eum* (*ut hoc verbo utar*) *favorem in consilium advocabo*. Et ad Appium Pulchrum, *Te hominem non solum sapientem, verum etiam* (*ut nunc loquimur*) *urbanum*. Idem putat a Terentio primum dictum esse *obsequium ;* Caecilius a Sisenna, *Albenti coelo*. *Cervicem* videtur Hortensius primus dixisse : nam veteres pluraliter appellant.

Audendum itaque. Neque enim accedo Celso, qui ab oratore verba fingi vetat. Nam, cum sint eorum alia (ut dicit Cicero) nativa, id est, quae significata sunt primo sensu : alia reperta, quae ex his facta sunt : ut jam nobis ponere alia, quam quae illi rudes homines primique fecerunt, fas non sit ; at derivare, flectere, conjungere, quod natis postea concessum est, quando desiit licere ? Et, si quid periculosius finxisse videbimur, quibusdam remediis praemuniendum est, *Ut ita dicam ; Si licet dicere ; Quodam modo ; Permittite mihi sic uti*. Quod idem etiam in iis, quae licentius translata erunt, proderit, quae non tuto dici possunt. In quo non falli judicium nostrum, sollicitudine ipsa manifestum erit. Qua de re Graecum illud elegantissimum est, quo praecipitur, προεπιπλήσσειν τῇ ὑπερβολῇ.

Translata probari, nisi in contextu sermonis, non possunt.

Itaque de singulis verbis satis dictum, quae, ut alio loco ostendi, per se nullam virtutem habent. Sed ne inornata sunt quidem, nisi cum sunt infra rei, de qua loquendum est, dignitatem : excepto, si *obscena* nudis nominibus enuncientur. Quod viderint, qui non putant esse vitanda, quia nec sit vox ulla natura turpis, et si qua est rei deformitas, alia quoque appellatione quacunque ad intellectum eundem nihilominus perveniat. Ego Romani pudoris more contentus, ut jam respondi talibus, verecundiam silentio vindicabo.

Jam hinc igitur ad rationem sermonis conjuncti transeamus. Cujus ornatus in haec duo prima dividitur, quam concipiamus elocutionem, quo modo efferamus. Nam primum est, ut liqueat, augere quid velimus, an minuere ; concitate dicere, an moderate ; laete, an severe ; abundanter, an presse ; aspere, an leniter ; magnifice, an subtiliter ; graviter, an urbane. Tum, quo translationis genere, quibus figuris, qualibus sententiis, quomodo, qua postremo collocatione id, quod intendimus, efficere possimus.

Ceterum dicturus, quibus ornetur oratio, prius ea, quae sunt huic contraria laudi, attingam : nam prima virtus est, vitio carere. Igitur ante omnia ne speremus ornatam orationem fore, quae probabilis non erit. *Probabile* autem Cicero id genus dicit, quod non plus minusve est, quam decet : non, quia comi expolirique non debeat (nam et haec ornatus pars est :) sed, quia vitium est ubique, quod nimium est. Itaque vult esse *auctoritatem in verbis*, *sententias vel graves*, *vel aptas opinionibus hominum ac moribus*. His enim salvis licet assumere ea, quibus illustrem fieri orationem putat, *delecta*, *translata*, *superlata*, *ad nomen adjuncta*, *duplicia*, *et idem significantia*, *ab ipsa actione atque ab imitatione rerum non abhorrentia*.

Sed, quoniam vitia prius demonstrare aggressi sumus, vel hoc vitium sit, quod κακέμφατον vocatur.

Deformitati proximum est *humilitatis vitium*, ταπείνωσιν vocant, qua rei magnitudo vel dignitas minui-

tur: ut, *Saxea est verruca in summo montis vertice.* Cui natura contrarium, sed errore par est, parvis dare excedentia modum nomina, nisi cum ex industria risus inde captatur. Itaque nec parricidam *nequam* dixeris hominem; nec deditum forte meretrici *nefarium*: quod alterum parum, alterum nimium est. Proinde quaedam hebes, sordida, jejuna, tristis, ingrata, vilis oratio est. Quae vitia facillime fiunt manifesta contrariis virtutibus. Nam primum acuto, secundum nitido, tertium copioso, deinceps hilari, jucundo, accurato diversum est.

Vitanda et μείωσις, cum sermoni deest aliquid, quo minus plenus sit: quanquam id obscurae potius, quam inornatae orationis vitium est. Sed hoc quoque cum a prudentibus fit, schema dici solet, sicut ταυτολογία, id est, ejusdem verbi aut sermonis iteratio. Haec enim, quanquam non magnopere summis auctoribus vitata, interim vitium videri potest: in quod saepe incidit etiam Cicero, securus tam parvae observationis; sicut hoc loco, *Non solum igitur illud judicium judicii simile, Judices, non fuit.* Interim mutato nomine ἐπανάληψις dicitur, atque est et ipsum inter schemata: quorum exempla illo loco reddam, quo virtutes erunt.

Pejor hac ὁμοιολογία est, quae nulla varietatis gratia levat taedium, atque est tota coloris unius, qua maxime deprehenditur carens arte oratoria; eaque et sententiis, et figuris, et compositione longa, non animis solum, sed etiam auribus est ingratissima.

Vitanda μακρολογία, id est, longior, quam oportet, sermo, ut apud Livium, *Legati, non impetrata pace, retro domum, unde venerant, abierunt.* Sed huic vicina periphrasis virtus habetur.

Est et πλεονασμός vitium, cum supervacuis verbis oratio oneratur, *Ego oculis meis vidi.* Sat est enim, *vidi.* Emendavit hoc etiam urbane in Hirtio Cicero, qui, cum in Pansam declamans, *filium a matre decem mensibus in utero latum esse* dixisset, *Quid? aliae,* inquit, *in penula solent ferre?* Nonnunquam tamen

illud genus, cujus exemplum priore loco posui, affirmationis gratia adhibetur,

—— Vocemque his auribus hausi.

At vitium erit, quoties otiosum fuerit, et supererit; non, cum adjicietur.

Est etiam, quae περιεργία vocatur, *supervacua* (ut sic dixerim) *operositas*, ut a diligenti *curiosus*, et a religione *superstitio* distat. Atque, ut semel finiam, vel verbum omne, quod neque intellectum adjuvat, neque ornatum, vitiosum dici potest.

Κακόζηλον, id est, *mala affectatio*, per omne dicendi genus peccat. Nam et tumida, et exilia, et praedulcia, et abundantia, et arcessita, et exsultantia, sub idem nomen cadunt. Denique κακόζηλον vocatur, quicquid est ultra virtutem, quoties ingenium judicio caret, et specie boni fallitur: omnium in eloquentia vitiorum pessimum. Nam cetera parum vitantur, hoc petitur. Est autem totum in elocutione. Nam *rerum vitia* sunt, *stultum*, *commune*, *contrarium*, *supervacuum*: *corrupta oratio* in verbis maxime *impropriis*, *redundantibus*, *comprehensione obscura*, *compositione fracta*, *vocum similium*, aut *ambiguarum puerili captatione* consistit. Est autem omne κακόζηλον utique falsum, etiamsi non omne falsum κακόζηλον: et dicitur aliter, quam se natura habet, et quam oportet, et quam sat est. Totidem autem generibus corrumpitur oratio, quot ornatur. Sed de hac parte et in alio nobis opere plenius dictum est, et in hoc saepe tractatur, et adhuc spargetur omnibus locis. Loquentes enim de ornatu, subinde, quae sint vitanda, similia virtutibus vitia dicemus.

Sunt inornata et haec: *Quod male dispositum est, id* ἀνοικονόμητον: *Quod male figuratum, id* ἀσχήματον: *Quod male collocatum, id* κακοσύνθετον vocant. Sed de *dispositione* diximus: de *figuris* et *compositione* dicemus. Κοινισμὸς quoque appellatur quaedam mixta ex varia ratione linguarum oratio, ut, si Atticis Dorica, Ionica, Aeolica etiam dicta confundas. Cui simile vitium est apud nos, si quis sublimia humilibus, vetera

novis, poëtica vulgaribus misceat. Id enim tale est monstrum, quale Horatius in prima parte libri de arte poëtica fingit,

> Humano capiti cervicem pictor equinam
> Jungere si velit, —— ——

et cetera ex diversis naturis subjiciat.

Ornatum est, quod perspicuo ac probabili plus est. Ejus primi sunt gradus in eo, quod velis, exprimendo, concipiendoque: tertius, qui haec nitidiora faciat; quod proprie dixeris *cultum*. Itaque ἐνάργειαν, cujus in praeceptis narrationis feci mentionem, quia plus est *evidentia*, vel, ut alii dicunt, *repraesentatio*, quam *perspicuitas*, et illud patet, hoc se quodammodo ostendit, inter ornamenta ponamus. Magna virtus est, res, de quibus loquimur, clare, atque ut cerni videantur, enunciare. Non enim satis efficit, neque, ut debet, plane dominatur oratio, si usque ad aures valet, atque ea sibi judex, de quibus cognoscit, narrari credit, non exprimi, et oculis mentis ostendi. Sed, quoniam pluribus modis accipi solet, non equidem in omnes eam particulas secabo, quarum ambitiose a quibusdam numerus augetur, sed maxime necessarias attingam. Est igitur unum genus, quo tota rerum imago quodammodo verbis depingitur.

> Constitit in digitos extemplo arrectus uterque,

et cetera, quae nobis illam pugilum congredientium faciem ita ostendunt, ut non clarior futura fuerit spectantibus. Plurimum in hoc genere, sicut in ceteris, eminet Cicero. An quisquam tam procul a concipiendis imaginibus rerum abest, ut non, cum illa in Verrem legit, *Stetit soleatus praetor populi Romani cum pallio purpureo, tunicaque talari, muliercula nixus, in litore*, non solum ipsum os intueri videatur, et habitum, sed quaedam etiam ex iis, quae dicta non sunt, sibi ipse astruat? Ego certe mihi cernere videor et vultum, et oculos, et deformes utriusque blanditias, et eorum, qui aderant, tacitam aversationem, ac timidam verecundiam.

Interim ex pluribus efficitur illa, quam conamur exprimere, facies, ut est apud eundem (namque ad omnium ornandi virtutum exemplum vel unus sufficit) in descriptione convivii luxuriosi, *Videbar videre alios intrantes, alios vero exeuntes, quosdam ex vino vacillantes, quosdam hesterna ex potatione oscitantes. Humus erat immunda, lutulenta vino, coronis languidulis, et spinis cooperta piscium.* Quid plus videret, qui intrasset?

Sic urbium captarum crescit miseratio. Sine dubio enim, qui dicit *expugnatam* esse civitatem, complectitur omnia, quaecunque talis fortuna recipit: sed in affectus minus penetrat brevis hic velut nuncius. At, si aperias haec, quae verbo uno inclusa erant, apparebunt et fusae per domus ac templa flammae, et ruentium tectorum fragor, et ex diversis clamoribus unus quidam sonus, aliorum fuga incerta, alii in extremo complexu suorum cohaerentes, et infantium feminarumque ploratus, et male in illum usque diem servati fato senes: tum illa profanorum sacrorumque direptio, efferentium praedas repetentiumque discursus, et acti ante suum quisque praedonem catenati, et conata retinere infantem suum mater, et, sicubi majus lucrum est, pugna inter victores. Licet enim haec omnia (ut dixi) complectatur eversio, minus est tamen totum dicere, quam omnia.

Consequemur autem, ut manifesta sint, si fuerint verisimilia: et licebit etiam falso affingere, quicquid fieri solet. Contingit eadem claritas etiam ex accidentibus.

—— Mihi frigidus horror
Membra quatit, gelidusque coit formidine sanguis.

et,

—— Trepidae matres pressere ad pectora natos.

Atque hujus summae, judicio quidem meo, virtutis facillima est via. Naturam intueamur: hanc sequamur. Omnis eloquentia circa opera vitae est: ad se refert quisque, quae audit; et id facillime accipiunt animi, quod agnoscunt.

Praeclare vero ad inferendam rebus lucem repertae sunt *similitudines*; quarum aliae sunt, quae probationis gratia inter argumenta ponuntur, aliae ad exprimendam rerum imaginem compositae, quod est hujus loci proprium:

> —— Inde lupi ceu Raptores atra in nebula.

et

> —— Avi similis, quae circum litora, circum
> Piscosos scopulos humilis volat aequora juxta.

Quo in genere id est praecipue custodiendum, ne id, quod similitudinis gratia ascivimus, aut obscurum sit, aut ignotum. Debet enim, quod illustrandae alterius rei gratia assumitur, ipsum esse clarius eo, quod illuminat. Quare poëtis permittamus sane ejusmodi exempla:

> Qualis, ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
> Deserit, aut Delon maternam invisit, Apollo.

Non idem oratorem decebit, ut occultis aperta demonstret.

Sed illud quoque, de quo in argumentis diximus, similitudinis genus ornat orationem, facitque eam sublimem, floridam, jucundam, mirabilem. Nam, quo quaeque longius petita est, hoc plus affert novitatis, atque inexspectata magis est. Illa vulgaria videri possunt, et utilia tantum ad conciliandam fidem. *Ut terram cultu, sic animum disciplinis meliorem uberioremque fieri.* Et, *ut medici abalienata morbis membra praecidant, ita turpes ac perniciosos, etiamsi nobis sanguine cohaereant, amputandos.* Jam sublimius illud pro Archia, *Saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt,* et cetera. Quod quidem genus a quibusdam declamatoria maxime licentia corruptum est. Nam et falsis utuntur: nec illa iis, quibus tandem similia videri volunt, applicant. Quorum utrumque in iis est, quae me juvene ubique cantari solebant, *Magnorum fluminum navigabiles fontes sunt:* et, *Generosioris arboris statim planta cum fructu est.*

In omni autem parabole aut praecedit similitudo, res sequitur, aut praecedit res, et similitudo sequitur. Sed interim libera et separata est: interim, quod longe optimum est, cum re, cujus est imago, connectitur, collatione invicem respondente, quod facit *redditio contraria*, quae ἀνταπόδοσις dicitur. Praecedit similitudo illa, cujus modo feci mentionem:

—— Inde lupi ceu Raptores atra in nebula.

Sequitur in primo Georgicon, post longam de bellis civilibus atque externis conquestionem,

Ut, cum carceribus sese effudere quadrigae,
Addunt in spatia; et frustra retinacula tendens
Fertur equis auriga, neque audit currus habenas.

Sed haec sunt sine antapodosi.

Redditio autem illa rem utramque, quam comparat, velut subjicit oculis, et pariter ostendit. Cujus praeclara apud Virgilium multa reperio exempla; sed oratoriis potius utendum est. Dicit Cicero pro Murena, *Ut aiunt in Graecis artificibus eos auloedos esse, qui citharoedi fieri non potuerint: sic nos videmus, qui oratores evadere non potuerint, eos ad juris studium divertere.* Illud pro eodem, jam paene poëtico spiritu, sed tamen cum sua redditione, quod est ad ornatum accommodatius: *Nam ut tempestates saepe certo aliquo coeli signo commoventur, saepe improviso, nulla ex certa ratione, obscura aliqua ex causa concitantur: sic in hac comitiorum tempestate populari saepe intelligas, quo signo commota sit; saepe ita obscura est, ut sine causa excita videatur.* Sunt et illae breves, *Vagi per silvas ritu ferarum:* et illud Ciceronis in Clodium, *Quo ex judicio, velut ex incendio, nudus effugit.* Quibus similia possunt cuicunque, etiam ex quotidiano sermone, succurrere.

Huic subjacet virtus non solum aperte ponendi rem ante oculos, sed circumcise atque velociter. Ac merito laudatur brevitas integra: sed ea minus praestat, quoties nihil dicit, nisi quod necesse est (βραχυλογίαν vocant, quae reddetur inter schemata:) est vero pul-

cherrima, cum plura paucis complectitur : quale Sallustii est, *Mithridates corpore ingenti, perinde armatus*. Hoc male imitantes sequitur obscuritas.

Vicina praedictae, sed amplior virtus est ἔμφασις, altiorem praebens intellectum, quam quem verba per se ipsa declarant. Ejus duae sunt species : altera, quae plus significat, quam dicit : altera, quae etiam id, quod non dicit.

Prior est et apud Homerum, cum Menelaus Graios in equum *descendisse* ait ; nam verbo uno magnitudinem ejus ostendit : et apud Virgilium,

Demissum lapsi per funem. ——

Nam sic quoque altitudo demonstrata est. Idem Cyclopa cum *jacuisse* dixit *per antrum*, prodigiosum illud corpus spatio loci mensus est.

Sequens posita est in voce aut omnino suppressa, aut etiam abscisa. *Supprimitur* vox, ut fecit pro Ligario Cicero : *Quodsi in hac tanta fortuna bonitas tanta non esset, quam tu per te, per te inquam, obtines : intelligo, quid loquar.* Tacuit enim illud, quod nihilominus accipimus, non deesse homines, qui ad crudelitatem eum impellant. *Absciditur* per ἀποσιώπησιν : quae, quoniam est figura, reddetur suo loco. Est in vulgaribus quoque verbis emphasis : *Virum esse oportet* ; et, *Homo est ille* ; et, *Vivendum est.* Adeo similis est arti plerumque natura.

Non tamen satis eloquentiae est, ea, de quibus dicat, clare atque evidenter ostendere : sed sunt multi ac varii excolendae orationis modi. Nam ipsa illa ἀφέλεια simplex et inaffectata habet quendam *purum*, qualis etiam in feminis amatur, *ornatum*, et sunt quaedam velut e tenui diligentia circa proprietatem significationemque munditiae. Alia *copia* locuples, alia floribus laeta. *Virium* non unum genus. Nam, quidquid in suo genere satis *effectum* est, valet. Praecipua tamen ejus opera δείνωσις in *exaggeranda indignitate* ; et in ceteris *altitudo* quaedam ; φαντασία in *concipiendis visioni-*

bus ; ἐξεργασία in *efficiendo* velut opere proposito ; cui adjicitur ἐπεξεργασία, *repetitio probationis* ejusdem, et cumulus ex abundanti ; ἐνέργεια confinis his (est enim ab *agendo* dicta) et cujus propria virtus, non esse, quae dicuntur, otiosa. Est et *amarum* quiddam, quod fere in contumelia est positum, quale Cassii, *Quid facies, cum in bona tua invasero ? hoc est, cum te docuero nescire maledicere ?* Et *acre*, ut illud Crassi, *Ego te consulem putem, cum tu me non putes senatorem ?*

Sed vis oratoris omnis in *augendo minuendoque* consistit. Utrique parti totidem modi, ex quibus praecipuos attingemus : reliqui similes erunt. Sunt autem positi *in rebus*, et *verbis*. Sed, quae sit rerum inventio ac ratio, tractavimus : nunc, quid *elocutio* attollat aut deprimat, dicendum. [VIII. 3.]

CAPUT XVI.

DE TROPIS.

Tropus est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio. Circa quem inexplicabilis et grammaticis inter ipsos, et philosophis, pugna est, quae sint genera, quae species, qui numerus, qui cuique subjiciatur. Nos omissis, quae nihil ad instituendum oratorem pertinent, cavillationibus, necessarios maxime atque in usum receptos exsequemur : hoc modo in his annotasse contenti, quosdam gratia *significationis*, quosdam *decoris* assumi, et esse alios in verbis *propriis*, alios in *translatis : vertique formas* non *verborum* modo, sed et *sensuum*, et *compositionis*. Quare mihi videntur errasse, qui non alios crediderunt tropos, quam in quibus verbum pro verbo poneretur. Neque illud ignoro, in iisdem fere, qui significandi gratia adhibentur, esse et ornatum : sed non idem accidet contra, eruntque quidam tantum ad speciem accommodati.

Incipiamus igitur ab eo, qui cum frequentissimus est, tum longe pulcherrimus, *translatione* dico, quae *μεταφορὰ* Graece vocatur.

Quae quidem cum ita est ab ipsa nobis concessa natura, ut indocti quoque ac non sentientes ea frequenter utantur : tum ita jucunda atque nitida, ut in oratione, quamlibet clara, proprio tamen lumine eluceat. Neque enim vulgaris esse, neque humilis, nec insuavis, recte modo ascita, potest. Copiam quoque sermonis auget permittendo mutuari, quae non habet : quodque difficillimum est, praestat, ne ulli rei nomen deesse videatur.

Transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco, in quo proprium est, in eum, in quo aut proprium deest, aut translatum proprio melius est. Id facimus, aut quia *necesse* est, aut quia *significantius* est, aut (ut dixi) quia *decentius*. Ubi nihil horum praestabit, quod transferetur, improprium erit. *Necessitate* rustici *gemmam* in vitibus, (quid enim dicerent aliud ?) et *sitire segetes*, et *fructus laborare*. Necessitate nos *durum hominem*, aut *asperum*. Non enim proprium erat, quod daremus his affectibus, nomen. Jam, *incensum ira* : et *inflammatum cupiditate* : et *lapsum errore*, *significandi* gratia. Nihil enim horum suis verbis, quam his arcessitis, magis proprium erat. Illa ad *ornatum*, *lumen orationis*, et *generis claritatem*, et *concionum procellas*, et *eloquentiae fulmina* : ut Cicero pro Milone, *Clodium fontem gloriae ejus* vocat, et alio loco *segetem ac materiem*. Quaedam etiam, parum speciosa dictu, per hanc explicantur,

> Hoc faciunt, nimio ne luxu obtusior usus
> Sit genitali arvo, et sulcos oblimet inertes.

In totum autem metaphora brevior similitudo : eoque distat, quod illa comparatur rei, quam volumus exprimere, haec pro ipsa re dicitur. *Comparatio* est, cum dico fecisse quid hominem, *ut leonem* ; translatio, quum dico de homine, *leo est*. Hujus vis omnis qua-

druplex maxime videtur: quum in rebus animalibus aliud pro alio ponitur ; ut de agitatore,

—— gubernator magna contorsit equum vi :

et, ut Livius, Scipionem a Catone *allatrari* solitum, refert. Inanima pro aliis generis ejusdem sumuntur, ut, *Classique immittit habenas :* aut pro rebus animalibus inanima,

Ferro, non fato, moerus Argivum occidit :

aut contra,

—— sedet inscius alto
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor.

Praecipueque ex his oritur sublimitas, quae audaci et proxime periculum translatione tolluntur, cum rebus sensu carentibus actum quendam et animos damus ; qualis est,

Pontem indignatus Araxes.

Et illa Ciceronis, *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat ? Cujus latus ille mucro petebat ? qui sensus erat armorum tuorum ?* Duplicatur interim haec virtus apud Virgilium,

—— Ferrumque armare veneno.

Nam et *veneno armare*, et *ferrum armare*, translatio est.

Secantur haec in plures : ut a rationali ad rationale, et idem de irrationalibus : et haec invicem, quibus similis ratio est, et a toto, et a partibus. Sed jam non pueris praecipimus, ut, accepto genere, species intelligere non possint.

Ut modicus autem atque opportunus ejus usus illustrat orationem : ita frequens et obscurat, et taedio complet : continuus vero in *allegoriam* et *aenigmata* exit. Sunt etiam quaedam et humiles translationes, ut id, de quo modo dixi, *Saxea est verruca*, et sordidae : non enim, si Cicero recte *sentinam reipublicae* dixit, foeditatem hominum significans, iccirco probem illud quoque veteris oratoris, *Persecuisti reipublicae vomicas.* Optimeque Cicero demonstrat cavendum, ne sit deformis translatio : qualis est (nam ipsis ejus utar exemplis)

Castratam morte Africani rempublicam, et, *Stercus curiae Glauciam*; ne nimio major: aut, quod saepius accidit, minor; ne dissimilis: quorum exempla nimium frequenter deprehendet, qui scierit haec vitia esse. Sed copia quoque modum egressa vitiosa est; praecipue in eadem specie. Sunt et durae, id est, a longinqua similitudine ductae: ut, *Capitis nives*, et,

Jupiter hibernas cana nive conspuit Alpes.

In illo vero plurimum erroris, quod ea, quae poëtis (qui et omnia ad voluptatem referunt, et plurima vertere etiam ipsa metri necessitate coguntur) permissa sunt, convenire quidam etiam prosae putant. At ego in agendo nec *pastorem populi* auctore Homero dixerim: nec *volucres pennis remigare*: licet Virgilius in apibus ac Daedalo speciosissime sit usus. Metaphora enim aut vacantem occupare locum debet, aut, si in alienum venit, plus valere eo, quod expellit.

Quod aliquanto paene etiam magis de *synecdoche* dicam. Nam *translatio* permovendis animis plerumque et signandis rebus, ac sub oculos subjiciendis reperta est: haec variare sermonem potest, ut ex uno plures intelligamus, parte totum, specie genus, praecedentibus sequentia, vel omnia haec contra; liberior poëtis, quam oratoribus. Nam prosa, ut *mucronem* pro gladio, et *tectum* pro domo recipiet: ita non *puppim* pro navi, nec *abietem* pro tabellis. Et rursus, ut pro gladio *ferrum*, ita non pro equo *quadrupedem*.

Maxime autem in orando valebit numerorum illa libertas. Nam et Livius saepe sic dicit, *Romanus proelio victor*, cum Romanos vicisse significat: et contra Cicero ad Brutum, *Populo*, inquit, *imposuimus, et oratores visi sumus*, cum de se tantum loqueretur. Quod genus non orationes modo ornat, sed etiam quotidiani sermonis usus recipit. Quidam συνεκδοχὴν vocant, et cum id, in contextu sermonis quod tacetur, accipimus. Verbum enim ex verbo intelligi, quod inter vitia *ellipsis* vocatur.

Arcades ad portas ruere. ——

Mihi hanc figuram esse magis placet. Illic ergo reddetur. Aliud etiam intelligitur ex alio,

Aspice, aratra jugo referunt suspensa juvenci,

unde apparet noctem appropinquare. Id nescio an oratori conveniat, nisi in argumentando, cum rei signum est. Sed hoc ab elocutionis ratione distat.

Nec procul ab hoc genere discedit *μετωνυμία*, quae est *nominis pro nomine positio*; cujus vis est, pro eo, quod dicitur, causam, propter quam dicitur, ponere: sed, ut ait Cicero, *ὑπαλλαγὴν* rhetores dicunt. Haec inventa ab inventore, et subjecta ab obtinentibus significat: ut, *Cererem corruptam undis*: *et*

—— receptus
Terra Neptunus classes Aquilonibus arcet.

Quod fit retro durius.

Refert autem, in quantum dictus tropus oratorem sequatur. Nam, ut *Vulcanum* pro igne vulgo audimus, et, *vario Marte pugnatum*, eruditus est sermo, et *Venerem*, quam coitum, dixisse magis decet: ita *Liberum* et *Cererem* pro vino et pane licentius, quam ut fori severitas ferat. Sicut ex eo, quod continetur, usus recipit *bene moratas urbes*, et *poculum epotum*, et *saeculum felix*. At id, quod contra est, raro audeat quis, nisi poëta,

—— jam proximus ardet Ucalegon.

Nisi forte hoc potius est, a possessore, quod possidetur: ut *hominem devorari*, cujus patrimonium consumatur. Quo modo fiunt innumerabiles species. Hujus enim sunt generis, quum *ab Annibale caesa apud Cannas sexaginta millia* dicimus: et apud Tragicos *ab Aegialeo*: et *carmina Virgilium*, *venisse commeatus*, qui afferantur: *sacrilegium deprehensum*, non sacrilegum: *armorum scientiam habere*, non artis.

Illud quoque et poëtis et oratoribus frequens, quo

id, quod efficit, ex eo, quod efficitur, ostendimus. Nam et carminum auctores,

> Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas,

et,

> Pallentesque habitant morbi, tristisque senectus ;

et orator *praecipitem iram*, *hilarem adolescentiam*, *segne otium* dicet.

Est etiam huic tropo quaedam cum synecdoche vicinia. Nam, cum dico *vultus hominis* pro vultu, dico pluraliter, quod singulare est ; sed non id ago, ut unum ex multis intelligatur (nam id est manifestum,) sed nomen immuto : et, cum aurata tecta, *aurea*, pusillum a vero discedo, quia non est nisi pars auratura. Quae singula exsequi, minutioris est curae, etiam non oratorem instituentibus.

Antonomasia, quae aliquid pro nomine ponit, poëtis quoque modo frequentissima, et per *epitheton*, quia detracto eo, cui apponitur, valet pro nomine, *Tydides*, *Pelides* : et ex his, quae in quocunque sunt *praecipua*,

> —— Divum pater, atque hominum rex :

et ex factis, quibus persona signatur,

> —— Thalamo quae fixa reliquit Impius.

Oratoribus etiamsi rarus ejus rei, nonnullus tamen usus est. Nam, ut *Tydiden* et *Peliden* non dixerint, ita dixerunt *impium* pro parricida : *eversorem* quoque *Carthaginis et Numantiae* pro Scipione, et *Romanae eloquentiae principem* pro Cicerone posuisse non dubitent. Ipse certe usus est hac libertate : *Non multa peccas, inquit ille fortissimo viro senior magister*. Neutrum enim nomen est positum, et utrumque intelligitur.

Ὀνοματοποιΐα quidem, id est, *fictio nominis*, Graecis inter maximas habita virtutes, nobis vix permittitur. Et sunt plurima ita posita ab iis, qui sermonem primi fecerunt, aptantes affectibus vocem. Nam *mugitus*, et *sibilus*, et *murmur* inde venerunt. Deinde, tanquam consummata sint omnia, nihil generare audemus ipsi,

cum multa quotidie ab antiquis ficta moriantur. Vix illa, quae παραγόμενα vocant, quae ex vocibus in usum receptis quocunque modo declinantur, nobis permittimus, qualia sunt *Sallaturit*, et *proscripturit* : atque *laureati postes*, pro illo, lauro coronati, ex eadem fictione sunt. Sed hoc feliciter, *evaluit* : at contra *vio* pro *eo*, infelicius. In Graecis *obelisco*, *coludumo*, etc. dure etiam jungere vetamur, qui toleranter videre *septentriones* videmur.

Eo magis necessaria κατάχρησις, quam recte dicimus *abusionem*, quae non habentibus nomen suum, accommodat quod in proximo est : sic,

—— Equum divina Palladis arte Aedificant :

et apud Tragicos, *Et jam leo pariet*, at pater est. Mille sunt haec, et *acetabula*, quicquid habent ; et *pyxides*, cujuscunque materiae sunt ; et *parricida*, matris quoque aut fratris interfector. Discernendumque est hoc totum a translatione genus, quia *abusio* est, ubi nomen defuit : *translatio*, ubi aliud fuit. Nam poëtae solent abusive etiam in his rebus, quibus nomina sua sunt, vicinis potius uti : quod rarum in prosa est. Illa quoque quidam καταχρήσεις volunt esse, cum pro temeritate *virtus*, aut pro luxuria *liberalitas* dicitur. A quibus haec quidem dissonantia sunt, quod in his non verbum pro verbo ponitur, sed res pro re. Neque enim putat quisquam *luxuriam* et *liberalitatem* idem significare : verum id, quod fit, alius *luxuriam* esse dicit, alius *liberalitatem* : quamvis neutri dubium sit, haec esse diversa.

Superest ex his, quae aliter significant, μετάληψις, id est, *transumtio*, *quae ex alio in aliud velut viam praestat* : tropus et rarissimus, et maxime improprius, Graecis tamen frequentior, qui *Centaurum* Chirona, et νήσους θοὰς ὀξείας dicunt. Nos quis ferat, si Verrem *suem* ; aut Laelium *doctum* nominemus ? Est enim haec in metalepsi natura, ut inter id, quod transfertur, sit medius quidam gradus, nihil ipse significans, sed

praebens transitum: quem tropum magis affectamus, ut habere videamur, quam ullo in loco desideramus. Nam ejus frequentissimum exemplum est, *cano*, *canto*, *dico*: ita *cano*, *dico*. Interest medium illud *canto*. Nec diutius in eo morandum: nihil enim usus admodum video, nisi, ut dixi, in mediis.

Cetera jam non significandi gratia, sed ad ornandam modo, non augendam orationem assumuntur.

Ornat enim ἐπίθετον, quod recte dicimus *appositum*: a nonnullis *sequens* dicitur. Eo poëtae et frequentius et liberius utuntur. Namque illis satis est convenire verbo, cui apponitur: itaque et *dentes albos* et *humida vina* in iis non reprehendemus. Apud oratorem, nisi aliquid efficitur, redundat. Tum autem efficitur, si sine illo, quod dicitur, minus est: qualia sunt, *O scelus abominandum*, *o deformem libidinem*. Exornatur autem res tota maxime translationibus, *Cupiditas effrenata*, et *Insanae substructiones*. Et solet fieri aliis adjunctis epitheton tropus, ut apud Virgilium, *Turpis egestas*, et, *Tristis senectus*.

Verumtamen talis est ratio hujusce virtutis, ut sine appositis nuda sit et velut incompta oratio; oneretur tamen multis. Nam fit longa et impedita, ut in quaestionibus eam judices similem agmini totidem lixas habenti, quot milites quoque, in quo et numerus est duplex, nec duplum virium: quanquam non singula modo, sed etiam plura verba apponi solent: ut,

Conjugio Anchisa Veneri dignate superbo.

Sed hoc quoque modo duo verba, uni apposita, ne versum quidem decuerint. Sunt autem, quibus non videatur hic omnino tropus, quia nihil vertat. Necesse est semper, ut id, quod est appositum, si a proprio diviseris, per se significet, et faciat *antonomasiam*. Nam, si dicas, *Ille*, *qui Numantiam et Carthaginem evertit*, antonomasia est: si adjeceris *Scipio*, appositum. Non potest ergo non esse junctum.

At ἀλληγορία, quam *inversionem* interpretantur, aliud

verbis, aliud sensu ostendit, etiam interim contrarium. Prius, ut,

> O navis, referent in mare te novi
> Fluctus: o quid agis? fortiter occupa
> Portum.

totusque ille Horatii locus, quo *navem* pro republica, *fluctuum tempestates* pro bellis civilibus, *portum* pro pace atque concordia dicit. Tale Lucretii,

> Avia Pieridum peragro loca. ——

et Virgilii,

> Sed nos immensum spatio confecimus aequor:
> Et jam tempus equum fumantia solvere colla.

Sine translatione vero in Bucolicis,

> Certe equidem audieram, qua se subducere colles
> Incipiunt, mollique jugum demittere clivo,
> Usque ad aquam, et veteris jam fracta cacumina fagi,
> Omnia carminibus vestrum servasse Menalcam.

Hoc enim loco praeter nomen cetera propriis decisa sunt verbis: verum non pastor Menalcas, sed Virgilius est intelligendus.

Habet usum talis allegoriae frequenter oratio, sed raro totius: plerumque apertis permixta est. Tota apud Ciceronem talis est: *Hoc miror enim, querorque, quemquam hominem ita pessumdare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget.* Illud commixtum frequentissimum: *Equidem ceteras tempestates et procellas in illis duntaxat fluctibus concionum semper Miloni putavi esse subeundas.* Nisi adjecisset *duntaxat fluctibus concionum*, esset allegoria: nunc eam miscuit. Quo in genere et species ex arcessitis verbis venit, et intellectus ex propriis.

Illud vero longe speciosissimum genus orationis, in quo trium permixta est gratia, similitudinis, allegoriae, translationis: *Quod fretum, quem Euripum, tot motus, tantas, tam varias habere creditis agitationes, commutationes, fluctus, quantas perturbationes, et quantos aestus ratio comitiorum? Dies intermissus unus, aut nox interposita saepe et perturbat omnia, et totam opinionem parva nonnunquam commutat aura rumoris.*

Nam id quoque in primis est custodiendum, ut, quo ex genere coeperis translationis, hoc desinas. Multi autem, cum initium a tempestate sumpserunt, incendio aut ruina finiunt: quae est inconsequentia rerum foedissima.

Ceterum allegoria parvis quoque ingeniis, et quotidiano sermoni frequentissime servit. Nam illa in agendis causis jam detrita, *Pedem conferre*, et *Jugulum petere*, et *Sanguinem mittere*, inde sunt: nec offendunt tamen. Est enim grata in eloquendo novitas, et emutatio: et magis inopinata delectant. Ideoque jam in his amisimus modum, et gratiam rei nimia captatione consumsimus.

Est in *exemplis* allegoria, si non praedicta ratione ponantur. Nam, ut *Dionysium Corinthi esse*, quo Graeci omnes utuntur, ita plurima similia dici possunt. Haec allegoria, quae est obscurior, *aenigma* dicitur: vitium meo quidem judicio (si quidem dicere dilucide, virtus,) quo tamen et poëtae utuntur,

> Dic, quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo,
> Tres pateat coeli spatium non amplius ulnas?

et oratores nonnunquam.

In eo vero genere, quo contraria ostenduntur, *ironia* est: *illusionem* vocant: quae aut pronunciatione intelligitur, aut persona, aut rei natura: nam, si qua earum verbis dissentit, apparet diversam esse orationi voluntatem. Quanquam in plurimis id tropis accidit, ut intersit, quid de quo dicatur: quia (quod dicitur alibi) verum est, et laudis simulatione detrahere, et vituperationis laudare, concessum esse. Quale est, *quod C. Verres, praetor urbanus, homo sanctus et diligens, subsortitionem ejus in eo codice non haberet*. Et contra, *Oratores visi sumus, et populo imposuimus*. Aliquando cum risu quodam contraria dicuntur iis, quae intelligi volunt: quemadmodum in Clodium, *Integritas tua te purgavit, mihi crede, pudor eripuit, vita anteacta servavit*.

Praeter haec usus est allegoriae, ut tristia dicamus

melioribus verbis, aut bonae rei gratia quaedam contrariis significemus, aliud textu: quae et enumeravimus. Haec, si quis profecto ignorat, quibus Graeci nominibus appellant, σαρκασμὸν, ἀστεϊσμὸν, ἀντίφρασιν, παροιμίαν dici sciat. Sunt etiam, qui haec non species allegoriae, sed ipsa tropos dicunt: acri quidem ratione, quod illa obscurior sit, in his omnibus aperte appareat, quid velimus. Cui accedit hoc quoque, quod genus, cum dividitur in species, nihil habet proprium; ut *arbor pinus*, et *olea*, et *cupressus*, et ipsius per se nulla proprietas: *Allegoria* vero habet aliquid proprium. Quod quo modo fieri potest, nisi ipsa species est? Sed ad utendum nihil refert.

Adjicitur his μυκτηρισμὸς, dissimulatus quidam, sed non latens derisus.

Pluribus autem verbis cum id, quod uno aut paucioribus certe dici potest, explicatur, περίφρασιν vocant, *circuitum eloquendi*, qui nonnunquam necessitatem habet, quoties dictu deformia operit: ut Sallustius, *Ad requisita naturae*: interim ornatum petit solum, qui est apud poëtas frequentissimus:

Tempus erat, quo prima quies mortalibus aegris
Incipit, et dono divum gratissima serpit;

et apud oratores non rarus, semper tamen astrictior. Quicquid enim significari brevius potest, et cum ornatu latius ostenditur, περίφρασις est: cui nomen Latine datum est, non sane orationis aptum virtuti, *circumlocutio*. Verum haec ut, quum decorem habet, *periphrasis*; ita, cum in vitium incidit, περισσολογία dicitur. Obstat enim, quicquid non adjuvat.

Hyperbaton quoque, id est *verbi transgressionem*, quoniam frequenter ratio comparationis et decor poscit, non immerito inter virtutes habemus. Fit enim frequentissime aspera et dura, et dissoluta et hians oratio, si ad necessitatem ordinis sui verba redigantur, et, ut quodque oritur, ita proximis, etiam si vinciri non potest, alligetur. Differenda igitur quaedam, et praesumenda, atque, ut in structuris lapidum impolitorum,

loco, quo convenit, quodque ponendum. Non enim recidere ea, nec polire possumus, quo coagmentata se magis jungant, sed utendum iis, qualia sunt, eligendaeque sedes. Nec aliud potest sermonem facere numerosum, quam opportuna ordinis mutatio. Neque alio ceris Platonis inventa sunt quatuor illa verba, quibus in illo pulcherrimo operum *in Piraeeum se descendisse* significat, plurimis modis scripta, quod eum quoque maxime facere experiretur. Verum id cum duobus verbis fit, ἀναστροφὴ dicitur, *reversio* quaedam: qualia sunt vulgo, *Mecum, secum*: apud oratores et historicos, *Quibus de rebus*. At, cum decoris gratia contrahitur longius verbum, proprie *hyperbati* tenet nomen: ut, *Animadverti, judices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes*. Nam *in duas partes divisam esse*, rectum erat, sed durum et incomptum. Poëtae quidem etiam verborum divisionem faciunt, et transgressionem,

—— Hyperboreo septem subjecta trioni.

quod oratio nequaquam recipiet. At id quidem est, propter quod, cum dicitur, *tropus* fit, quia componendus est e duobus intellectus. Alioqui, ubi nihil ex significatione mutatum est, et structura sola variatur, *figura* potius *verborum* dici potest: sicut multi narrationem longis mutant hyperbatis. Ex confusis quae vitia accidunt, suo loco diximus.

Hyperbolen audacioris ornatus summo loco posui. Est haec *decens veri superjectio*. Virtus ejus ex diverso par augendi atque minuendi. Fit pluribus modis. Aut enim plus facto dicimus, *Vomens, frustis esculentis gremium suum et totum tribunal implevit*.

—— Geminique minantur In coelum scopuli.

aut res per similitudinem attollimus:

—— Credas innare revulsas Cycladas.

aut per comparationem: ut,

——Fulminis ocior alis.

aut signis quasi quibusdam,

Illa vel intactae segetis per summa volaret
Gramina, nec teneras cursu laesisset aristas.

vel translatione, ut ipsum illud *volaret*. Crescit interim hyperbole, alia insuper addita: ut Cicero in Antonium dicit, *Quae Charybdis tam vorax? Charybdin dico? quae, si fuit, fuit animal unum: Oceanus, medius fidius, vix videtur tot res, tam dissipatas, tam distantibus in locis positas, tam cito absorbere potuisse.* Exquisitam vero figuram hujus rei deprehendisse apud principem lyricorum Pindarum videor in libro, quem inscripsit ὕμνους. Is namque *Herculis impetum adversus Meropas*, qui in insula Co dicuntur habitasse, non igni, nec ventis, nec mari, sed *fulmini* dicit *similem fuisse*: ut illa minora, hoc par esset. Quod imitatus Cicero, illa composuit in Verrem, *Versabatur in Sicilia longo intervallo non Dionysius ille, nec Phalaris, (tulit enim illa quondam insula multos et crudeles tyrannos) sed quoddam novum monstrum ex vetere illa immanitate, quae in iisdem versata locis dicitur. Non enim Charybdin tam infestam neque Scyllam navibus, quam istum in eodem freto fuisse arbitror.* Nec pauciora sunt genera minuendi.—*Vix ossibus haerent.* Et quod Cicero in quodam joculari libello,

Fundum Varro vocat, quem possim mittere funda:
Ni tamen exciderit, qua cava funda patet.

Sed hujus quoque rei servetur mensura quaedam. Quamvis est enim omnis *hyperbole* ultra fidem: non tamen esse debet ultra modum: nec alia via magis in κακοζηλίαν itur. Piget referre plurima hinc orta vitia, cum praesertim minime sint ignota et obscura. Monere satis est, mentiri *hyperbolen*, nec ita, ut mendacio fallere velit. Quo magis intuendum est, quousque deceat extollere, quod nobis non creditur. Pervenit haec res frequentissime ad risum: qui si aptus est, *urbanitatis*, sin aliter, *stultitiae* nomen assequitur.

Est autem in usu vulgo quoque et inter eruditos, et apud rusticos: videlicet quod a natura est omnibus *augendi res* vel *minuendi* cupiditas insita, nec quisquam

vero contentus est. Sed ignoscitur, quia non affirmamus. Tum est *hyperbole* virtus, cum res ipsa, de qua loquendum est, naturalem modum excessit. Conceditur enim amplius dicere, quia dici, quantum est, non potest: meliusque ultra, quam citra, stat oratio. Sed de hoc satis, quia eundem locum plenius in eo libro, quo *causas corruptae eloquentiae* reddebamus, tractavimus. [VIII. 6.]

CAPUT XVII.

DE COMPOSITIONE.

De *compositione* non equidem post M. Tullium scribere auderem, (cui nescio an nulla pars operis hujus sit magis elaborata,) nisi et ejusdem aetatis homines, scriptis ad ipsum etiam literis, reprehendere id collocandi genus ausi fuissent, et post eum plures multa ad eandem rem pertinentia memoriae tradidissent. Itaque accedam in plerisque Ciceroni, atque in iis ero, quae indubitata sunt, brevior: in quibusdam paullum fortasse dissentiam. Nam etiam cum judicium meum ostendero, suum tamen legentibus relinquam.

Neque ignoro quosdam esse, qui curam omnem compositionis excludant, atque illum horridum sermonem, ut forte fluxerit, modo magis naturalem, modo etiam magis virilem esse contendant. Qui si id demum naturale esse dicunt, quod a natura primum ortum est, et quale ante cultum fuit, tota haec ars orandi subvertitur. Neque enim locuti sunt ad hanc regulam et diligentiam primi homines, nec prooemiis praeparare, docere expositione, argumentis probare, affectibus commovere scierunt. Ergo his omnibus, non sola compositione caruerunt: quorum si fieri nihil melius licebat, ne domibus quidem casas, aut vestibus pellium tegmina, aut urbibus montes ac silvas mutari oportuit. Quae porro ars sta-

tim fuit ? quid non cultu nitescit ? cur vites coërcemus manu ? cur eas fodimus ? rubos arvis excidimus ? terra et hos generat : mansuefacimus animalia ? indomita nascuntur. Verum id est maxime naturale, quod fieri natura optime patitur.

Fortius vero quod incompositum potest esse, quam vinctum et bene collocatum ? Neque si parvi pedes vim detrahunt rebus, ut Sotadeorum et Galliamborum, et quorundam in oratione simili paene licentia lascivientium, compositionis est judicandum. Ceterum quanto vehementior fluminum cursus est prono alveo, ac nullas moras objiciente, quam inter obstantia saxa fractis aquis ac reluctantibus ; tanto, quae connexa est, et totis viribus fluit, fragosa atque interrupta melior oratio. Cur ergo vires ipsas specie solvi putent, quando res nec ulla sine arte satis valeat, et comitetur semper artem decor ? An non eam, quae emissa optime est, hastam speciosissime contortam ferri videmus ? et arcu dirigentium tela, quo certior manus, hoc est habitus ipse formosior ? Jam in certamine armorum, atque in omni palaestra, quid satis recte cavetur ac petitur, cui non artifex motus, et certi quidam pedes assint ? Quare mihi compositione velut amentis quibusdam nervisve intendi et concitari sententiae videntur.

Ideo eruditissimo cuique persuasum est, valere eam quam plurimum, non ad delectationem modo, sed ad motum quoque animorum : primum, quia nihil intrare potest in affectus, quod in aure, velut quodam vestibulo, statim offendit ; deinde, quod natura ducimur ad modos. Neque enim aliter eveniret, ut illi quoque organorum soni, quanquam verba non exprimunt, in alios tamen atque alios motus ducerent auditorem. In certaminibus sacris non eadem ratione concitant animos ac remittunt ; non eosdem modos adhibent, cum bellicum est canendum, et cum posito genu supplicandum est : nec idem signorum concentus est procedente ad proelium exercitu, idem receptui carmen. Pythagoreis certe moris fuit, et, cum evigilassent, animos ad lyram exci-

tare, quo essent ad agendum erectiores: et, cum somnum peterent, ad eandem prius lenire mentes, ut, si quid fuisset turbidiorum cogitationum, componerent.

Quodsi numeris ac modis inest quaedam tacita vis, in oratione est vehementissima: quantumque interest, sensus idem quibus verbis efferatur, tantum, verba eadem qua compositione vel in textu jungantur, vel in fine claudantur. Nam quaedam et sententiis parva, et elocutione modica, virtus haec sola commendat. Denique quod cuique visum erit vehementer, dulciter, speciose dictum, solvat et turbet: abierit omnis vis, jucunditas, decor. Solvit quaedam sua in oratore Cicero, *Neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalitii mercatoresque superarunt*; et insequentes deinceps periodos: quas si ad illum modum turbes, velut fracta aut transversa tela projeceris. Idem corrigit, quae a Graccho composita durius putat. Illum decet: nos hac sumus probatione contenti, quod in scribendo quae se nobis solutiora obtulerunt, componimus. Quid enim attinet eorum exempla quaerere, quae sibi quisque experiri potest? illud notasse satis habeo, quo pulchriora et sensu et elocutione dissolveris, hoc orationem magis deformem fore: quia negligentia collocationis ipsa verborum luce deprehenditur.

Itaque ut confiteor paene ultimam oratoribus artem *compositionis*, quae perfecta sit, contigisse: ita illis quoque priscis habitam inter curas, in quantum adhuc profecerant, puto. Neque enim mihi, quamlibet magnus auctor, Cicero persuaserit, Lysiam, Herodotum, Thucydidem, parum studiosos ejus fuisse. Genus fortasse sint secuti non idem, quod Demosthenes, aut Plato; quanquam et ii ipsi inter se dissimiles fuerunt. Nam neque illud in Lysia dicendi textum tenue atque rarum laetioribus numeris corrumpendum erat. Perdidisset enim gratiam, quae in eo maxima est, simplicis atque inaffectati coloris: perdidisset fidem quoque. Nam scribebat aliis, non ipse dicebat, ut oportuerit esse illa rudibus et incompositis similia: quod ipsum compositio

est. Et historiae (quae currere debet ac ferri) minus convenissent insistentes clausulae, et debita actionibus respiratio, et cludendi inchoandique sententias ratio. In concionibus quidem etiam similiter cadentia quaedam, et contraposita deprehendas. In Herodoto vero cum omnia (ut ego quidem sentio) leniter, fluunt, tum ipsa διάλεκτος habet eam jucunditatem, ut latentes etiam numeros complexa videatur. Sed de propositorum diversitate post paullum. Nunc, quae prius iis, qui recte componere volent, discenda sint.

Est igitur ante omnia oratio alia vincta atque contexta: soluta alia, qualis in sermone et epistolis : nisi cum aliquid supra naturam suam tractant, ut de philosophia, de republica, similibus. Quod non eo dico, quia non illud quoque solutum habeat suos quosdam, et forsitan difficiliores etiam pedes : neque enim aut hiare semper vocalibus, aut destitui temporibus volunt sermo atque epistola : sed non fluunt, nec cohaerent, nec verba verbis trahunt ; ut potius laxiora in his vincula, quam nulla sint. Nonnunquam in causis quoque minoribus decet eadem simplicitas, quae nonnullis, sed aliis utitur numeris, dissimulatque eos, et tantum communit occultius.

At illa connexa series tres habet formas : *Incisa*, quae κόμματα dicuntur, *Membra*, quae κῶλα, περίοδον, quae est vel *ambitus*, vel *circumductum*, vel *continuatio*, vel *conclusio*. In omni porro compositione tria sunt genera necessaria, *ordo*, *junctura*, *numerus*.

Primum igitur *de ordine*. Ejus observatio in verbis est singulis et contextis. Singula sunt, quae ἀσύνδετα diximus. In his cavendum, ne decrescat oratio, et fortiori subjungatur aliquid infirmius, ut *sacrilego fur*, aut *latroni petulans*. Augeri enim debent sententiae, et insurgere : ut optime Cicero, *Tu*, inquit, *istis faucibus*, *istis lateribus*, *ista gladiatoria totius corporis firmitate*. Aliud enim majus alio supervenit. At si coepisset a toto corpore, non bene ad latera faucesque descenderet. Est et alius naturalis ordo, ut *viros ac feminas*, *diem ac noctem*, *ortum et occasum* dicas po-

tius, quam retrorsum. Quaedam ordine permutato fiunt supervacua : ut *fratres gemini*. Nam si praecesserint *gemini*, *fratres* addere non est necesse. Illa nimia quorundam fuit observatio, ut vocabula verbis, verba rursus adverbiis, nomina appositis et pronominibus essent priora. Nam fit contra quoque frequenter non indecore. Nec non et illud nimiae superstitionis, uti quaeque sint tempore, ea facere etiam ordine priora : non quin frequenter sit hoc melius, sed quia interim plus valent ante gesta, ideoque levioribus superponenda sunt.

Verbo sensum cludere, multo, si compositio patiatur, optimum est. In verbis enim sermonis vis. Sed si id asperum erit, cedet haec ratio numeris, ut fit apud summos Graecos Latinosque oratores frequentissime. Sine dubio enim omne, quod non cludet, *hyperbaton* est: ipsum hoc inter tropos vel figuras, quae sunt virtutis, receptum est. Non enim ad pedes verba dimensa sunt : ideoque ex loco trasferuntur in locum, ut jungantur, quo congruunt maxime : sicut in structura saxorum rudium etiam ipsa enormitas invenit, cui applicari, et in quo possit insistere. Felicissimus tamen sermo est, cui et rectus ordo, et apta junctura, et cum his numerus opportune cadens contigit.

Quaedam vero transgressiones et longae sunt nimis, ut superioribus diximus libris, et interim etiam compositione vitiosae, quae in hoc ipsum petuntur, ut exsultent atque lasciviant : quales illae Maecenatis, *Sole et aurora rubent plurima. Inter sacra movit aqua fraxinos. Ne exequias quidem unus inter miserrimos viderem meas.* Quod inter haec pessimum est, quia in re tristi ludit compositio.

Saepe tamen est vehemens aliquis sensus in verbo : quod si in media parte sententiae latet, transire intentionem et obscurari circumjacentibus solet ; in clausula positum assignatur auditori, et infigitur : quale illud est Ciceronis, *Ut tibi necesse esset in conspectu populi Romani vomere postridie.* Transfer hoc ultimum, minus valebit. Nam totius ductus hic est quasi mucro, ut per

se foedae vomendi necessitati, jam nihil ultra exspectantibus, hanc quoque adjiceret deformitatem, ut cibus teneri non posset *postridie*. Solebat Afer Domitius trajicere in clausulas verba tantum asperandae compositionis gratia, et maxime in prooemiis: ut pro Cloantilla, *Gratias agam continuo*. Et pro Laelia, *Eis utrisque apud te judicem periclitatur Laelia*. Adeo refugit teneram delicatamque modulandi voluptatem, ut currentibus per se numeris, quod eos inhiberet, objiceret. Amphiboliam quoque fieri vitiosa locatione verborum, nemo est, qui nesciat. Haec arbitror, ut in brevi, de ordine fuisse dicenda: qui si vitiosus est, licet et vincta sit et apte cadens oratio, tamen merito incomposita dicatur.

Junctura sequitur. Est in *verbis*, *incisis*, *membris*, *periodis*. Omnia namque ista et virtutes et vitia in complexu habent.

Atque ut ordinem sequar, primum sunt quae imperitis quoque ad reprehensionem notabilia videntur, id est, quae, commissis inter se verbis duobus, ex ultima prioris ac prima sequentis syllaba deforme aliquod nomen efficiunt. Tum vocalium concursus: qui cum accidit, hiat, et intersistit, et quasi laborat oratio. Pessime longae, quae easdem inter se literas committunt, sonabunt. Praecipuus tamen erit hiatus earum, quae cavo aut patulo maxime ore efferuntur. *E*, planior litera est, *I*, angustior est: ideoque obscurius in his vitium. Minus peccabit, qui longis breves subjiciet, et adhuc, qui praeponet longae brevem. Minima est in duabus brevibus offensio. Atque cum aliae subjunguntur aliis, perinde asperiores erunt, prout oris habitu simili aut diverso pronunciabuntur.

Non tamen id, ut crimen ingens, expavescendum est; ac nescio negligentia in hoc, an sollicitudo sit pejor. Inhibeat enim necesse est hic metus impetum dicendi, et a potioribus avertat. Quare ut negligentiae est pars hoc pati, ita humilitatis, ubique perhorrescere, nimiosque non immerito in hac cura putant omnes Isocratem

secutos, praecipueque Theopompum. At Demosthenes et Cicero modice respexerunt ad hanc partem. Nam et coëuntes literae, quae συναλοιφαὶ dicuntur, etiam leniorem faciunt orationem, quam si omnia verba suo fine cludantur ; et nonnunquam hiulca etiam decent, faciuntque ampliora quaedam : ut, *Pulchra oratione acta omnino jactare*. Tum longae per se, et velut opimae syllabae aliquid etiam medii temporis inter vocales, quasi intersistatur, assumunt. Qua de re utar Ciceronis potissimum verbis, *Habet*, inquit, *ille tanquam hiatus et concursus vocalium molle quiddam, et quod indicet non ingratam negligentiam de re hominis magis, quam de verbis, laborantis.*

Ceterum consonantes quoque, earumque praecipue, quae sunt asperiores, in commissura verborum rixantur, et *S* ultima cum *X* proxima, quarum tristior etiam, si binae collidantur, stridor est : ut, *Ars studiorum*. Quae fuit causa et Servio (ut dixi) subtrahendae *S* literae, quoties ultima esset, aliaque consonante susciperetur : quod reprehendit Lauranius, Messalla defendit. Nam neque Lucilium putant uti eadem ultima, cum dicit, *Serenus fuit*, et *dignus locoque*, et Cicero in Oratore plures antiquorum tradit sic locutos. Inde *belligerare*, *po' meridiem :* et illa Censorii Catonis, *Dice hanc*, aeque *M* litera in *E* mollita. Quae in veteribus libris reperta mutare imperiti solent : et, dum librariorum insectari volunt inscientiam, suam confitentur. Atqui eadem illa litera, quoties ultima est et vocalem verbi sequentis ita contingit, ut in eam transire possit, etiamsi scribitur, tamen parum exprimitur : ut, *Multum ille*, et, *Quantum erat :* adeo ut paene cujusdam novae literae sonum reddat. Neque enim eximitur, sed obscuratur, et tantum aliqua inter duas vocales velut nota est, ne ipsae coëant.

Videndum etiam, ne syllabae verbi prioris ultimae sint primae sequentis. Id ne quis praecipi miretur, Ciceroni in epistolis excidit, *Res mihi invisae visae sunt, Brute*. Et in carmine,

O fortunatam natam me Consule Romam.

Etiam monosyllaba, si plura sunt, male continuabuntur : quia necesse est, compositio multis clausulis concisa subsultet. Ideoque etiam brevium verborum ac nominum vitanda continuatio, et ex diverso quoque longorum : afferunt enim quandam dicendi tarditatem.

Illa quoque vitia sunt ejusdem loci, si cadentia similiter et similiter desinentia, et eodem modo declinata, jungantur. Ne verba quidem verbis, aut nomina nominibus, similiaque his continuari decet : cum virtutes etiam ipsae taedium pariant, nisi gratia varietatis adjutae.

Membrorum, *incisorum*que junctura non eo modo est observanda, quae verborum, quanquam et in his extrema ac prima *coëunt :* sed plurimum refert *compositionis*, quae quibus anteponas. Nam et *vomens frustis esculentis, gremium suum et totum tribunal implevit :* et contra (nam frequentius utar iisdem diversarum quoque rerum exemplis, quo sint magis familiaria) *Saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur, atque consistunt.* Magis insurgebat, si verteretur : nam plus est, *saxa*, quam *bestias commoveri :* vicit tamen compositionis decor.

Sed transeamus ad *numeros.* Omnis *structura* ac *dimensio* et *copulatio vocum* constat aut numeris (numeros ῥυθμοὺς accipi volo) aut μέτροις, id est dimensione quadam.

Quod etiamsi constat utrumque pedibus, habet tamen non simplicem differentiam. Nam rhythmi, id est numeri, spatio temporum constant : *metra* etiam ordine : ideoque alterum esse quantitatis videtur, alterum qualitatis. Ῥυθμὸς est aut par, ut dactylus : unam enim syllabam parem brevibus habet. Est quidem vis eadem et aliis pedibus, sed nomen illud tenet (longam esse duorum temporum, brevem unius, etiam pueri sciunt :) aut sescuplex, ut paeon : cum sit ex longa et tribus brevibus : quique ei contrarius, ex tribus brevibus et longa, vel alio quoquo modo ut tempora tria ad duo relata sescuplum faciant : aut duplex, ut iambus (nam est ex

brevi et longa) quique est ei contrarius. Sunt hi et metrici pedes : sed hoc interest, quod rhythmo indifferens est, dactylusne ille priores habeat breves, an sequentes. Tempus enim solum metitur, ut a sublatione ad positionem idem spatii sit. Proinde alia dimensio est versuum : pro dactylo poni non poterit anapaestus aut spondeus : nec paeon eadem ratione brevibus incipiet ac desinet. Neque solum alium pro alio pedem metrorum ratio non recipit, sed ne dactylum quidem, aut forte spondeum alterum pro altero. Itaque si quinque continuos dactylos, ut fit in illo,

Panditur interea domus omnipotentis olympi,

confundas, solveris versum.

Sunt et illa discrimina, quod rhythmis libera spatia, metris finita sunt ; et his certae clausulae, illi, quomodo coeperant, currunt usque ad μεταβολὴν, id est transitum in aliud genus rhythmi : et quod metrum in verbis modo, rhythmus etiam in corporis motu est. Inania quoque tempora rhythmi facilius accipient, quanquam haec et in metris accidunt. Major tamen illic licentia est, ubi tempora etiam animo metiuntur, et pedum et digitorum ictu intervalla signant quibusdam notis, atque aestimant, quot breves illud spatium habeat : inde τετράσημοι, πεντάσημοι, deinceps longiores fiunt percussiones. Nam σημεῖον tempus est unum. In compositione orationis certior, et magis omnibus aperta servari debet dimensio. Est igitur in pedibus.

Et metrici quidem pedes adeo reperiuntur in oratione, ut in ea frequenter non sentientibus nobis omnium generum excidant versus ; et contra nihil, quod prosa scriptum, non redigi possit in quaedam versiculorum genera vel in membra. Sed in adeo molestos incidimus grammaticos, quam fuerunt, qui Lyricorum quaedam carmina in varias mensuras coëgerunt. At Cicero frequentissime dicit, totum hoc constare numeris, ideoque reprehenditur a quibusdam, tanquam orationem ad rhythmos alliget. Nam sunt numeri rhythmi, ut et ipse constituit, et secuti eum Virgilius, cum dicit,

—— Numeros memini, si verba tenerem :

et Horatius,

—— Numerisque fertur lege solutis.

Invadunt ergo hanc inter ceteras vocem, *Neque enim Demosthenis fulmina tantopere vibratura* dicit, *nisi numeris contorta ferrentur*. In quo si hoc sentit, *rhythmis contorta*, dissentio. Nam rhythmi, ut dixi, neque finem habent certum, nec ullam in contextu varietatem, sed, qua coeperunt sublatione ac positione, ad finem usque decurrunt : oratio non descendet ad strepitum digitorum. Idque Cicero optime videt, ac testatur frequenter, se, quod numerosum sit, quaerere : ut magis non ἄῤῥυθμον, quod esset inscitum atque agreste, quam ἔνρυθμον, quod poëticum est, esse compositionem velit ; sicut etiam quos palaestritas esse nolumus, tamen esse nolumus eos, qui dicuntur ἀπάλαιστοι.

Verum ea, quae efficitur e pedibus, aequa conclusio, nomen aliquod desiderat. Quid sit igitur potius, quam numerus, et oratorius numerus, ut enthymema rhetoricus syllogismus ? Ego certe, ne in calumniam cadam, qua ne M. quidem Tullius caruit, posco hoc mihi, ut, cum pro composito dixero numerum, et ubicunque jam dixi, oratorium dicere intelligar.

Collocatio autem verba jam probata, et electa, et velut assignata sibi debet connectere : nam vel dure inter se commissa potiora sunt inutilibus. Tamen et eligere quaedam, dum ex iis, quae idem significent atque idem valeant, permiserim : et adjicere, dum non otiosa : et detrahere, dum non necessaria : sed et figuris mutare et casus et numeros, quorum varietas, frequenter gratia compositionis ascita, etiam suo nomine solet esse jucunda. Etiam ubi aliud ratio, aliud consuetudo poscet, utrum volet, sumat compositio, *Vitavisse* vel *vitasse*, *Deprendere* vel *deprehendere*. Coitus etiam syllabarum non negabo, et quicquid sententiis aut eloquentiae non nocebit. Praecipuum tamen in hoc opus est, scire quod quoque loco verborum maxime quadret. Atque

is optime componet, qui hoc solum componendi gratia facit.

Ratio vero pedum in oratione est multo, quam in versu, difficilior: primum, quod versus paucis continetur, oratio longiores habet saepe circuitus; deinde quod versus semper similis sibi est, et una ratione decurrit, orationis compositio nisi varia est, et offendit similitudine, et affectatione deprehenditur.

Et in omni quidem corpore, totoque (ut ita dixerim) tractu, numerus insertus est. Neque enim loqui possumus, nisi e syllabis brevibus ac longis, ex quibus pedes fiunt.

Magis tamen et desideratur in clausulis, et apparet: primum, quia sensus omnis habet suum finem, poscitque naturale intervallum, quo a sequentis initio dividatur: deinde, quod aures, continuam vocem secutae, ductaeque velut prono decurrentis orationis flumine, tum magis judicant, cum ille impetus stetit, et intuendi tempus dedit. Non igitur durum sit neque abruptum, quo animi velut respirant ac reficiuntur. Haec est sedes orationis, hoc auditor exspectat, hic laus omnis declamat.

Proximam clausulis diligentiam postulant initia: nam et in haec intentus auditor est. Sed eorum facilior ratio est. Non enim cohaerent, sed ita praecedentibus serviunt, ut exordium sumant cum clausula qualibet. Sit tamen composita ipsa; gratiam perdet, si ad eam rupta via venerimus. Quo fit, ut, cum Demosthenis severa videatur compositio, *πρῶτον μὲν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῖς θεοῖς εὔχομαι πᾶσι καὶ πάσαις*: et illa (quae ab uno, quod sciam, Bruto minus probatur, ceteris placet) *κἂν μήπω βάλλῃ, μηδὲ τοξεύῃ*: Ciceronem carpant in his, ***Familiaris coeperat esse balneatori***, et, ***Non nimium dura archipiratae***. Nam ***balneatori*** et *archipiratae* idem finis est, qui *πᾶσι καὶ πάσαις*, et qui *μηδὲ τοξεύῃ*· sed priora sunt severiora. Est in eo quoque nonnihil, quod hic singulis verbis bini pedes continentur, quod etiam in carminibus est permolle: nec solum ubi quinae syllabae nectuntur, ut in his, ***Fortissima Tyndarida-***

rum : sed etiam ubi quaternae, cum versus cluditur *Apennino*, et *armamentis*, et *Orione*. Quare hoc quoque vitandum est, ne plurium syllabarum his verbis utamur in fine.

Mediis quoque non ea modo cura sit, ut inter se cohaereant, sed ne pigra, ne longa sint : ne, quod nunc maxime vitium est, brevium contextu resultent, ac sonum reddant paene puerilium crepitaculorum. Nam ut initia clausulaeque plurimum momenti habent, quoties incipit sensus aut desinit : sic in mediis quoque sunt quidam conatus, qui leviter insistunt ; ut currentium pes, etiamsi non moratur, tamen vestigium facit. Itaque non modo membra atque incisa bene incipere atque cludi decet, sed etiam in iis, quae non dubie contexta sunt, nec respiratione utuntur, illi vel occulti gradus. Quis enim dubitet, unum sensum in hoc et unum spiritum esse, *Animadverti, judices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes?* tamen et duo prima verba, et tria proxima, et deinceps duo rursus, ac tria, suos quasi numeros habent, spiritum sustinentes, sicut apud rhythmicos aestimantur. Hae particulae prout sunt graves, acres, lentae, celeres, remissae, exsultantes ; proinde id, quod ex illis conficitur, aut severum, aut luxuriosum, aut quadratum, aut solutum erit.

Quaedam etiam clausulae sunt claudae atque pendentes, si relinquantur : sed sequentibus suscipi ac sustineri solent ; eoque facto, vitium, quod erat in fine, continuatio emendat. *Non vult populus Romanus obsoletis criminibus accusari Verrem :* durum, si desinas : sed cum est continuatum iis, quae sequuntur, quanquam natura ipsa divisa sint, *Nova postulat, inaudita desiderat :* salvus est cursus. *Ut adeas, tantum dabis :* male cluderet : nam et trimetri versus pars ultima est. Excipit, *Ut cibum vestitumque introferre liceat, tantum :* praeceps adhuc, firmatur ac sustinetur ultimo, *Nemo recusabat.*

Versum in oratione fieri, multo foedissimum est, totum ; sed etiam in parte, deforme : utique si pars pos-

terior in clausula deprehendatur, aut rursus prior in ingressu. Nam quod est contra, saepe etiam decet, quia et cludit interim optime prima pars versus, dum intra paucas syllabas, praecipue senarii atque octonarii : *In Africa fuisse*, initium senarii est, et primum pro Quin. Ligario caput cludit : *Esse videatur*, jam nimis frequens, octonarium inchoat : talia sunt Demosthenis, πᾶσι καὶ πάσαις· καὶ πᾶσιν ὑμῖν· ὅσην εὔνοιαν, et totum paene principium, et ultima versuum initio conveniunt orationis : *Etsi vereor, judices*, et *Animadverti, judices*. Sed initia initiis non conveniunt. T. Livius hexametri exordio coepit, *Facturusne operae pretium sim*. Nam ita edidit, estque melius, quam quo modo emendatur. Nec clausulae clausulis : ut Cicero, *Quo me vertam, nescio :* qui trimetri finis est. Trimetrum et promiscuo dicere liceat : sex enim pedes tres percussiones habent. Pejus cludit finis hexametri : ut Brutus in epistolis, *Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quanquam sciunt placuisse Catoni*. Illi minus sunt notabiles, quia hoc genus sermoni proximum est. Itaque et versus hi fere excidunt, quos Brutus ipso componendi ductus studio saepissime facit, non raro Asinius, sed etiam Cicero nonnunquam, ut in principio statim orationis in Lucium Pisonem, *Pro dii immortales, quis hic illuxit dies ?* Non minore autem cura vitandum est, quicquid ἔνρυθμον : quale est apud Sallustium, *Falso queritur de natura sua*. Quamvis enim vincta sit, tamen soluta videri debet oratio. Atqui Plato, diligentissimus compositionis, in Timaeo, prima statim parte, vitare ista non potuit. Nam et initium hexametri statim invenias, et Anacreontion protinus colon efficias, et si velis trimetron, et quod duobus pedibus et parte, πενθημιμερὲς a Graecis dicitur : et haec omnia in tribus verbis ; ut Thucydidis ὑπὲρ ἥμισυ Κᾶρες ἐφάνησαν, ex mollissimo rhythmorum genere excidat.

Sed quia orationem omnem constare pedibus dixi, aliqua de his quoque : quorum nomina quoniam varia traduntur, constituendum est, quo quemque appellemus.

Et quidem Ciceronem sequar, (nam is eminentissimos Graecorum est secutus) excepto quod pes mihi tres syllabas non videtur excedere: quanquam ille paeone dochmioque, quorum prior in quatuor, secundus in quinque excurrit, utatur. Nec tamen ipse dissimulat, quibusdam numeros videri, non pedes. Neque immerito: quicquid enim supra tres syllabas, id est ex pluribus pedibus. Ergo cum constent quatuor pedes binis, octo ternis: spondeum longis duabus; pyrrhichium, quem alii pariambum vocant, brevibus; iambum brevi longaque; huic contrarium e longa et brevi, choreum, non ut alii trochaeum, nominemus. Ex his vero, qui ternas syllabas habent, dactylum longa duabusque brevibus; huic temporibus parem, sed retroactum, appellari constat anapaeston. Media inter longas brevis faciet amphimacrum: sed frequentius ejus nomen est creticus. Longa inter breves, amphibrachys; duabus longis brevem sequentibus, bacchius; totidem longis brevem praecedentibus, palimbacchius erit. Tres breves trochaeum, quem tribrachyn dici volunt, qui choreo trochaei nomen imponunt; totidem longae molosson efficiunt.

Horum pedum nullus non in orationem venit, sed quo quique sunt temporibus pleniores, longisque syllabis magis stabiles, hoc graviorem faciunt orationem, breves celerem ac mobilem. Utrumque locis utile. Nam et illud, ubi opus est velocitate, tardum et segne, et hoc, ubi pondus exigitur, praeceps ac resultans, merito damnetur. Sit in hoc quoque aliquid fortasse momenti, quod et longis longiores, et brevibus sunt breviores syllabae: ut, quamvis neque plus duobus temporibus, neque uno minus habere videantur (ideoque in metris omnes breves longaeque inter se obsessae sunt pares,) lateat tamen nescio quid, quod supersit, aut desit. Nam versuum propria conditio est, ideoque in his quaedam etiam communes. Veritas vero, quia patitur aeque brevem esse vel longam vocalem, cum est sola, quam cum eam consonantes una pluresve praecedunt: certe

in dimensione pedum syllaba, quae est brevis, insequente vel brevi alia, quae tamen duas primas consonantes habeat, fit longa : ut,

Agrestem tenui musam meditaris avena.

A brevis, *gre* brevis, faciet tamen longam priorem. Dat igitur illi aliquid ex suo tempore : quo modo, nisi habet plus, quam quae brevissima, qualis ipsa esset detractis consonantibus ? Nunc unum tempus accommodat priori, et unum accipit a sequente, ita duae natura breves, positione sunt temporum quatuor.

Miror autem in hac opinione doctissimos homines fuisse, ut alios pedes ita eligerent, aliosque damnarent, quasi ullus esset, quem non sit necesse in oratione deprehendi. Licet igitur paeona sequatur Ephorus, inventum a Thrasymacho, probatum ab Aristotele, dactylumque, ut temperatiores brevibus ac longis ; fugiat spondeum et trochaeum, alterius tarditate, alterius celeritate damnata ; herous, qui est idem dactylus, Aristoteli amplior, iambus humanior videatur ; trochaeum ut nimis currentem damnet, eique cordacis nomen imponat : eademque dicant Theodectes ac Theophrastus, similia post eos Halicarnasseus Dionysius : irrumpent etiam ad invitos, nec semper illis Heroo, aut Paeone suo, quem, quia versum raro facit, maxime laudant, uti licebit. Ut sint tamen aliis alii crebriores, non verba facient, quae neque augeri, nec minui, nec sicuti modulatione produci aut corripi possint ; sed transmutatio et collocatio.

Plerique enim ex commissuris eorum vel divisione fiunt pedes : quo fit, ut iisdem verbis alii atque alii versus fiant : ut memini quendam non ignobilem poëtam ita, lusisse,

Astra tenet coelum, mare classes, area messem.

Hic retrorsum sit *sotadeus*. Itemque *sotadeo* adjuret retro trimetros :

Caput exseruit mobile pinus repetita.

Miscendi ergo sunt, curandumque, ut sint plures, qui placent, et circumfusi bonis deteriores lateant. Nec vero in literis syllabisque natura mutatur, sed refert, quae cum quaque optime coëat. Plurimum igitur auctoritatis, ut dixi, et ponderis habent longae, celeritatis breves: quae, si miscentur quibusdam longis, currunt; si continuantur, exsultant. Acres, quae ex brevibus ad longas insurgunt; leniores, quae a longis in breves descendunt. Optime incipitur a longis, recte aliquando a brevibus; ut, *Novum crimen:* lenius, ut, *Animadverti, judices;* sed pro Cluentio recte etiam, quod initium ejus partitioni simile est, quae celeritate gaudet. Clausula quoque e longis firmissima est: sed cludent etiam breves, quamvis habeatur indifferens ultima. Neque enim ego ignoro, in fine pro longa accipi brevem, quod videtur aliquid vacanti tempori ex eo, quod insequitur, accedere: aures tamen consulens meas, intelligo multum referre, verene longa sit, quae cludit, an pro longa. Neque enim tam plenum est, *Dicere incipientem timere:* quam illud, *Ausus est confiteri.* Atqui si nihil refert, brevis an longa sit ultima, idem pes erit; verum nescio quo modo sedebit hoc, illud subsistet. Quo moti quidam, longae ultimae tria tempora dederunt, ut illud tempus, quod brevis ex longa accipit, huic quoque accederet. Nec solum refert, quis claudat, sed quis antecedat. Retrorsum autem neque plus tribus, (iique si non ternas syllabas habebunt, repetendi erunt: absit tamen poëtica observatio) neque minus duobus: alioqui pes erit, non numerus. Potest tamen vel unus esse dichoreus, si unus est, qui constat e duobus choreis. Itemque paeon, qui est ex choreo et pyrrhichio, quem aptum initiis putant: vel contra, qui est e tribus brevibus et longa, cui clausulam assignant: de quibus fere duobus scriptores hujus artis loquuntur; alii omnes, quotcunque sint temporum, quae ad rationem pertineant, paeonas appellant. Est et dochmius, qui fit ex bacchio et iambo, vel iambo et cretico, stabilis in clausulis, et severus.

Spondeus quoque, quo plurimum est Demosthenes

usus, moram semper per se habet. Optime praecedet eum creticus, ut in hoc, *De qua ego nihil dicam, nisi depellendi criminis causa.* Illud est, quod supra dixi, multum referre, unone verbo sint duo pedes comprehensi, an uterque liber. Sic enim fit forte, *Criminis causa :* molle, *Archipiratae :* mollius, si tribrachys praecedat, *facilitates, temeritates.* Est enim quoddam in ipsa divisione verborum latens tempus, ut in pentametri medio spondeo, qui nisi alterius verbi fine, alterius initio constat, versum non efficit. Potest, etiamsi minus bene, praeponi anapaestus, *Muliere non solum nobili, verum etiam nota.* Tum anapaestus et creticus, iambus quoque, qui est in utroque, sed illis minor : praecedet enim tres longas brevis. Et spondeus iambo recte praeponitur, *Iisdem in armis fui.* Tum spondeus et bacchius : sic enim fiet ultimus dochmius, *In armis iisdem fui.* Ex iis, quae supra probavi, apparet, molosson quoque clausulae convenire, dum habeat ex quocunque pede ante se brevem. *Illud scimus, ubicunque sunt, esse pro nobis.* Minus gravis erit spondeus, praecedente pyrrhichio : ut, *Judicii Juniani :* et adhuc pejus priore paeone : ut, *Brute, dubitavi :* nisi potius hoc esse volumus dactylum et bacchium. Duo spondei non fere jungi patiuntur : quae in versu quoque notabilis clausula est, nisi cum id fieri potest ex tribus quasi membris : *Cur de perfugis nostris copias comparat is contra nos ?* una syllaba, duabus, una. Ne dactylus quidem spondeo bene praeponitur, quia finem versus damnamus in fine orationis. Bacchius et claudit, et sibi jungitur, *Venenum timeres :* vel choreum, et spondeum ante amat : ut *Venenum timeres.* Contrarius quoque qui est, cludet, nisi si ultimam longam esse volumus : optimeque habebit ante se molosson, *Civis Romanus sum ;* aut bacchium, *Quod hic potest, nos possemus.* Sed verius erit claudere choreum praecedente spondeo. Nam hic potius est numerus, *Nos possemus :* et, *Romanus sum.*

Claudet et dichoreus, id est pes sibi ipse jungetur, quo

Asiani sunt usi plurimum : cujus exemplum Cicero ponit, *Patris dictum sapiens temeritas filii comprobavit.* Accipiet ante se choreus et pyrrhichium : *Omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat.*

Cludet et dactylus, nisi eum observatio ultimae creticum facit : ut, *Muliercula nixus in litore.* Habebit ante bene creticum et iambum, spondeum male, pejus choreum.

Cludit amphibrachus, *Q. Ligarium in Africa fuisse ;* si non eum malumus esse bacchium. Non optimus est trochaeus, si ultima est brevis : quod certe sit necesse est ; alioqui quomodo claudet, qui placet plerisque, dichoreus ? Illa observatione ex trochaeo fit anapaestus. Idem trochaeus praecedente longa fit paeon : quale est, *Si potero*, et, *Dixit hoc Cicero, Obstat invidia.* Sed hunc initiis dederunt.

Cludet et pyrrhichius choreo praecedente : nam sic paeon est. Sed omnes ii, qui in breves excidunt, minus erunt stabiles : nec alibi fere satis apti, quam ubi cursus orationis exigitur, et clausulis non intersistitur.

Creticus et initiis optimus : *Quod precatus a diis immortalibus sum :* et clausulis, *In conspectu populi Romani vomere postridie.* Apparet vero, quam bene eum praecedant, vel anapaestus, vel ille, qui videtur fini aptior, paeon. Sicut et se ipse sequitur, *Servare quam plurimos.* Sic melius, quam choreo praecedente, *Non turpe duceret ?* si ultima brevis pro longa sit. Sed fingamus sic, *Non turpe duceres.* Sed hic est illud inane, quod dixi. Paululum enim morae damus inter ultimum ac proximum verbum, et *turpe* illud intervallo quodam producimus : alioqui sit exsultantissimum, et trimetri finis, *Quis non turpe duceret ?* Sicut illud, *Ore excipere liceret*, si jungas, lascivi carminis est : sed interpunctis quibusdam et tribus quasi initiis, fit plenum auctoritatis.

Nec ego, cum praecedentes pedes posui, legem dedi, ne alii essent : sed quid fere accideret, quod in praesentia videretur optimum, ostendi. Et quidem optime

est sibi junctus anapaestus, ut qui sit pentametri finis, vel rhythmus qui nomen ab eo traxit: *Nam ubi libido dominatur, innocentiae leve praesidium est:* nam synaloephe facit, ut duae ultimae syllabae pro una sonent. Melior fiet praecedente spondeo vel bacchio: ut si mutes idem, *leve innocentiae praesidium est.* Non me capit (ut a magnis viris dissentiam) paeon, qui est ex tribus brevibus et longa. Nam est et ipse una plus brevi anapaestos, *facilitas* et *agilitas.* Quod quid ita placuerit iis, non video, nisi quod illum fere probaverint, quibus loquendi magis, quam orandi studium fuit. Nam et ante se brevibus gaudet pyrrhichio vel choreo, *mea facilitas, nostra facilitas:* ac praecedente spondeo tamen plane finis est trimetri, cum sit per se quoque. Ei contrarius principiis merito laudatur: nam et primam stabilem, et tres celeres habet. Tamen hoc quoque meliores alios puto.

Totus vero hic locus non ideo tractatur a nobis, ut oratio, quae ferri debet ac fluere, dimetiendis pedibus ac perpendendis syllabis consenescat. Nam id cum miseri, tum in minimis occupati est. Neque enim, qui se totum in hac cura consumserit, potioribus vacabit: si quidem relicto rerum pondere ac nitore contempto, *tesserulas* (ut ait Lucilius) struet, et *vermiculate* inter se *lexis* committet. Nonne ergo refrigeretur sic calor, et impetus pereat, ut equorum cursum delicati minutis passibus frangunt? Quasi numeri non fuerint in compositione deprehensi: sicut poëma nemo dubitaverit imperito quodam initio fusum, et aurium mensura, et similiter decurrentium spatiorum observatione esse generatum, mox in eo repertos pedes. Satis igitur in hoc nos componet multa scribendi exercitatio, ut ex tempore etiam similia fundamus.

Neque vero tam sint intuendi pedes, quam universa comprehensio: ut versum facientes totum illum decursum, non sex vel quinque partes, ex quibus constat versus, aspiciunt. Ante enim carmen ortum est, quam observatio carminis. Ideoque illud

—— Fauni vatesque canebant.

Ergo quem in poëmate locum habet versificatio, eum in oratione compositio.

Optime autem de illa judicant aures, quae plena sentiunt, et parum expleta desiderant, et fragosis offenduntur, et levibus mulcentur, et contortis excitantur, et stabilia probant, clauda deprehendunt, redundantia ac nimia fastidiunt. Ideoque docti rationem componendi intelligunt, etiam indocti voluptatem.

Quaedam vero tradi arte non possunt. Mutandus est casus, si durius is, quo coeperamus, feratur. Num, in quem transeamus ex quo, praecipi potest? Figura laboranti compositioni variata saepe succurrit. Quae, cum orationis, tum etiam sententiae? Num praescriptum ejus rei ullum est? Occasionibus utendum, et cum re praesenti deliberandum. Enimvero spatia ipsa, quae in hac quidem parte plurimum valent, quod possunt, nisi aurium, habere judicium? Cur alia paucioribus verbis satis plena, vel nimium, alia pluribus brevia et abscisa sunt? Cur in circumductionibus, etiam cum sensus finitus est, aliquid tamen loci vacare videatur? *Neminem vestrum ignorare arbitror, judices, hunc per hosce dies sermonem vulgi, atque hanc opinionem populi Romani fuisse.* Cur *hosce* potius, quam *hos*? Neque enim erat asperum. Rationem fortasse non reddam, sentiam esse melius. Cur non satis sit, *sermonem vulgi fuisse*? Compositio enim patiebatur. Ignorabo; sed ut audio hoc, animus accipit plenum sine hac geminatione non esse. Ad sensum igitur referenda sunt. Nequeas satis forte, quid severum, quid jucundum sit, intelligere: facias quidem natura duce melius, quam arte: sed naturae ipsi ars inerit.

Illud prorsus oratoris, scire ubi quoque genere compositionis sit utendum. Ea duplex observatio: altera, quae ad pedes refertur; altera, quae ad comprehensiones, quae efficiuntur ex pedibus.

Ac de his prius. Diximus igitur esse *incisa*, *membra*, *circuitus*.

Incisum (quantum mea fert opinio) erit sensus non expleto numero conclusus; plerisque pars membri. Tale est enim, quo Cicero utitur, *Domus tibi deerat? at habebas. Pecunia superabat? at egebas.* Fiunt autem etiam singulis verbis incisa, *Diximus, testes dare volumus*: incisum est, *diximus*.

Membrum autem est sensus numeris conclusus, sed a toto corpore abruptus, et per se nihil efficiens. Id enim, *O callidos homines*, perfectum est: sed, remotum a ceteris, vim non habet; ut per se manus, et pes, et caput: et, *O rem excogitatam*. Quando ergo incipit corpus esse? cum venit extrema conclusio, *Quem, quaeso, nostrum fefellit, id vos ita esse facturos?* Quam Cicero brevissimam putat. Itaque fere incisa et membra mixta sunt, et conclusionem utique desiderant.

Periodo plurima nomina dat Cicero, *ambitum, circuitum, comprehensionem, continuationem, circumscriptionem*. Genera ejus duo sunt: alterum simplex, cum sensus unus longiore ambitu circumducitur; alterum, quod constat membris et incisis, quae plures sensus habent: *Aderat janitor carceris, et carnifex praetoris*, reliqua. Habet *periodos* membra minimum duo. Medius numerus videntur quatuor: sed recipit frequenter et plura. Modus ei a Cicerone aut quatuor senariis versibus, aut ipsius spiritus modo terminatus praestare debet, ut sensum concludat: sit aperta, ut intelligi possit: non immodica, ut memoria contineri. Membrum longius justo, tardum: brevius, instabile est.

Ubicunque acriter erit, instanter, pugnaciter dicendum, membratim caesimque dicemus. Nam hoc in oratione plurimum valet: adeoque rebus accommodanda compositio, ut asperis asperos etiam numeros adhiberi oporteat, et cum dicente aeque audientem inhorrescere. Membratim plerumque narrabimus, aut ipsas periodos majoribus intervallis, et velut laxioribus nodis resolvemus: exceptis quae non docendi gratia, sed ornandi narrantur: ut in Verrem Proserpinae raptus. Haec enim lenis et fluens contextus decet.

Periodos apta prooemiis majorum causarum, ubi sollicitudine, commendatione, miseratione res eget. Item communibus locis, et in omni amplificatione : sed poscitur tum austera, si accuses ; tum fusa, si laudes. Multum et in epilogis pollet. Totum autem hoc adhibendum est, quod sit amplius compositionis genus, cum judex non solum rem tenet, sed etiam captus est oratione, et se credit actori, et voluptate jam ducitur.

Historia non tam finitos numeros, quam orbem quendam contextumque desiderat. Namque omnia ejus membra connexa sunt, quoniam lubrica est, ac fluit : ut homines, qui manibus invicem apprehensis gradum firmant, continent et continentur. *Demonstrativum* genus omne fusiores habet liberioresque numeros. *Judiciale* et *concionale*, ut materia varium est, sic etiam ipsa collocatione verborum.

Ubi jam nobis pars ex duabus, quas modo fecimus, secunda tractanda est. Nam quis dubitat alia lenius, alia concitatius, alia sublimius, alia pugnacius, alia ornatius, alia gracilius esse dicenda ? Gravibus, sublimibus, ornatis longas magis syllabas convenire ? Ita ut lenia spatium, sublimia et ornata claritatem quoque vocalium poscant ; his contraria magis gaudere brevibus : argumenta, partitiones, jocos, et quicquid est sermoni magis simile.

Itaque componemus prooemium varie, atque ut sensus ejus postulabit. Neque enim accesserim Celso, qui unam quandam huic parti formam dedit : et optimam compositionem esse prooemii, ut apud Asinium, dixit, *Si, Caesar, ex omnibus mortalibus, qui sunt ac fuerunt, posset huic causae disceptator legi, non quisquam te potius optandus nobis fuit.* Non quia negem hoc bene esse compositum, sed quia legem hanc esse componendi in omnibus principiis recusem. Nam judicis animus varie praeparatur : tum miserabiles esse volumus, tum modesti, tum acres, tum graves, tum blandi, tum flectere, tum ad diligentiam hortari. Haec ut sunt diversa natura, ita dissimilem componendi quoque ra-

tionem desiderant. An similibus Cicero usus est numeris in exordio pro Milone, pro Cluentio, pro Ligario ?

Narratio fere tardiores, atque, ut sic dixerim, modestiores desiderat pedes, et omnibus maxime mixtos. Nam et verbis, ut saepius pressa est, ita interim insurgit : sed docere et infigere animis res semper cupit, quod minime festinantium opus est. Ac mihi videtur tota narratio constare longioribus membris, brevioribus periodis.

Argumenta acria et citata pedibus quoque ad hanc naturam accommodatis utentur, non tamen ita ut trochaeis, quae celeria quidem, sed sine viribus sunt. Verum quamvis sint brevibus longisque mixta, non tamen plures longas, quam breves habentia. Illa sublimia spatiosas clarasque voces habent, amant amplitudinem dactyli quoque, ac paeonis, etiamsi majore ex parte syllabis brevibus, temporibus tamen satis pleni. Aspera contra iambis maxime concitantur : non solum quod sunt e duabus modo syllabis, eoque frequentiorem quasi pulsum habent, quae res lenitati contraria est : sed etiam quod omnibus pedibus insurgunt, et a brevibus in longas nituntur et crescunt : ideoque meliores *choreis*, qui ab longis in breves cadunt. Summissa, qualia in epilogis, lentas et ipsa, sed minus exclamantes exigunt.

Vult esse Celsus aliquam et superiorem compositionem, quam equidem si scirem, non docerem : sed sit, necesse est, tarda et supina. Verum nisi ex verbis atque sententiis per sese id quaeritur, satis odiosa esse non poterit.

Denique, ut semel finiam, sic fere componendum, quomodo pronunciandum, erit. An non in prooemiis plerumque summissi, (nisi cum in accusatione concitandus est judex, aut aliqua indignatione compellendus) in narratione pleni atque expressi, in argumentis citati, atque ipso etiam motu celeres sumus ? ut in locis ac descriptionibus fusi ac fluentes, in epilogis plerumque dejecti et infracti ? Atqui corporis quoque motui sua quaedam tempora, et signa pedum non minus saltationi,

quam modulationibus adhibet musica ratio numerorum. Quid? non vox et gestus accommodatur naturae ipsarum, de quibus dicimus, rerum? Quo minus id mirum in pedibus orationis, cum debeant sublimia ingredi, lenia duci, acria currere, delicata fluere. Itaque ubi necesse est, affectamus etiam tumorem, qui spondeis atque iambis maxime continetur,

En impero Argis, sceptra mihi liquit Pelops.

At ille comicus aeque senarius, quem *trochaicum* vocant, pluribus choreis, qui trochaei ab aliis dicuntur, pyrrhichiisque decurrit: sed quantum accipit celeritatis, tantum gravitatis amittit,

Quid igitur faciam? non eam, ne nunc quidem?

Aspera vero et maledica, ut dixi, etiam in carmine, iambis grassantur,

Quis hoc potest videre, quis potest pati,
Nisi impudicus, et vorax, et aleo?

In universum autem, si sit necesse, duram potius atque asperam compositionem malim esse, quam effeminatam et enervem, qualis apud multos: et quotidie magis lascivimus syntonorum modis saltitantes. Ac ne tam bona quidem ulla erit, ut debeat esse continua, et in eosdem semper pedes ire. Nam et versificandi genus est, unam legem omnibus sermonibus dare: et id cum manifesta affectatio est (cujus rei maxime cavenda suspicio est) tum etiam taedium ex similitudine ac satietatem creat: quoque est dulcius, magis perit: amittitque et fidem, et affectus, motusque omnes, qui est in hac cura deprehensus: nec potest ei credere, aut propter eum dolere et irasci judex, cui putat hoc vacare. Ideoque interim quaedam quasi solvenda de industria sunt, illa quidem maximi laboris ne laborata videantur.

Sed neque longioribus, quam oportet, hyperbatis compositioni serviamus (ne, quae ejus rei gratia fecerimus, propter eam fecisse videamur) et certe nullum aptum atque idoneum verbum permutemus gratia lenitatis. Neque enim ullum erit tam difficile, quod non commode

inseri possit: nisi quod in evitandis ejusmodi verbis non decorem compositionis quaerimus, sed facilitatem. Non tamen mirabor, Latinos magis indulsisse compositioni, quam Atticos, quamvis minus in verbis habeant varietatis et gratiae. Nec vitium dixerim, si Cicero a Demosthene paullum in hac parte descivit. Sed quae sit differentia nostri Graecique sermonis, explicabit summus liber.

Compositio (nam finem imponere egresso destinatum modum volumini festino) debet esse *honesta*, *jucunda*, *varia*. Ejus tres partes, *ordo*, *conjunctio*, *numerus*. *Ratio*, in adjectione, detractione, mutatione. *Usus* pro natura rerum, quas dicimus. *Cura* magna, ut sentiendi atque eloquendi prior sit. Dissimulatio curae praecipua, ut numeri sponte fluxisse, non arcessiti et coacti esse videantur. [IX. 4.]

CAPUT XVIII.

DE COPIA VERBORUM.

SED haec eloquendi praecepta, sicut cogitationi sunt necessaria, ita non satis ad vim dicendi valent, nisi illis firma quaedam facilitas, quae apud Graecos ἕξις nominatur, accesserit: ad quam scribendo plus, an legendo, an dicendo conferatur, solere quaeri scio. Quod esset diligenti nobis examinandum cura, si qualibet earum rerum possemus una esse contenti. Verum ita sunt inter se connexa et indiscreta omnia, ut, si quid ex his defuerit, frustra sit in ceteris laboratum. Nam neque solida atque robusta fuerit unquam eloquentia, nisi multo stilo vires acceperit: et citra lectionis exemplum labor ille, carens rectore, fluit: qui autem scierit, quo quaeque sint modo dicenda, nisi tamen in procinctu, paratamque ad omnes casus, habuerit eloquentiam, velut clausis thesauris incubabit.

Non autem ut quidque praecipue necessarium est, sic ad efficiendum oratorem maximi protinus erit momenti. Nam certe cum sit in eloquendo positum oratoris officium, dicere ante omnia est, atque hinc initium ejus artis fuisse manifestum est; proximam deinde imitationem, novissimam scribendi quoque diligentiam. Sed ut perveniri ad summa nisi ex principiis non potest: ita procedente jam opere minima incipiunt esse, quae prima sunt.

Verum nos non, quomodo sit instituendus orator, hoc loco dicimus: nam id quidem aut satis, aut certe uti potuimus, dictum est: sed athleta, qui omnes jam perdidicerit a praeceptore numeros, quo genere exercitationis ad certamina praeparandus sit. Igitur eum, qui res invenire et disponere sciet, verba quoque et eligendi et collocandi rationem perceperit, instruamus qua ratione, quod didicit, facere quam optime, quam facillime possit.

Num ergo dubium est, quin ei velut opes sint quaedam parandae, quibus uti, ubicunque desideratum erit, possit? Eae constant copia rerum ac verborum.

Sed res propriae sunt cujusque causae, aut paucis communes: verba in universas paranda: quae si rebus singulis essent singula, minorem curam postularent: nam cuncta sese cum ipsis protinus rebus offerrent. Sed cum sint aliis alia aut magis propria, aut magis ornata, aut plus efficientia, aut melius sonantia, debent esse non solum nota omnia, sed in promtu, atque, ut ita dicam, in conspectu, ut, cum se judicio dicentis ostenderint, facilis ex his optimorum sit electio. Et quae idem significarent solitos scio ediscere, quo facilius et occurreret unum ex pluribus, et, cum essent usi aliquo, si breve intra spatium rursus desideraretur, effugiendae repetitionis gratia sumerent aliud, quo idem intelligi posset. Quod cum est puerile et cujusdam infelicis operae, tum etiam utile parum: turbam enim modo congregat, ex qua sine discrimine occupet proximum quodque.

Nobis autem copia cum judicio paranda est, vim orandi, non circulatoriam volubilitatem spectantibus. Id autem consequemur optima legendo atque audiendo. Non enim solum nomina ipsa rerum cognoscemus hac cura, sed cui quodque loco sit aptissimum. Omnibus enim fere verbis, praeter pauca, quae sunt parum verecunda, in oratione locus est. Nam scriptores quidem iamborum veterisque comoediae etiam in illis saepe laudantur : sed nobis nostrum opus interim tueri sat est. Omnia verba, exceptis de quibus dixi, sunt alicubi optima : nam et humilibus interim et vulgaribus opus, et quae nitidiore in parte videntur sordida, ubi res poscit, proprie dicuntur.

Haec ut sciamus, atque eorum non significationem modo, sed formas etiam mensurasque norimus et, ubicunque erunt posita, an conveniant, nisi multa lectione atque auditione assequi nullo modo possumus ; cum omnem sermonem auribus primum accipiamus. Propter quod infantes a mutis nutricibus jussu regum in solitudine educati, etiamsi verba quaedam emisisse traduntur, tamen loquendi facultate caruerunt.

Sunt autem alia hujus naturae, ut idem pluribus vocibus declarent, ita ut nihil significationis, quo potius utaris, intersit : ut *ensis* et *gladius :* alia, quae etiamsi propria rerum aliquarum sint nomina, τροπικῶς quasi tamen ad eundem intellectum feruntur, ut *ferrum* et *mucro*. Nam per abusionem *sicarios* etiam omnes vocamus, qui caedem telo quocunque commiserint. Alia circuitu verborum plurium ostendimus : quale est, *Et pressi copia lactis*. Plurima vero mutatione figuramus, *Scio*, *Non ignoro*, et, *Non me fugit*, et, *Non me praeterit*, et, *Quis nescit?* et, *Nemini dubium est*. Sed etiam ex proximo mutuari licet. Nam et *intelligo*, et *sentio*, et *video*, saepe idem valent, quod *scio*. Quorum nobis ubertatem ac divitias dabit lectio, ut non solum quomodo occurrent, sed etiam quomodo oportet, utamur. Non semper enim haec inter se idem faciunt : nec, sicut de intellectu animi recte dixerim *video*, ita de

visu oculorum *intelligo* : nec ut *mucro* gladium sic *mucronem* gladius ostendit.

Sed ut copia verborum sic paratur, ita non verborum tantum gratia legendum vel audiendum est. Nam omnium, quaecunque docemus, hoc sunt exempla potentiora etiam ipsis, quae traduntur, artibus, cum eo, qui discit, perductus est, ut intelligere ea sine demonstrante, et sequi jam suis viribus possit : quia, quae doctor praecepit, orator ostendit.

Alia vero audientes, alia legentes magis adjuvant. Excitat, qui dicit, spiritu ipso, nec imagine et ambitu rerum, sed rebus incendit. Vivunt omnia enim, et moventur, excipimusque nova illa, velut nascentia, cum favore ac sollicitudine. Nec fortuna modo judicii, sed etiam ipsorum, qui orant, periculo afficimur. Praeter haec, vox et actio decora, commoda, ut quisque locus postulabit, pronunciandi, vel potentissima in dicendo, ratio, et, ut semel dicam, pariter omnia, docent.

In lectione certius judicium, quod audienti frequenter aut suus cuique favor, aut ille laudantium clamor extorquet. Pudet enim dissentire, et velut tacita quadam verecundia inhibemur plus nobis credere, cum interim et vitiosa pluribus placeant, et a corrogatis laudentur etiam quae non placent. Sed e contrario quoque accidit, ut optime dictis gratiam prava judicia non referant. Lectio libera est, nec actionis impetu transcurrit : sed repetere saepius licet, sive dubites, sive memoriae affigere velis. Repetamus autem et tractemus, et ut cibos mansos ac prope liquefactos demittimus, quo facilius digerantur, ita lectio non cruda, sed multa iteratione mollita et velut confecta, memoriae imitationique tradatur.

Ac diu non nisi optimus quisque, et qui credentem sibi minime fallat, legendus est, sed diligenter, ac paene ad scribendi sollicitudinem : nec per partes modo scrutanda omnia, sed perlectus liber utique ex integro resumendus, praecipue oratio, cujus virtutes frequenter ex industria quoque occultantur. Saepe enim praeparat,

dissimulat, insidiatur orator, eaque in prima parte actionis dicit, quae sunt in summa profutura. Itaque suo loco minus placent, adhuc nobis, quare dicta sint, ignorantibus : ideoque erunt cognitis omnibus repetenda. Illud vero utilissimum, nosse eas causas, quarum orationes in manus sumserimus : et quoties continget, utrinque habitas legere actiones : ut Demosthenis atque Aeschinis inter se contrarias : et Servii Sulpicii atque Messallae, quorum alter pro Aufidia, contra dixit alter : et Pollionis et Cassii reo Asprenate, aliasque plurimas. Quin etiam, si minus pares videbuntur, aliquae tamen ad cognoscendam litium quaestionem recte requirentur : ut contra Ciceronis orationes, Tuberonis in Ligarium, et Hortensii pro Verre. Quin etiam, easdem causas ut quisque egerit, utile erit scire. Nam de domo Ciceronis dixit Calidius : et pro Milone orationem Brutus exercitationis gratia scripsit, etiamsi egisse eum Cornelius Celsus falso existimat. Et Pollio et Messalla defenderunt eosdem, et nobis pueris insignes pro Voluseno Catulo, Domitii Afri, Crispi Passieni, Decimi Laelii orationes ferebantur.

Neque id statim legenti persuasum sit, omnia, quae magni auctores dixerint, utique esse perfecta. Nam et labuntur aliquando, et oneri cedunt, et indulgent ingeniorum suorum voluptati : nec semper intendunt animum : et nonnunquam fatigantur : cum Ciceroni dormitare interim Demosthenes, Horatio vero etiam Homerus ipse videatur. Summi enim sunt, homines tamen : acciditque his, qui, quicquid apud illos reperietur, dicendi legem putant, ut deteriora imitentur, (id enim est facilius,) ac se abunde similes putent, si vitia magnorum consequantur.

Modeste tamen et circumspecto judicio de tantis viris pronunciandum est, ne, quod plerisque accidit, damnent quae non intelligunt. Ac si necesse est in alteram errare partem, omnia eorum legentibus placere, quam multa displicere, maluerim.

Plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lec-

tionem poëtarum : multique ejus judicium sequuntur : neque immerito. Namque ab his et in rebus spiritus, et in verbis sublimitas, et in affectibus motus omnis, et in personis decor petitur, praecipueque velut attrita quotidiano actu forensi ingenia, optime rerum talium blanditia reparantur. Ideoque in hac lectione Cicero requiescendum putat.

Meminerimus tamen, non per omnia poëtas esse oratori sequendos, nec libertate verborum, nec licentia figurarum ; genus ostentationi comparatum, et praeter id, quod solam petit voluptatem, et eam, fingendo non falsa modo, sed etiam quaedam incredibilia, sectatur, patrocinio quoque aliquo juvari : quod alligata ad certam pedum necessitatem non semper uti propriis possit, sed depulsa recta via, necessario ad eloquendi quaedam deverticula confugiat : nec mutare quaedam modo verba, sed extendere, corripere, convertere, dividere cogatur : nos vero armatos stare in acie, et summis de rebus decernere, et ad victoriam niti.

Neque ego arma squalere situ ac rubigine velim, sed fulgorem inesse, qui terreat, qualis est ferri, quo mens simul visusque praestringitur : non qualis auri argentique, imbellis, et potius habenti periculosus.

Historia quoque alere orationem quodam uberi jucundoque succo potest. Verum et ipsa sic est legenda, ut sciamus, plerasque ejus virtutes oratori esse vitandas. Est enim proxima poëtis, et quodammodo carmen solutum : et scribitur ad narrandum, non ad probandum : totumque opus non ad actum rei, pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur : ideoque et verbis remotioribus, et liberioribus figuris narrandi taedium evitat.

Itaque, ut dixi, neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus judicem, et saepius ineruditum, captanda nobis est : neque illa Livii lactea ubertas satis docebit eum, qui non speciem expositionis, sed fidem quaerit. Adde, quod M. Tul-

'hucydidem quidem aut Xenophontem utiles ıtat, quanquam illum *bellicum canere*, hujus ı *esse locutas* existimet.

ımen nobis in digressionibus uti vel historico m nitore, dum in his, de quibus erit quaestio, ıus non athletarum toris, sed militum lacertis : nec versicolorem illam, qua Demetrius Phabatur uti, vestem bene ad forensem pulverem

ıus ex historiis usus, et is quidem maximus, praesentem pertinens locum, ex cognitione ıplorumque, quibus imprimis instructus esse r, ne omnia testimonia exspectet a litigatore ; ıe ex vetustate diligenter sibi cognita sumat, ıora, quod ea sola criminibus odii et gratiae

A philosophorum vero lectione ut essent multa nobis petenda, vitio factum est alio oratorum, qui quidem illis optima sui operis parte cesserunt. Nam et de justis, honestis, utilibus, iisque quae sint istis contraria, et de rebus divinis maxime dicunt, et argumentantur acriter : et altercationibus atque interrogationibus oratorem futurum optime Socratici praeparant. Sed his quoque adhibendum est simile judicium, ut etiam cum in rebus versemur iisdem, non tamen eandem esse conditionem sciamus litium ac disputationum, fori et auditorii, praeceptorum et periculorum.

Credo exacturos plerosque, cum tantum esse utilitatis in legendo judicemus, ut id quoque adjungamus operi, qui sint, quae in quoque auctore praecipua virtus. Sed persequi singulos, infiniti fuerit operis. Quippe cum in Bruto M. Tullius tot millibus versuum de Romanis tantum oratoribus loquatur, et tamen de omnibus aetatis suae, quibuscum vivebat, exceptis Caesare atque Marcello, silentium egerit : quis erit modus, si et illos, et qui postea fuerunt, et Graecos omnes, et philosophos ? Fuit igitur brevitas illa tutissima, quae apud Livium in epistola ad filium scripta, *legendos Demosthenem atque*

Ciceronem : tum ita, ut quisque esset Demostheni et Ciceroni simillimus.

Non est tamen dissimulanda nostri quoque judicii summa. Paucos et vix ullum ex his, qui vetustatem pertulerunt, existimo posse reperiri, quin judicium adhibentibus allaturus sit utilitatis aliquid, cum se Cicero ab illis quoque vetustissimis auctoribus, ingeniosis quidem, sed arte carentibus, plurimum fateatur adjutum. Nec multo aliud de novis sentio. Quotus enim quisque inveniri tam demens potest, qui ne minima quidem alicujus certe fiducia partis memoriam posteritatis speraverit ? qui si quis est, intra primos statim versus deprehendetur, et citius nos demittet, quam ut ejus nobis magno temporis detrimento constet experimentum. Sed non, quicquid ad aliquam partem scientiae pertinet, protinus ad faciendam etiam φράσιν, de qua loquimur, accommodatum.

Verum antequam de singulis loquar, pauca in universum de varietate opinionum dicenda sunt. Nam quidam solos veteres legendos putant, neque in ullis aliis esse naturalem eloquentiam, et robur viris dignum, arbitrantur : alios recens haec lascivia, deliciaeque, et omnia ad voluptatem multitudinis imperitae composita, delectant. Ipsorum etiam, qui rectum dicendi genus sequi volunt, alii pressa demum et tenuia, et quae minimum ab usu quotidiano recedant, sana et vere Attica putant : quosdam elatior ingenii vis, et magis concitata, et alti spiritus plena capit : sunt etiam lenis, et nitidi, et compositi generis non pauci amatores. De qua differentia disseram diligentius, cum de genere dicendi quaerendum erit.

Interim summatim, quid et a qua lectione petere possint, qui confirmare facultatem dicendi volunt, attingam. Paucos enim, qui sunt eminentissimi, excerpere in animo est. Facile est autem studiosis, qui sint his simillimi, judicare : ne quisquam queratur, omissos forte aliquos, quos ipse valle probet. Fateor enim plures legendos esse, quam qui a me nominabuntur.

Sed nunc genera ipsa lectionum, quae praecipue convenire intendentibus, ut oratores fiant, existimem, persequor.

Igitur, ut Aratus *ab Jove incipiendum* putat, ita nos rite coepturi ab *Homero* videmur. Hic enim, quemadmodum *ex oceano* dicit ipse *amnium vim fontiumque cursus initium capere*, omnibus eloquentiae partibus exemplum et ortum dedit. Hunc nemo in magnis rebus sublimitate, in parvis proprietate superaverit. Idem laetus ac pressus, jucundus et gravis, tum copia, tum brevitate mirabilis : nec poëtica modo, sed oratoria virtute eminentissimus.

Nam ut de laudibus, exhortationibus, consolationibus taceam : nonne vel nonus liber, quo missa ad Achillem legatio continetur, vel in primo inter duces illa contentio, vel dictae in secundo sententiae, omnes litium ac consiliorum explicant artes ? Affectus quidem, vel illos mites, vel hos concitatos, nemo erit tam indoctus, qui non in sua potestate hunc auctorem habuisse fateatur.

Age vero, non utriusque operis ingressus in paucissimis versibus legem prooemiorum, non dico, servavit, sed constituit ? Nam benevolum auditorem invocatione dearum, quas praesidere vatibus creditum est, et intentum proposita rerum magnitudine, et docilem summa celeriter comprehensa facit. Narrare vero quis brevius, quam qui mortem nunciat Patrocli, quis significantius potest, quam qui Curetum Aetolorumque proelium exponit ? Jam similitudines, amplificationes, exempla, digressus, signa rerum et argumenta, ceteraque probandi ac refutandi, sunt ita multa, ut etiam, qui de artibus scripserunt, plurimi harum rerum testimonium ab hoc poëta petant. Nam epilogus quidem quis unquam poterit illis Priami rogantis Achillem precibus aequari ?

Quid ? in verbis, sententiis, figuris, dispositione totius operis, nonne humani ingenii modum excedit ? ut magni sit viri, virtutes ejus non aemulatione, quod fieri non potest, sed intellectu sequi. Verum hic omnes sine dubio, et in omni genere eloquentiae procul a se reli-

quit; epicos tamen praecipue: videlicet quia clarissima in materia simili comparatio est.

Raro assurgit *Hesiodus*, magnaque pars ejus in nominibus est occupata; tamen utiles circa praecepta sententiae, levitasque verborum et compositionis probabilis: daturque ei palma in illo medio genere dicendi.

Contra in *Antimacho* vis et gravitas, et minime vulgare eloquendi genus habet laudem. Sed quamvis ei secundas fere Grammaticorum consensus deferat; et affectibus, et jucunditate, et dispositione, et omnino arte deficitur, ut plane manifesto appareat, quanto sit aliud proximum esse, aliud secundum.

Panyasin ex utroque mixtum putant in eloquendo, neutriusque aequare virtutes: alterum tamen ab eo materia, alterum disponendi ratione superari.

Apollonius in ordinem a grammaticis datum non venit, quia Aristarchus atque Aristophanes, poëtarum judices, neminem sui temporis in numerum redegerunt: non tamen contemnendum edidit opus aequali quadam mediocritate.

Arati materia motu caret, ut in qua nulla varietas, nullus affectus, nulla persona, nulla cujusquam sit oratio: sufficit tamen operi, cui se parem credidit.

Admirabilis in suo genere *Theocritus*, sed musa illa rustica et pastoralis non forum modo, verum ipsam etiam urbem reformidat.

Audire videor undique congerentes nomina plurimorum poëtarum. Quid? Herculis acta non bene *Pisandros*? Quid? *Nicandrum* frustra secuti *Macer* atque *Virgilius*? Quid? *Euphorionem* transibimus? quem nisi probasset Virgilius, idem nunquam certe conditorum Chalcidico versu carminum fecisset in Bucolicis mentionem. Quid? Horatius frustra *Tyrtaeum* Homero subjungit?

Nec sane quisquam est tam procul a cognitione eorum remotus, ut non indicem certe ex bibliotheca sumptum transferre in libros suos possit. Nec ignoro igitur quos transeo, nec utique damno, ut qui dixerim esse in omni-

bus utilitatis aliquid : sed ad illos jam perfectis constitutisque viribus revertemur : quod in coenis grandibus saepe facimus, ut, cum optimis satiati sumus, varietas tamen nobis ex vilioribus grata sit.

Tunc et elegiam vacabit in manus sumere, cujus princeps habetur *Callimachus* : secundas confessione plurimorum *Philetas* occupavit. Sed dum assequimur illam firmam, ut dixi, facilitatem, optimis assuescendum est : et multa magis quam multorum lectione formanda mens et ducendus color.

Itaque ex tribus receptis Aristarchi judicio scriptoribus iamborum, ad ἕξιν maxime pertinebit unus *Archilochus*. Summa in hoc vis elocutionis, cum validae, tum breves vibrantesque sententiae, plurimum sanguinis atque nervorum, adeo ut videatur quibusdam, quod quoquam minor est, materiae esse, non ingenii vitium.

Novem vero Lyricorum longe *Pindarus* princeps, spiritus magnificentia, sententiis, figuris, beatissima rerum verborumque copia, velut quodam eloquentiae flumine : propter quae Horatius eum merito credidit nemini imitabilem.

Stesichorum, quam sit ingenio validus, materiae quoque ostendunt, maxima bella et clarissimos canentem duces, et epici carminis onera lyra sustinentem. Reddit enim personis in agendo simul loquendoque debitam dignitatem : ac, si tenuisset modum, videtur aemulari proximus Homerum potuisse : sed redundat, atque effunditur : quod ut est reprehendendum, ita copiae vitium est.

Alcaeus in parte operis *aureo plectro* merito donatur, qua tyrannos insectatus multum etiam moribus confert : in eloquendo quoque brevis et magnificus, et diligens, et plerumque Homero similis : sed in lusus et amores descendit, majoribus tamen aptior.

Simonides, tenuis alioqui, sermone proprio et jucunditate quadam commendari potest : praecipua tamen ejus in commovenda miseratione virtus, ut quidam in hac eum parte omnibus ejus operis auctoribus praeferant.

Antiqua comoedia cum sinceram illam sermonis Attici gratiam prope sola retinet, tum facundissimae libertatis, etsi est in insectandis vitiis praecipua, plurimum tamen virium etiam in ceteris partibus habet. Nam et grandis, et elegans, et venusta : et nescio an nulla, post Homerum tamen, quem, ut Achillem, semper excipi par est, aut similior sit oratoribus, aut ad oratores faciendos aptior. Plures ejus auctores : *Aristophanes* tamen, et *Eupolis*, *Cratinus* que praecipui.

Tragoedias primum in lucem *Aeschylus* protulit, sublimis et gravis, et grandiloquus saepe usque ad vitium, sed rudis in plerisque et incompositus : propter quod correctas ejus fabulas in certamen deferre posterioribus poëtis Athenienses permisere, suntque eo modo multi coronati.

Sed longe clarius illustraverunt hoc opus *Sophocles* atque *Euripides* : quorum in dispari dicendi via uter sit poëta melior, inter plurimos quaeritur. Idque ego sane, quoniam ad praesentem materiam nihil pertinet, injudicatum relinquo. Illud quidem nemo non fateatur necesse est, iis, qui se ad agendum comparant, utiliorem longe fore Euripidem. Namque is et in sermone (quod ipsum reprehendunt, quibus gravitas et cothurnus et sonus Sophoclis videtur esse sublimior) magis accedit oratorio generi : et sententiis densus, et in iis, quae a sapientibus tradita sunt, paene ipsis par, et dicendo ac respondendo cuilibet eorum, qui fuerunt in foro diserti, comparandus ; in affectibus vero cum omnibus mirus, tum in iis, qui miseratione constant, facile praecipuus.

Hunc et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et secutus, quanquam in opere diverso, *Menander* : qui vel unus, meo quidem judicio, diligenter lectus, ad cuncta, quae praecipimus, effingenda sufficiat : ita omnem vitae imaginem expressit ; tanta in eo inveniendi copia, et eloquendi facultas ; ita est omnibus rebus, personis, affectibus accommodatus. Nec nihil profecto viderunt, qui orationes, quae *Charisii* nomine eduntur, a Menandro scriptas putant. Sed mihi longe magis

orator probari in opere suo videtur, nisi forte aut illa mala judicia, quae Epitrepontes, Epicleros, Locri habent, aut meditationes in Psophodee, Nomothete, Hypobolimaeo non omnibus oratoris numeris sunt absolutae. Ego tamen plus adhuc quiddam collaturum eum declamatoribus puto, quoniam his necesse est, secundum conditionem controversiarum plures subire personas, patrum, filiorum, militum, rusticorum, divitum, pauperum, irascentium, deprecantium, mitium, asperorum. In quibus omnibus mire custoditur ab hoc poëta decor. Atque ille quidem omnibus ejusdem operis auctoribus abstulit nomen, et fulgore quodam suae claritatis tenebras obduxit.

Habent tamen alii quoque Comici, si cum venia leguntur, quaedam, quae possis decerpere : et praecipue *Philemon*, qui ut pravis sui temporis judiciis Menandro saepe praelatus est, ita consensu tamen omnium meruit credi secundus.

Historiam multi scripsere praeclare, sed nemo dubitat longe duos ceteris praeferendos, quorum diversa virtus laudem paene est parem consecuta. Densus, et brevis, et semper instans sibi *Thucydides* : dulcis, et candidus, et effusus *Herodotus* : ille concitatis, hic remissis affectibus melior ; ille concionibus, hic sermonibus ; ille vi, hic voluptate.

Theopompus his proximus, ut in historia praedictis minor, ita oratori magis similis : ut qui, antequam est ad hoc opus sollicitatus, diu fuerit orator. *Philistus* quoque meretur, qui turbae quamvis bonorum post eos auctorum eximatur, imitator Thucydidis, et ut multo infirmior, ita aliquatenus lucidior.

Ephorus, ut Isocrati visum, calcaribus eget. *Clitarchi* probatur ingenium, fides infamatur. Longo post intervallo temporis natus *Timagenes* hoc est vel ipso probabilis, quod intermissam historias scribendi industriam nova laude reparavit. *Xenophon* non excidit mihi, sed inter philosophos reddendus est.

Sequitur *oratorum* ingens manus, ut cum decem si-

mul Athenis aetas una tulerit. Quorum longe princeps *Demosthenes*, ac paene lex orandi fuit: tanta vis in eo, tam densa omnia, ita quibusdam nervis intenta sunt, tam nihil otiosum, is dicendi modus, ut nec quod desit in eo, nec quod redundet invenias. Plenior *Aeschines*, et magis fusus, et grandiori similis, quo minus strictus est: carnis tamen plus habet, minus lacertorum. Dulcis imprimis et acutus *Hyperides*: sed minoribus causis, ut non dixerim utilior, magis par.

His aetate *Lysias* major, subtilis atque elegans, et quo nihil, si oratori satis esset docere, quaeras perfectius: nihil enim est inane, nihil arcessitum; puro tamen fonti, quam magno flumini propior.

Isocrates in diverso genere dicendi nitidus et comptus, et palaestrae, quam pugnae, magis accommodatus, omnes dicendi Veneres sectatus est; nec immerito: auditoriis enim se, non judiciis compararat: in inventione facilis, honesti studiosus: in compositione adeo diligens, ut cura ejus reprehendatur.

Neque ego in his, de quibus locutus sum, has solas virtutes, sed has praecipuas puto: nec ceteros parum fuisse magnos. Quin etiam *Phalerea* illum *Demetrium*, quanquam is primus inclinasse eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor, vel ob hoc memoria dignum, quod ultimus est fere ex Atticis, qui dici possit orator: quem tamen in illo medio genere dicendi praefert omnibus Cicero.

Philosophorum, ex quibus plurimum se traxisse eloquentiae M. Tullius confitetur, quis dubitet *Platonem* esse praecipuum, sive acumine disserendi, sive eloquendi facultate divina quadam et Homerica? multum enim supra prosam orationem, et quam pedestrem Graeci vocant, surgit: ut mihi non hominis ingenio, sed quodam Delphico videatur oraculo instinctus.

Quid ego commemorem *Xenophontis* illam jucunditatem inaffectatam, sed quam nulla consequi affectatio possit? ut ipsae sermonem finxisse Gratiae videantur, et, quod de Pericle veteris comoediae testimonium est,

in hunc transferri justissime possit, in labris ejus sedisse quandam persuadendi deam.

Quid reliquorum *Socraticorum* elegantiam? Quid *Aristotelem*? quem dubito scientia rerum, an scriptorum copia, an eloquendi suavitate, an inventionum acumine, an varietate operum, clariorem putem. Nam in *Theophrasto* tam est loquendi nitor ille divinus, ut ex eo nomen quoque traxisse dicatur.

Minus indulsere eloquentiae *Stoici* veteres: sed cum honesta suaserunt, tum in colligendo probandoque, quae instituerant, plurimum valuerunt: rebus tamen acuti magis, quam, id quod sane non affectant, oratione magnifici.

Idem nobis per Romanos quoque auctores ordo ducendus est.

Itaque ut apud illos Homerus, sic apud nos *Virgilius* auspicatissimum dederit exordium, omnium ejus generis poëtarum, Graecorum nostrorumque, haud dubie proximus. Utar enim verbis iisdem, quae ex Afro Domitio juvenis excepi: qui mihi interroganti, quem Homero crederet maxime accedere, *Secundus*, inquit, *est Virgilius, proprior tamen primo, quam tertio*. Et hercule ut illi naturae coelesti atque immortali cesserimus, ita curae et diligentiae vel ideo in hoc plus est, quod ei fuit magis laborandum: et quantum eminentibus vincimur, fortasse aequalitate pensamus.

Ceteri omnes longe sequentur. Nam *Macer* et *Lucretius* legendi quidem, sed non ut phrasin, id est, corpus eloquentiae faciant: elegantes in sua quisque materia, sed alter humilis, alter difficilis. *Atacinus Varro* in iis, per quae nomen est assecutus, interpres operis alieni, non spernendus quidem, verum ad augendam facultatem dicendi parum locuples. *Ennium*, sicut sacros vetustate lucos, adoremus, in quibus grandia et antiqua robora jam non tantam habent speciem, quantam religionem.

Propiores alii, atque ad hoc, de quo loquimur, magis utiles. Lascivus quidem in heroicis quoque *Ovidius*,

et nimium amator ingenii sui : laudandus tamen partibus. *Cornelius* autem *Severus*, etiamsi versificator quam poëta melior, si tamen, ut est dictum, ad exemplar primi libri bellum Siculum perscripsisset, vindicaret sibi jure secundum locum. Sed eum consummari mors immatura non passa est : puerilia tamen ejus opera et maximam indolem ostendunt et admirabilem, praecipue in aetate illa, recti generis voluntatem.

Multum in *Valerio Flacco* nuper amisimus. Vehemens et poëticum ingenium *Saleii Bassi* fuit, nec ipsum senectute maturum. *Rabirius* ac *Pedo* non indigni cognitione, si vacet. *Lucanus* ardens, et concitatus, et sententiis clarissimus, et, ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poëtis annumerandus.

Hos nominavimus, quia Germanicum Augustum ab institutis studiis deflexit cura terrarum, parumque diis visum est, esse eum maximum poëtarum. Quid tamen his ipsis ejus operibus, in quae, donato imperio, juvenis secesserat, sublimius, doctius, omnibus denique numeris praestantius ? Quis enim caneret bella melius, quam qui sic gerit ? Quem praesidentes studiis deae propius audirent ? Cui magis suas artes aperiret familiare numen Minerva ? Dicent haec plenius futura saecula. Nunc enim ceterarum fulgore virtutum laus ista praestringitur. Nos tamen sacra literarum colentes feres, Caesar, si non tacitum hoc praeterimus, et Virgiliano certe versu testamur,

Inter victrices hederam tibi serpere lauros.

Elegia quoque Graecos provocamus, cujus mihi tersus atque elegans maxime videtur auctor *Tibullus*. Sunt qui *Propertium* malint. *Ovidius* utroque lascivior : sicut durior *Gallus*.

Satira quidem tota nostra est, in qua primus insignem laudem adeptus *Lucilius* quosdam ita deditos sibi adhuc habet amatores, ut eum non ejusdem modo operis auctoribus, sed omnibus poëtis praeferre non dubitent. Ego quantum ab illis, tantum ab Horatio dissentio, qui

Lucilium fluere lutulentum, et, *esse aliquid, quod tollere possis*, putat. Nam et eruditio in eo mira, et libertas, atque inde acerbitas, et abunde salis.

Multo est tersior ac purus magis *Horatius*, et ad notandos hominum mores praecipuus. Multum et verae gloriae, quamvis uno libro, *Persius* meruit. Sunt clari hodieque, et qui olim nominabuntur. Alterum illud etiam prius satirae genus, sed non sola carminum varietate mixtum condidit *Terentius Varro*, vir Romanorum eruditissimus. Plurimos hic libros et doctismos composuit, peritissimus linguae Latinae, et omnis antiquitatis, et rerum Graecarum nostrarumque, plus tamen scientiae collaturus, quam eloquentiae.

Iambus non sane a Romanis celebratus est, ut proprium opus ; quibusdam interpositus : cujus acerbitas in *Catullo*, *Bibaculo*, *Horatio*, quanquam illi epodos intervenire reperiatur.

At Lyricorum idem *Horatius* fere solus legi dignus. Nam et insurgit aliquando, et plenus est jucunditatis et gratiae, et variis figuris et verbis felicissime audax. Si quendam adjicere velis, is erit *Caesius Bassus*, quem nuper vidimus : sed eum longe praecedunt ingenia viventium.

Tragoediae scriptores veterum *Accius* atque *Pacuvius* clarissimi gravitate sententiarum, verborum pondere, auctoritate personarum. Ceterum nitor, et summa in excolendis operibus manus, magis videri potest temporibus, quam ipsis defuisse. Virium tamen Accio plus tribuitur : Pacuvium videri doctiorem, qui esse docti affectant, volunt. Jam *Varii Thyestes* cuilibet Graecarum comparari potest. *Ovidii Medea* videtur mihi ostendere, quantum ille vir praestare potuerit, si ingenio suo temperare quam indulgere maluisset. Eorum quos viderim, longe princeps *Pomponius Secundus*, quem senes parum tragicum putabant, eruditione ac nitore praestare confitebantur.

In comoedia maxime claudicamus ; licet Varro *Musas*, Aelii Stilonis sententia, *Plautino* dicat *sermone lo-*

cuturas fuisse, si Latine loqui vellent; licet *Caecilium* veteres laudibus ferant; licet *Terentii* scripta ad Scipionem Africanum referantur: quae tamen sunt in hoc genere elegantissima, et plus adhuc habitura gratiae, si intra versus trimetros stetissent. Vix levem consequimur umbram, adeo ut mihi sermo ipse Romanus non recipere videatur illam solis concessam Atticis venerem, quando eam ne Graeci quidem in alio genere linguae obtinuerint. Togatis excellit *Afranius*, utinamque non inquinasset argumenta puerorum foedis amoribus, mores suos fassus.

At non *historia* cesserim Graecis, nec opponere Thucydidi *Sallustium* verear: neque indignetur sibi Herodotus aequari *T. Livium*, cum in narrando mirae jucunditatis, clarissimique candoris, tum in concionibus, supra quam enarrari potest, eloquentem: ita quae dicuntur omnia, cum rebus, tum personis, accommodata sunt: affectus quidem, praecipue eos, qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historicorum commendavit magis. Ideoque immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consecutus est. Nam mihi egregie dixisse videtur *Servilius Nonianus*, pares eos magis, quam similes: qui et ipse a nobis auditus est, elati vir ingenii, et sententiis creber, sed minus pressus, quam historiae auctoritas postulat.

Quam, paullum aetate praecedens eum *Bassus Aufidius*, egregie, utique in libris belli Germanici, praestitit, genere ipso probabilis in omnibus, sed in quibusdam suis ipse viribus minor.

Superest adhuc, et exornat aetatis nostrae gloriam, vir saeculorum memoria dignus, qui olim nominabitur, nunc intelligitur. Habet amatores, nec imitatores; ut libertas, quanquam circumcisis quae dixisset, ei nocuerit. Sed elatum abunde spiritum, et audaces sententias deprehendas etiam in iis, quae manent. Sunt et alii scriptores boni: sed nos genera degustamus, non bibliothecas excutimus.

Oratores vero vel praecipue Latinam eloquentiam

parem facere Graecae possunt. Nam *Ciceronem* cuicunque eorum fortiter opposuerim. Nec ignoro, quantam mihi concitem pugnam, cum praesertim non sit id propositi, ut eum *Demostheni* comparem hoc tempore : neque enim attinet, cum Demosthenem imprimis legendum, vel ediscendum potius putem.

Quorum ego virtutes plerasque arbitror similes, consilium, ordinem dividendi, praeparandi, probandi rationem, denique, quae sunt inventionis. In eloquendo est aliqua diversitas : densior ille, hic copiosior ; ille concludit astrictius, hic latius ; pugnat ille acumine semper, hic frequenter et pondere ; illi nihil detrahi potest, huic nihil adjici ; curae plus in illo, in hoc naturae.

Salibus certe, et commiseratione, qui duo plurimum affectus valent, vincimus. Et fortasse epilogos illi mos civitatis abstulerit : sed et nobis illa, quae Attici mirantur, diversa Latini sermonis ratio minus permiserit. In epistolis quidem, quanquam sunt utriusque, dialogisve, quibus nihil ille, nulla contentio est.

Cedendum vero in hoc quidem, quod ille et prior fuit, et ex magna parte Ciceronem, quantus est, fecit. Nam mihi videtur M. Tullius, cum se totum ad imitationem Graecorum contulisset, effinxisse vim Demosthenis, copiam Platonis, jucunditatem Isocratis. Nec vero quod in quoque optimum fuit, studio consecutus est tantum, sed plurimas, vel potius omnes ex se ipso virtutes extulit immortalis ingenii beatissima ubertate. Non enim *pluvias*, ut ait Pindarus, *aquas colligit ; sed vivo gurgite exundat*, dono quodam providentiae genitus, in quo totas vires suas eloquentia experiretur.

Nam quis docere diligentius, movere vehementius potest ? Cui tanta unquam jucunditas affuit ? Ipsa illa, quae extorquet, impetrare eum credas, et, cum transversum vi sua judicem ferat, tamen ille non rapi videatur, sed sequi. Jam in omnibus, quae dicit, tanta auctoritas inest, ut dissentire pudeat : nec advocati studium, sed testis aut judicis afferat fidem ; cum interim haec omnia, quae vix singula quisquam intentissima cura con-

sequi posset, fluunt illaborata, et illa, qua nihil pulchrius auditu est, oratio prae se fert tamen felicissimam facilitatem.

Quare non immerito ab hominibus aetatis suae *regnare in judiciis* dictus est: apud posteros vero id consecutus, ut Cicero jam non hominis nomen, sed eloquentiae habeatur. Hunc igitur spectemus: hoc propositum nobis sit exemplum: ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit.

Multa in *Asinio Pollione* inventio, summa diligentia, adeo ut quibusdam etiam nimia videatur: et consilii et animi satis: a nitore et jucunditate Ciceronis ita longe abest, ut videri possit saeculo prior.

At *Messalla* nitidus et candidus, et quodammodo praeferens in dicendo nobilitatem suam; viribus minor.

C. vero *Caesar* si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur. Tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat. Exornat tamen haec omnia mira sermonis, cujus proprie studiosus fuit, elegantia.

Multum ingenii in *Caelio*, et praecipue in accusando multa urbanitas, dignusque vir, cui et mens melior, et vita longior contigisset.

Inveni qui *Calvum* praeferrent omnibus, inveni qui Ciceroni crederent, eum nimia contra se calumnia verum sanguinem perdidisse: sed est et sancta et gravis oratio, et custodita, et frequenter vehemens quoque. Imitator autem est Atticorum, fecitque illi properata mors injuriam, si quid adjecturus sibi, non si quid detracturus fuit.

Et *Servius Sulpicius* insignem non immerito famam tribus orationibus meruit. Multa, si cum judicio legatur, dabit imitatione digna *Cassius Severus*: qui, si ceteris virtutibus colorem et gravitatem orationis adjecisset, ponendus inter praecipuos foret. Nam et ingenii plurimum est in eo, et acerbitas mira; et urbanitas ejus summa: sed plus stomacho, quam consilio dedit. Prae-

terea ut amari sales, ita frequenter amaritudo ipsa ridicula est.

Sunt alii multi diserti, quos persequi longum est. Eorum, quos viderim, *Domitius Afer* et *Julius Africanus* longe praestantissimi : arte ille, et toto genere dicendi praeferendus, et quem in numero veterum locare non timeas : hic concitatior, sed in cura verborum nimius, et compositione nonnunquam longior, et translationibus parum modicus.

Erant clara et nuper ingenia. Nam et *Trachalus* plerumque sublimis, et satis apertus fuit, et quem velle optima crederes : auditus tamen major. Nam et vocis, quantam in nullo cognovi, felicitas, et pronunciatio vel scenis suffectura, et decor, omnia denique ei, quae sunt extra, superfuerunt. Et *Vibius Crispus*, compositus, et jucundus, et delectationi natus : privatis tamen causis quam publicis melior.

Julio Secundo si longior contigisset aetas, clarissimum profecto nomen oratoris apud posteros foret. Adjecisset enim, atque adjiciebat ceteris virtutibus suis, quod desiderari potest. Id est autem, ut esset multo magis pugnax, et saepius ad curam rerum ab elocutione respiceret. Ceterum interceptus quoque magnum sibi vindicat locum. Ea est facundia, tanta in explicando, quod velit, gratia : tam candidum et lene et speciosum dicendi genus : tanta verborum, etiam quae assumpta sunt, proprietas : tanta in quibusdam ex periculo petitis significantia.

Habebunt qui post nos de oratoribus scribent, magnam eos, qui nunc vigent, materiam vere laudandi. Sunt enim summa hodie, quibus illustratur forum, ingenia. Namque et consummati jam patroni veteribus aemulantur, et eos juvenum ad optima tendentium imitatur ac sequitur industria.

Supersunt, qui de *philosophia* scripserint, quo in genere paucissimos adhuc eloquentes literae Romanae tulerunt. Idem igitur *M. Tullius*, qui ubique, etiam in hoc opere Platonis aemulus exstitit. Egregius vero,

multoque, quam in orationibus, praestantior *Brutus*, suffecit ponderi rerum: scias eum sentire, quae dicit. Scripsit non parum multa *Cornelius Celsus*, *Sextios* secutus, non sine cultu ac nitore. *Plancus* in Stoicis rerum cognitione utilis. In Epicureis levis quidem, sed non injucundus tamen auctor est *Catius*.

Ex industria *Senecam* in omni genere eloquentiae distuli, propter vulgatam falso de me opinionem, qua damnare eum, et invisum quoque habere sum creditus. Quod accidit mihi, dum corruptum et omnibus vitiis fractum dicendi genus revocare ad severiora judicia contendo. Tum autem solus hic fere in manibus adolescentium fuit. Quem non equidem omnino conabar excutere, sed potioribus praeferri non sinebam, quos ille non destiterat incessere, cum diversi sibi conscius generis, placere se in dicendo posse, quibus illi placerent, diffideret. Amabant autem eum magis, quam imitabantur: tantumque ab eo defluebant, quantum ille ab antiquis descenderat. Foret enim optandum, pares, aut saltem proximos, illi viro fieri. Sed placebat propter sola vitia, et ad ea se quisque dirigebat effingenda, quae poterat: deinde cum se jactaret eodem modo dicere, Senecam infamabat.

Cujus et multae alioqui, et magnae virtutes fuerunt: ingenium facile et copiosum, plurimum studii, multa rerum cognitio: in qua tamen aliquando ab his, quibus inquirenda quaedam mandabat, deceptus est. Tractavit etiam omnem fere studiorum materiam. Nam et orationes ejus, et poëmata, et epistolae, et dialogi feruntur. In philosophia parum diligens, egregius tamen vitiorum insectator fuit.

Multae in eo claraeque sententiae, multa etiam morum gratia legenda: sed in eloquendo corrupta pleraque, atque eo perniciosissima, quod abundant dulcibus vitiis. Velles eum suo ingenio dixisse, alieno judicio. Nam si aliqua contempsisset, si parum non concupisset, si non omnia sua amasset, si rerum pondera minutissimis sententiis non fregisset: consensu potius eruditorum, quam puerorum amore comprobaretur.

Verum sic quoque jam robustis, et severiore genere satis firmatis legendus, vel ideo, quod exercere potest utrinque judicium. Multa enim, ut dixi, probanda in eo, multa etiam admiranda sunt : eligere modo curae sit, quod utinam ipse fecisset. Digna enim fuit illa natura, quae meliora vellet, quae, quod voluit, effecit. [X. 1.]

CAPUT XIX.

DE IMITATIONE.

Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus et verborum sumenda copia est et varietas figurarum, et componendi ratio : tum ad exemplum virtutum omnium mens dirigenda. Neque enim dubitari potest, quin artis pars magna contineatur *imitatione*. Nam ut invenire primum fuit, estque praecipuum : sic ea, quae bene inventa sunt, utile sequi. Atque omnis vitae ratio sic constat, ut, quae probamus in aliis, facere ipsi velimus. Sic literarum ductus, ut scribendi fiat usus, pueri sequuntur : sic musici vocem docentium, pictores opera priorum, rustici probatam experimento culturam in exemplum intuentur. Omnis denique disciplinae initia ad propositum sibi praescriptum formari videmus. Et hercule necesse est, aut similes aut dissimiles bonis simus. Similem raro natura praestat, frequenter imitatio. Sed hoc ipsum, quod tanto faciliorem nobis rationem omnium facit, quam fuit iis, qui nihil, quod sequerentur, habuerunt, nisi caute et cum judicio apprehenditur, nocet.

Ante omnia igitur imitatio per se ipsa non sufficit, vel quia pigri est ingenii, contentum esse iis, quae sint ab aliis inventa. Quid enim futurum erat temporibus illis, quae sine exemplo fuerunt, si homines nihil nisi quod jam cognovissent, faciendum sibi aut cogitandum putassent ? Nempe nihil fuisset inventum. Cur igitur nefas

est reperiri aliquid a nobis, quod ante non fuerit? An illi rudes sola mentis natura ducti sunt in hoc, ut tam multa generarent, nos ad quaerendum non eo ipso concitemur, quod certe scimus invenisse eos, qui quaesierunt? Et cum illi, qui nullum cujusquam rei habuerunt magistrum, plurima in posteros tradiderint, nobis usus aliarum rerum ad eruendas alias non proderit, sed nihil habebimus, nisi beneficii alieni? quemadmodum quidam pictores in id solum student, ut describere tabulas mensuris ac lineis sciant.

Turpe etiam illud est, contentum esse id consequi, quod imiteris. Nam rursus quid erat futurum, si nemo plus effecisset eo, quem sequebatur? Nihil in poëtis supra *Livium Andronicum*; nihil in historiis supra *Pontificum annales* haberemus: ratibus adhuc navigaretur: non esset pictura, nisi quae lineas modo extremas umbrae, quam corpora in sole fecissent, circumscriberet. Ac si omnia percenseas, nulla sit ars, qualis inventa est, nec intra initium stetit: nisi forte nostra potissimum tempora damnamus hujus infelicitatis, ut nunc demum crescat nihil. Nihil autem crescit sola imitatione.

Quodsi prioribus adjicere fas non est, quomodo sperare possumus illum oratorem perfectum? cum in his, quos maximos adhuc novimus, nemo sit inventus, in quo nihil aut desideretur, aut reprehendatur.

Sed etiam qui summa non appetunt, contendere potius, quam sequi debent. Nam qui agit, ut prior sit, forsitan etiam, si non transierit, aequabit. Eum vero nemo potest aequare, cujus vestigiis sibi utique insistendum putat. Necesse est enim, semper sit posterior, qui sequitur.

Adde quod plerumque facilius est plus facere, quam idem. Tantam enim difficultatem habet similitudo, ut ne ipsa quidem natura in hoc ita evaluerit, ut non res simplicissimae, quaeque pares maxime videantur, utique discrimine aliquo discernantur.

Adde quod quidquid alteri simile est, necesse est minus sit eo, quod imitatur, ut umbra corpore, et imago

facie, et actus histrionum veris affectibus. Quod in orationibus quoque evenit. Namque eis, quae in exemplum assumimus, subest natura et vera vis : contra omnis imitatio ficta est, et ad alienum propositum accommodatur. Quo fit, ut minus sanguinis ac virium declamationes habeant, quam orationes : quia in illis vera, in his assimulata materia est.

Adde quod ea, quae in oratore maxima sunt, imitabilia non sunt, ingenium, inventio, vis, facilitas, et quicquid arte non traditur. Ideo plerique, cum verba ex orationibus excerpserunt, aut aliquos compositionis certos pedes, mire a se, quae legerunt, effingi arbitrantur : cum et verba intercidant invalescantque temporibus, ut quorum certissima sit regula in consuetudine, eaque non sua natura sint bona aut mala, (nam per se soni tantum sunt,) sed prout opportune proprieque aut secus collocata sunt ; et compositio cum rebus accommodata sit, tum ipsa varietate gratissima.

Quapropter exactissimo judicio circa hanc partem studiorum examinanda sunt omnia. Primum, quos imitemur : nam sunt plurimi, qui similitudinem pessimi cujusque et corruptissimi concupierunt. Tum in ipsis, quos elegerimus, quid sit, ad quod nos efficiendum comparemus. Nam in magnis quoque auctoribus incidunt aliqua vitiosa, et a doctis inter ipsos etiam mutuo reprehensa. Atque utinam tam bona imitantes dicerent melius, quam mala pejus dicunt.

Nec vero saltem iis, quibus ad evitanda vitia judicii satis fuit, sufficiat imaginem virtutis effingere, et solam, ut sic dixerim, cutem, vel potius illas Epicuri figuras, quas e summis corporibus dicit effluere. Hoc autem his accidit, qui non introspectis penitus virtutibus, ad primum se velut aspectum orationis aptarunt : et cum iis felicissime cessit imitatio, verbis atque numeris sunt non multum differentes, vim dicendi atque inventionis non assequuntur, sed plerumque declinant in pejus, et proxima virtutibus vitia comprehendunt, fiuntque pro grandibus tumidi, pressis exiles, fortibus temerarii, lae-

tis corrupti, compositis exsultantes, simplicibus negligentes.

Ideoque qui horride atque incomposite quamlibet illud frigidum et inane extulerunt, antiquis se pares credunt: qui carent cultu atque sententiis, Atticis scilicet: qui praecisis conclusionibus obscuri, Sallustium atque Thucydidem superant: tristes ac jejuni Pollionem aemulantur: otiosi et supini, si quid modo longius circumduxerunt, jurant ita Ciceronem locuturum fuisse. Noveram quosdam, qui se pulchre expressisse genus illud coelestis hujus in dicendo viri sibi viderentur, si in clausula posuissent, *Esse videatur*. Ergo primum est, ut, quod imitaturus est quisque, intelligat, et quare bonum sit, sciat.

Tum in suscipiendo onere consulat suas vires. Nam quaedam sunt inimitabilia, quibus aut infirmitas naturae non sufficiat, aut diversitas repugnet. Ne, cui tenue ingenium erit, sola velit fortia et abrupta: cui forte quidem, sed indomitum, amore subtilitatis et vim suam perdat, et elegantiam, quam cupit, non assequatur. Nihil est enim tam indecens, quam cum mollia dure fiunt.

Atque ego illi praeceptori, quem instituebam in libro secundo, credidi non ea sola docenda esse, ad quae quemque discipulorum natura compositum videret. Et adjuvare debet, quae in quoque eorum invenit bona, et, quantum fieri potest, adjicere, quae desunt, et emendare quaedam et mutare. Rector enim est alienorum ingeniorum atque formator. Difficilius est naturam suam fingere. Sed ne ille quidem doctor, quanquam omnia, quae recta sunt, velit esse in suis auditoribus quam plenissima, in eo tamen, cui naturam obstare viderit, laborabit.

Id quoque vitandum, in quo magna pars errat, ne in oratione poëtas nobis et historicos, in illis operibus oratores aut declamatores imitandos putemus. Sua cuique proposita lex, suus cuique decor est. Nam comoedia non cothurnis assurgit, nec contra tragoedia socculo ingreditur. Habet tamen omnis eloquentia aliquid commune. Imitemur, quod commune est.

Etiam hoc solet incommodi accidere eis, qui se uni alicui generi dediderunt, ut si asperitas iis placuit alicujus, hanc etiam in leni ac remisso causarum genere non exuant : si tenuitas ac jucunditas, in asperis gravibùsque causis ponderi rerum parum respondeant : cum sit diversa non causarum modo inter ipsas conditio, sed in singulis etiam causis partium ; sintque alia leniter, alia aspere, alia concitate, alia remisse, alia docendi, alia movendi gratia dicenda : quorum omnium dissimilis atque divisa inter se ratio est.

Itaque ne hoc quidem suaserim, uni se alicui proprie, quem per omnia sequatur, addicere. Omnium perfectissimus Graecorum Demosthenes. Aliquid tamen aliquo in loco melius alii : plurima ille. Sed non qui maxime imitandus, et solus imitandus est. Quid ergo ? non est satis omnia sic dicere, quomodo M. Tullius dixit ? Mihi quidem satis esset, si omnia consequi possem. Quid tamen noceret, vim Caesaris, asperitatem Caelii, diligentiam Pollionis, judicium Calvi, quibusdam in locis assumere ? Nam praeter id, quod prudentis est, quod in quoque optimum est, si possit, suum facere : tum, in tanta rei difficultate, unum intuentes vix aliqua pars sequitur. Ideoque cum totum exprimere, quem elegeris, paene sit homini inconcessum : plurium bona ponamus ante oculos, ut aliud ex alio haereat, et, quod cuique loco conveniat, aptemus.

Imitatio autem (nam saepius idem dicam) non sit tantum in verbis. Illuc intendenda mens, quantum fuerit illis viris decoris in rebus atque personis, quod consilium, quae dispositio, quam omnia etiam, quae delectationi videantur data, ad victoriam spectent : quid agatur prooemio, quae ratio et quam varia narrandi, quae vis probandi ac refellendi, quanta in affectibus omnis generis movendis scientia, quamque laus ipsa popularis utilitatis gratia assumpta, quae tum est pulcherrima, cum sequitur, non cum arcessitur. Haec si perviderimus, tum vere imitabimur. Qui vero etiam propria his bona adjecerit, ut suppleat, quae deerant, circumcidat, si quid

redundabit, is erit, quem quaerimus, perfectus orator: quem nunc consummari potissimum oporteat, cum tanto plura exempla bene dicendi supersint, quam illis, qu adhuc summi sunt, contigerunt. Nam erit haec quoque laus eorum, ut priores superasse, posteros docuisse dicantur. [X. 2.]

CAPUT XX.

DE SCRIBENDO.

Et haec quidem auxilia extrinsecus adhibentur: in iis autem, quae nobis ipsis paranda sunt, ut laboris, sic utilitatis etiam longe plurimum affert stilus. Nec immerito M. Tullius hunc *optimum effectorem ac magistrum dicendi* vocavit. Cui sententiae personam L. Crassi in disputationibus, quae sunt de oratore, assignando, judicium suum cum illius auctoritate conjunxit. Scribendum ergo quam diligentissime, et quam plurimum. Nam ut terra altius effossa generandis alendisque seminibus fecundior fit; sic profectus non a summo petitus, studiorum fructus et fundit uberius, et fidelius continet. Nam, sine hac quidem conscientia, ipsa illa ex tempore dicendi facultas inanem modo loquacitatem dabit, et verba in labris nascentia. Illic radices, illic fundamenta sunt: illic opes velut sanctiore quodam aerario reconditae, unde ad subitos quoque casus, cum res exiget, proferantur. Vires faciamus ante omnia, quae sufficiant labori certaminum, et usu non exhauriantur. Nihil enim rerum ipsa natura voluit magnum effingi cito, praeposuitque pulcherrimo cuique operi difficultatem; quae nascendi quoque hanc fecerit legem, ut majora animalia diutius visceribus parentis continerentur.

Sed cum sit duplex quaestio, *quomodo*, et *quae maxime* scribi oporteat, jam hinc ordinem sequar. Sit primo vel tardus, dum diligens, stilus: quaeramus op-

tima, nec protinus offerentibus se gaudeamus: adhibeatur judicium inventis, dispositio probatis. Delectus enim rerum verborumque agendus est, et pondera singulorum examinanda.

Post subeat ratio collocandi, versenturque omni modo numeri: non, ut quodque se proferet verbum, occupet locum. Quae quidem ut diligentius exsequamur, repetenda saepius erunt scriptorum proxima. Nam praeter id, quod sic melius junguntur prioribus sequentia, calor quoque ille cogitationis, qui scribendi mora refrixit, recipit ex integro vires, et velut repetito spatio sumit impetum; quod in certamine saliendi fieri videmus, ut conatum longius petant, et ad illud aliud, quo contenditur, spatium cursu ferantur: ut in jaculando brachia reducimus, et, expulsuri tela, nervos retro tendimus.

Interim tamen, si feret flatus, danda sunt vela, dum nos indulgentia illa non fallat. Omnia enim nostra, dum nascuntur, placent: alioqui nec scriberentur. Sed redeamus ad judicium, et retractemus suspectam facilitatem. Sic scripsisse Sallustium accepimus: et sane manifestus est etiam ex opere ipso labor. Virgilium quoque paucissimos die composuisse versus auctor est Varus.

Oratoris quidem alia conditio est. Itaque hanc moram et sollicitudinem initiis impero. Nam primum hoc constituendum, hoc obtinendum est, ut quam optime scribamus: celeritatem dabit consuetudo. Paullatim res facilius se ostendent, verba respondebunt, compositio prosequetur: cuncta denique, ut in familia bene instituta, in officio erunt. Summa haec est rei: cito scribendo non fit, ut bene scribatur: bene scribendo fit, ut cito.

Sed tum maxime, cum facultas illa contigerit, resistamus, ut provideamus, et ferocientes equos frenis quibusdam coërceamus: quod non tam moram faciet, quam novos impetus dabit.

Neque enim rursus eos, qui robur aliquod in stilo fecerint, ad infelicem calumniandi se poenam alligandos

puto. Nam quomodo sufficere officiis civilibus possit, qui singulis actionum partibus insenescat? Sunt autem, quibus nihil sit satis; omnia mutare, omnia aliter dicere, quam occurrit, velint: increduli quidam, et de ingenio suo pessime meriti, qui diligentiam putant, facere sibi scribendi difficultatem. Nec promptum est dicere, utros peccare validius putem, quibus omnia sua placent, an quibus nihil. Accidit enim ingeniosis adolescentibus frequenter, ut labore consumantur, et in silentium usque descendant nimia bene dicendi cupiditate.

Qua de re memini narrasse mihi Julium Secundum illum, aequalem meum, atque a me, ut notum est, familiariter amatum, mirae facundiae virum, infinitae tamen curae, quid esset sibi a patruo suo dictum. Is fuit Julius Florus, in eloquentia Galliarum, quoniam ibi demum exercuit eam, princeps, alioqui inter paucos disertus, et dignus illa propinquitate. Is cum Secundum, scholae adhuc operatum, tristem forte vidisset, interrogavit, quae causa frontis tam adductae? Nec dissimulavit adolescens, tertium jam diem esse, quod omni labore materiae ad scribendum destinatae non inveniret exordium: quo sibi non praesens tantum dolor, sed etiam desperatio in posterum fieret. Tum Florus arridens, *Namquid tu*, inquit, *melius dicere vis, quam potes?* Ita se res habet. Curandum est, ut quam optime dicamus: dicendum tamen pro facultate. Ad profectum enim opus est studio, non indignatione.

Ut possimus autem scribere etiam plura celerius, non *exercitatio* modo praestabit, in qua sine dubio multum est, sed etiam *ratio*; si non resupini, spectantesque tectum, et cogitationem murmure agitantes, exspectaverimus, quid obveniat, sed quid res poscat, quid personam deceat, quod sit tempus, qui judicis animus, intuiti, humano quodam modo ad scribendum accesserimus. Sic nobis et initia, et quod sequitur, natura ipsa praescribit. Certa sunt enim pleraque, et, nisi conniveamus, in oculos incurrunt: ideoque nec indocti nec rustici diu quaerunt, unde incipiant: quo pudendum est magis, si diffi-

cultatem facit doctrina. Non ergo semper putemus optimum esse, quod latet : immutescamus alioqui, si nihil dicendum videatur, nisi quod non invenimus.

Diversum est huic eorum vitium, qui primum decurrere per materiam stilo quam velocissimo volunt, et sequentes calorem atque impetum, ex tempore scribunt ; hanc *silvam* vocant : repetunt deinde, et componunt, quae effuderant : sed verba emendantur et numeri, manet in rebus temere congestis, quae fuit, levitas. Protinus ergo adhibere curam rectius erit, atque ab initio sic opus ducere, ut caelandum, non ex integro fabricandum sit. Aliquando tamen affectus sequemur, in quibus fere plus calor, quam diligentia, valet.

Satis apparet ex eo, quod hanc scribentium negligentiam damno, quid de illis dictandi deliciis sentiam. Nam in stilo quidem quamlibet properato dat aliquam cogitationi moram non consequens celeritatem ejus manus : ille, cui dictamus, urget, atque interim pudet etiam dubitare, aut resistere, aut mutare, quasi conscium infirmitatis nostrae timentes. Quo fit, ut non rudia tantum et fortuita, sed impropria interim, dum sola est connectendi sermonis cupiditas, effluant : quae nec scribentium curam, nec dicentium impetum consequantur. At idem ille, qui excipit, si tardior in scribendo, aut inertior in legendo, velut offensator fuerit, inhibetur cursus, atque omnis, quae erat, concepta mentis intentio mora et interdum iracundia excutitur.

Tum illa, quae altiorem animi motum sequuntur, quaeque ipsa animum quodammodo concitant, quorum est jactare manum, torquere vultum, simul vertere latus et interim objurgare, quaeque Persius notat, cum leviter dicendi genus significat,

> Nec pluteum, inquit, caedit, nec demorsos sapit ungues ;

etiam ridicula sunt, nisi cum soli sumus.

Denique ut semel, quod est potentissimum, dicam : secretum in dictando perit. Atqui liberum arbitris locum, et quam altissimum silentium scribentibus maxime convenire nemo dubitaverit.

Non tamen protinus audiendi, qui credunt, aptissima in hoc nemora silvasque ; quod illa coeli libertas, locorum amoenitas, sublimem animum, et beatiorem spiritum parent. Mihi certe jucundus hic magis, quam studiorum hortator, videtur esse secessus. Namque illa, quae ipsa delectant, necesse est avocent ab intentione operis destinati. Neque enim se bona fide in multa simul intendere animus totum potest : et, quocunque respexit, desinit intueri, quod propositum erat. Quare silvarum amoenitas, et praeterlabentia flumina, et inspirantes ramis arborum aurae, volucrumque cantus, et ipsa late circumspiciendi libertas, ad se trahunt : ut mihi remittere potius voluptas ista videatur cogitationem, quam intendere. Demosthenes melius, qui se in locum, ex quo nulla exaudiri vox, et ex quo nihil prospici posset, recondebat, ne aliud agere mentem cogerent oculi.

Ideoque lucubrantes, silentium noctis, et clausum cubiculum, et lumen unum velut tectos maxime teneat. Sed cum in omni studiorum genere, tum in hoc praecipue bona valetudo, quaeque eam maxime praestat, frugalitas, necessaria est : cum tempora ab ipsa rerum natura ad quietem refectionemque nobis data, in acerrimum laborem convertimus. Cui tamen non plus irrogandum est, quam quod somno supererit, haud deerit. Obstat enim diligentiae scribendi etiam fatigatio : et abunde, si vacet, lucis spatia sufficiunt : occupatos in noctem necessitas agit. Est tamen lucubratio, quoties ad eam integri ac refecti venimus, optimum secreti genus.

Sed silentium et secessus, et undique liber animus, ut sunt maxime optanda, ita non semper possunt contingere : ideoque non statim, si quid obstrepet, abjiciendi codices erunt, et deplorandus dies : verum incommodis repugnandum, et hic faciendus usus, ut omnia, quae impedient, vincat intentio. Quam si tota mente in opus ipsum direxeris, nihil eorum, quae oculis vel auribus incursant, ad animum perveniet. An vero frequenter etiam fortuita hoc cogitatio praestat, ut obvios

non videamus, et itinere deerremus: non consequemur idem, si et voluerimus?

Non est indulgendum causis desidiae. Nam si non nisi refecti, non nisi hilares, non nisi omnibus aliis curis vacantes, studendum existimaverimus, semper erit, propter quod nobis ignoscamus. Quare in turba, itinere, conviviis etiam faciat sibi cogitatio ipsa secretum. Quid alioqui fiet, cum in medio foro, tot circumstantibus judiciis, jurgiis, fortuitis etiam clamoribus, erit subito continua oratione dicendum, si particulas, quas ceris mandamus, nisi in solitudine reperire non possumus? Propter quae idem ille tantus amator secreti Demosthenes, in litore, in quod se maximo cum sono fluctus illideret, meditans, consuescebat concionum fremitus non expavescere.

Illa quoque minora (sed nihil in studiis parvum est) non sunt transeunda, scribi optime ceris, in quibus facillima est ratio delendi: nisi forte visus infirmior membranarum potius usum exiget: quae ut juvant aciem, ita crebra relatione, quoad intinguntur calami, morantur manum, et cogitationis impetum frangunt. Relinquendae autem in utrolibet genere contra erunt vacuae tabellae, in quibus libera adjicienti sit excursio. Nam interim pigritiam emendandi angustiae faciunt; aut certe novorum interpositionem priora confundant. Ne latas quidem ultra modum esse ceras velim, expertus juvenem studiosum alioqui praelongos habuisse sermones, quia illos numero versuum metiebatur, idque vitium, quod frequenti admonitione corrigi non potuerat, mutatis codicibus esse sublatum. Debet vacare etiam locus, in quo notentur, quae scribentibus solent extra ordinem, id est, ex aliis, quam qui sunt in manibus loci, occurrere. Irrumpunt enim optimi nonnunquam sensus, quos neque inserere oportet, neque differre tutum est: quia interim elabuntur, interim memoriae suae intentos, ab alia inventione declinant: ideoque optime sunt in deposito. [X. 3.]

CAPUT XXI.

DE EMENDATIONE.

SEQUITUR *emendatio*, pars studiorum longe utilissima. Neque enim sine causa creditum est, stilum non minus agere, cum delet. Hujus autem operis est, *adjicere*, *detrahere*, *mutare*.

Sed facilius in iis simpliciusque judicium, quae replenda vel dejicienda sunt: premere vero tumentia, humilia extollere, luxuriantia astringere, inordinata digerere, soluta componere, exsultantia coërcere, duplicis operae. Nam et damnanda sunt, quae placuerant; et invenienda, quae fugerant. Nec dubium est, optimum esse emendandi genus, si scripta in aliquod tempus reponuntur, ut ad ea post intervallum, velut nova atque aliena, redeamus, ne nobis scripta nostra, tanquam recentes fetus, blandiantur.

Sed neque hoc contingere semper potest, praesertim oratori, cui saepius scribere ad praesentes usus necesse est: et emendatio finem habeat. Sunt enim qui ad omnia scripta, tanquam vitiosa, redeant, et quasi nihil fas sit rectum esse, quod primum est, melius existiment, quicquid est aliud, idque faciant, quoties librum in manus resumpserunt, similes medicis etiam integra secantibus. Accidit itaque, ut cicatricosa sint, et exsanguia, et cura pejora. Sit ergo aliquando, quod placeat, aut certe quod sufficiat: ut opus poliat lima, non exterat.

Temporis quoque esse debet modus. Nam quod Cinnae Zmyrnam novem annis accepimus scriptam, et Panegyricum Isocratis, qui parcissime, decem annis dicunt elaboratum, ad oratorem nihil pertinet: cujus nullum erit, si tam tardum fuerit, auxilium. [X. 4.]

CAPUT XXII.

QUÆ PRÆCIPUE SCRIBENDA SINT.

PROXIMUM est, ut dicamus, *quae praecipue scribenda* sint. Hoc exuberantis quidem est operis, ut explicemus, quae sint materiae : quae prima aut secunda, aut deinceps tractanda sint : nam id factum est etiam primo libro, quo puerorum, et secundo, quo robustiorum studiis ordinem dedimus : sed, de quo nunc agitur, unde copia ac facilitas maxime veniat.

Vertere Graeca in Latinum veteres nostri oratores optimum judicabant. Id se L. Crassus in illis Ciceronis de Oratore libris dicit factitasse. Id Cicero sua ipse persona frequentissime praecipit : quin etiam libros Platonis atque Xenophontis edidit hoc genere translatos. Id Messallae placuit : multaeque sunt ab eo scriptae ad hunc modum orationes : adeo ut etiam cum illa Hyperidis pro Phryne difficillima Romanis subtilitate contenderet.

Et manifesta est exercitationis hujusce ratio. Nam et rerum copia Graeci auctores abundant, et plurimum artis in eloquentiam intulerunt : et hos transferentibus, verbis uti optimis licet : omnibus enim utimur nostris. Figuras vero, quibus maxime ornatur oratio, multas ac varias excogitandi etiam necessitas quaedam est : quia plerumque a Graecis Romana dissentiunt.

Sed et illa ex Latinis conversio multum et ipsa contulerit. Ac de carminibus quidem neminem credo dubitare, quo solo genere exercitationis dicitur usus esse Sulpicius. Nam et sublimis spiritus attollere orationem potest : et verba, poëtica libertate audaciora, non praesumunt eadem proprie dicendi facultatem. Sed et ipsis sententiis adjicere licet oratorium robur, et omissa supplere, effusa substringere. Neque ego paraphrasim esse

interpretationem tantum volo, sed circa eosdem sensus certamen atque aemulationem.

Ideoque ab illis dissentio, qui vertere orationes Latinas vetant, quia, optimis occupatis, quicquid aliter dixerimus, necesse sit esse deterius. Nam neque semper est desperandum, aliquid illis, quae dicta sunt, melius posse reperiri : neque adeo jejunam ac pauperem natura eloquentiam fecit, ut una de re bene dici, nisi semel, non possit. Nisi forte histrionum multa circa voces easdem variare gestus potest, orandi minor vis, ut dicatur aliquid, post quod in eadem materia nihil dicendum sit.

Sed esto, neque melius, quod invenimus, esse, neque par : est certe proximus locus. An vero ipsi non bis ac saepius de eadem re dicimus, et quidem continuas nonnunquam sententias ? Nisi forte contendere nobiscum possumus, cum aliis non possumus. Nam si uno genere bene diceretur, fas erat existimari praeclusam nobis a prioribus viam. Nunc vero innumerabiles sunt modi, plurimaeque eodem viae ducunt. Sua brevitati gratia, sua copiae ; alia translatis virtus, alia propriis. Hoc oratio recta, illud figura declinata commendat. Ipsa denique utilissima est exercitationi difficultas. Quid ? quod auctores maximi sic diligentius cognoscuntur ? Non enim scripta lectione secura transcurrimus : sed tractamus singula, et necessario introspicimus, et, quantum virtutis habeant, vel hoc ipso cognoscimus, quod imitari non possumus.

Nec aliena tantum transferre, sed etiam nostra pluribus modis tractare proderit : ut ex industria sumamus sententias quasdam, easque versemus quam numerosissime, velut eadem cera aliae atque aliae formae duci solent.

Plurimum autem parari facultatis existimo ex simplicissima quaque materia. Nam in illa multiplici personarum, causarum, temporum, locorum, dictorum, factorum diversitate facile delitescet infirmitas, tot se undique rebus, ex quibus aliquam apprehendas, offerentibus. Il-

lud virtutis indicium est, fundere, quae natura contracta sunt, augere parva, varietatem similibus, voluptatem expositis dare, et bene dicere multa de paucis.

In hoc optime facient *infinitae quaestiones*, quas vocari θέσεις diximus, quibus Cicero jam princeps in republica exerceri solebat. His confinis est destructio et confirmatio sententiarum. Nam cum sit sententia decretum quoddam atque praeceptum ; quod de re, idem de judicio rei quaeri potest. Tum *loci communes*, quos etiam scriptos ab oratoribus scimus. Nam qui haec recta tantum, et in nullos flexus recedentia copiose tractaverit, utique in illis plures excursus recipientibus magis abundabit, eritque in omnes causas paratus. Omnes enim generalibus quaestionibus constant. Nam quid interest, *Cornelius tribunus plebis quod codicem legerit*, reus sit : an quaeramus, *Violeturne majestas, si magistratus rogationem suam populo ipse recitaverit ? Milo Clodium rectene occiderit*, veniat in judicium : an, *Oporteatne insidiatorem interfici, vel perniciosum reipublicae civem, etiamsi non insidietur ? Cato Marciam honestene tradiderit Hortensio :* an, *Conveniatne res talis bono viro ?* De personis judicatur, sed de rebus contenditur.

Declamationes vero, quales in scholis rhetorum dicuntur, si modo sunt ad veritatem accommodatae, et orationibus similes, non tantum dum adolescit profectus, sunt utilissimae, quae inventionem et dispositionem pariter exercent, sed etiam cum est consummatus, ac jam in foro clarus. Alitur enim atque enitescit, velut pabulo laetiore, facundia, et assidua contentionum asperitate fatigata renovatur.

Quapropter *historiae* nonnunquam ubertas in aliqua exercendi stili parte ponenda, et *dialogorum* libertate gestiendum. Ne *carmine* quidem ludere contrarium fuerit : sicut athletae, remissa quibusdam temporibus ciborum atque exercitationum certa necessitate, otio et jucundioribus epulis reficiuntur. Ideoque mihi videtur M. Tullius tantum intulisse eloquentiae lumen, quod in

hos quoque studiorum secessus excurrit. Nam si nobis sola materia fuerit ex litibus, necesse est, deteratur fulgor, et durescat articulus, et ipse ille mucro ingenii quotidiana pugna retundatur.

Sed quemadmodum forensibus certaminibus exercitatos, et quasi militantes reficit ac reparat haec velut sagina dicendi : sic adolescentes non debent nimium in falsa rerum imagine detineri, et inanibus simulacris, usque adeo, ut difficile ab his digressos sit assuefacere, ne ab illa, in qua prope consenuerint, umbra, vera discrimina, velut quendam solem, reformident. Quod accidisse etiam Porcio Latroni, qui primus clari nominis professor fuit, traditur : ut, cum ei, summam in scholis opinionem obtinenti, causa in foro esset oranda, impense petierit, uti subsellia in basilicam transferrentur. Ita illi coelum novum fuit, ut omnis ejus eloquentia contineri tecto ac parietibus videretur.

Quare juvenis, qui rationem inveniendi eloquendique a praeceptoribus diligenter acceperit : quod non est infiniti operis, si docere sciant et velint : exercitationem quoque modicam fuerit consecutus, oratorem sibi aliquem, quod apud majores fieri solebat, deligat, quem sequatur, quem imitetur ; judiciis intersit quam plurimis, et sit certaminis, cui destinatur, frequens spectator. Tum causas vel easdem, quas agi audierit, stilo et ipse componat, vel etiam alias, veras modo, et utrinque tractet, et, quod in gladiatoribus fieri videmus, decretoriis exerceatur, ut fecisse Brutum diximus pro Milone. Melius hoc, quam rescribere veteribus orationibus, ut fecit Cestius contra Ciceronis actionem habitam pro eodem, cum alteram partem satis nosse non posset ex sola defensione.

Citius autem idoneus erit juvenis, quem praeceptor coëgerit in declamando quam simillimum esse veritati, et per totas ire materias : quarum nunc facillima, ut maxime favorabilia decerpunt. Obstant huic, quod secundo loco posui, fere turba discipulorum, et consuetudo classium certis diebus audiendarum : nonnihil etiam

persuasio patrum, numerantium potius declamationes, quam aestimantium. Sed, quod dixi primo, ut arbitror, libro, nec ille se bonus praeceptor majore numero, quam sustinere possit, onerabit : et inanem loquacitatem recidet, ut omnia, quae sunt in controversia, non, ut quidem volunt, quae in rerum natura, dicantur : et vel longiore potius dierum spatio laxabit dicendi necessitatem, vel materias dividere permittet. Una enim diligenter effecta plus proderit, quam plures inchoatae et quasi degustatae. Propter quod accidit, ut nec suo loco quidque ponatur : nec illa, quae prima sunt, servent suam legem : juvenibus flosculos omnium partium in ea, quae sunt dicturi, congerentibus : quo fit, ut timentes, ne sequentia perdant, priora confundant. [X. 5.]

CAPUT XXIII.

DE COGITATIONE.

Proxima stilo *cogitatio* est, quae et ipsa vires ab hoc accipit, et est inter scribendi laborem, extemporalemque fortunam media quaedam, et nescio an usus frequentissimi. Nam scribere nec ubique, nec semper possumus : cogitationi temporis ac loci plurimum est. Haec paucis admodum horis magnas etiam causas complectitur. Haec, quoties intermissus est somnus, ipsis noctis tenebris adjuvatur. Haec inter medios rerum actus aliquid invenit vacui, nec otium patitur. Neque vero rerum ordinem modo, quod ipsum satis erat, intra se ipsa disponit, sed verba etiam copulat, totamque ita contexit orationem, ut ei nihil praeter manum desit. Nam memoriae quoque plerumque inhaeret fidelius, quod nulla scribendi securitate laxatur.

Sed ne ad hanc quidem vim cogitandi perveniri potest aut subito, aut cito. Nam primum facienda multo stilo forma est, quae nos etiam cogitantes sequatur : tum

assumendus usus paullatim, ut pauca primum complectamur animo, quae réddi fideliter possint: mox per incrementa tam modica, ut onerari se labor ille non sentiat, augenda vis, et exercitatione multa continenda est, quae quidem maxima ex parte memoria constat: ideoque aliqua mihi in illum locum differenda sunt. Eo tamen pervenit, ut is, cui non refragetur ingenium, acri studio adjutus tantum consequatur, ut ei tam quae cogitarit, quam quae scripserit atque edidicerit, in dicendo fidem servent. Cicero certe Graecorum Metrodorum Scepsium et Empylum Rhodium, nostrorumque Hortensium tradidit, quae cogitaverant, ad verbum in agendo retulisse.

Sed si forte aliquis inter dicendum effulserit extemporalis color, non superstitiose cogitatis demum est inhaerendum. Neque enim tantum habent curae, ut non sit dandus et fortunae locus, cum saepe etiam scriptis ea, quae subito nata sunt, inserantur. Ideoque totum hoc exercitationis genus ita instituendum est, ut et digredi ex eo, et regredi in id facile possimus. Nam ut primum est, domo affere paratam dicendi copiam, et certam: ita refutare temporis munera longe stultissimum est. Quare *cogitatio* in hoc praeparetur, ut nos fortuna decipere non possit, adjuvare possit.

Id autem fiet memoriae viribus, ut illa, quae complexi animo sumus, fluant secura, non sollicitos et respicientes, et una spe suspensos recordationis, non sinant providere: alioqui vel extemporalem temeritatem malo, quam male cohaerentem cogitationem. Pejus enim quaeritur retrorsus, quia dum illa desideramus, ab aliis avertimur: et ex memoria potius repetimus, quam ex materia. Plura sunt autem, si utrumque quaerendum est, quae inveniri possunt, quam quae inventa sunt. [X. 6.]

CAPUT XXIV.

DE FACULTATE DICENDI EX TEMPORE.

MAXIMUS vero studiorum fructus est, et velut praemium quoddam amplissimum longi laboris, *ex tempore dicendi facultas*: quam qui non erit consecutus, mea quidem sententia civilibus officiis renunciabit, et solam scribendi facultatem potius ad alia opera convertet. Vix enim bonae fidei viro convenit auxilium in publicum polliceri, quod in praesentissimis quibusque periculis desit: ut monstrare portum, ad quem navis accedere, nisi lenibus ventis vecta, non possit. Siquidem innumerabiles accidunt subitae necessitates, vel apud magistratus, vel repraesentatis judiciis continuo agendi. Quarum si qua, non dico cuicunque innocentium civium, sed amicorum ac propinquorum alicui evenerit, stabitne mutus, et salutarem petentibus vocem, statim, si non succurratur, perituris, moras et secessum et silentium quaeret, dum illa verba fabricentur, et memoriae insidant, et vox ac latus praeparetur? Quae vero patitur hoc ratio, ut quisquam sit orator imparatus ad casus?

Quid, cum adversario respondendum erit, fiet? Nam saepe ea, quae opinati sumus, et contra quae scripsimus, fallunt, ac tota subito causa mutatur; atque ut gubernatori ad incursus tempestatum, sic agenti ad varietatem causarum ratio mutanda est. Quid porro multus stilus, et assidua lectio, et longa studiorum aetas facit, si manet eadem, quae fuit incipientibus, difficultas? Periisse profecto confitendum est praeteritum laborem, cui semper idem laborandum est. Neque ego hoc ago, ut ex tempore dicere malit, sed ut possit.

Id autem maxime hoc modo consequemur.

Nota sit primum dicendi via. Neque enim prius contingere cursus potest, quam scierimus, quo sit et qua

perveniendum. Nec satis est, non ignorare, quae sunt causarum judicialium partes, aut quaestionum ordinem recte disponere : quanquam ista sint praecipua : sed quid quoque loco primum sit ac secundum, et deinceps : quae ita sunt natura copulata, ut mutari aut intervelli sine confusione non possint. Quisquis autem via dicet, ducetur ante omnia rerum ipsa serie, velut duce : propter quod homines etiam modice exercitati, facillime tenorem in narrationibus servant. Deinde, quid quoque loco quaerant, scient, nec circumspectabunt ; nec offerentibus se aliunde sensibus turbabuntur, nec confundent ex diversis orationem, velut salientes huc illuc, nec usquam insistentes. Postremo habebunt modum et finem, qui esse citra divisionem nullus potest. Expletis pro facultate omnibus, quae proposuerint, pervenisse se ad ultimum sentient.

Et haec quidem *ex arte*, illa vero *ex studio* : ut copiam sermonis optimi, quaemadmodum praeceptum est, comparemus ; multo ac fideli stilo sic formetur oratio, ut scriptorum colorem, etiam quae subito effusa sunt, reddant ; ut cum multa scripserimus, etiam multa dicamus. Nam *consuetudo* et *exercitatio* facilitatem maxime parit, quae si paullulum intermissa fuerit, non velocitas illa modo tardatur, sed ipsum os quoque concurrit.

Quanquam enim opus est naturali quadam mobilitate animi, ut, dum proxima dicimus, struere ulteriora possimus, semperque nostram vocem provisa et formata cogitatio excipiat : vix tamen aut natura, aut ratio in tam multiplex officium diducere animum queat, ut inventioni, dispositioni, elocutioni, ordini rerum verborumque, tum iis, quae dicit, quae subjuncturus est, quae ultra spectanda sunt, adhibita vocis, pronunciationis, gestus observatione, una sufficiat. Longe enim praecedat oportet intentio, ac prae se res agat : quantumque dicendo consumitur, tantum ex ultimo prorogetur : ut donec perveniamus ad finem, non minus prospectu procedamus, quam gradu, si non intersistentes offensantesque brevia illa atque concisa singultantium modo ejecturi sumus.

Est igitur usus quidam irrationalis, quem Graeci ἄλογον τριβήν vocant, qua manus in scribendo decurrit, qua oculi totos simul in lectione versus, flexusque eorum et transitus intuentur, et ante sequentia vident, quam priora dixerunt. Quo constant miracula illa in scenis pilariorum ac ventilatorum, ut ea, quae emiserint, ultro venire in manus credas, et qua jubentur decurrere.

Sed hic usus ita proderit, si ea, de qua locuti sumus, ars antecesserit, ut ipsum illud, quod in se rationem non habet, in ratione versetur. Nam mihi ne dicere quidem videtur, nisi qui disposite, ornate, copiose dicit, sed tumultuari. Nec fortuiti sermonis contextum mirabor unquam, quem jurgantibus etiam mulierculis superfluere video : cum eo quod, si calor ac spiritus tulit, frequenter accidit, ut successum extemporalem consequi cura non possit. Deum tunc affuisse, cum id evenisset, veteres oratores, ut Cicero ait, dictitabant.

Sed ratio manifesta est. Nam bene concepti affectus et recentes rerum imagines continuo impetu feruntur, quae nonnunquam mora stili refrigescunt, et dilatae non revertuntur. Utique vero cum infelix illa verborum cavillatio accessit, et cursus ad singula vestigia restitit, non potest ferri contorta vis, sed, ut optime vocum singularum cedat electio, non continua, sed composita est.

Quare capiendae sunt illae, de quibus dixi, rerum imagines, quas vocari φαντασίας indicavimus, omniaque, de quibus dicturi erimus, personae, quaestiones, spes, metus, habenda in oculis, in affectus recipienda. Pectus est enim, quod disertos facit, et vis mentis. Ideoque imperitis quoque, si modo sunt aliquo affectu concitati, verba non desunt. Tum intendendus animus, non in aliquam rem unam, sed in plures simul continuas : ut, si per aliquam rectam viam mittamus oculos, simul omnia, quae sunt in ea circaque, intuemur, non ultimum tantum videmus, sed usque ad ultimum.

Ad dicendum etiam pudor stimulos habet et dicendorum exspectata laus : mirumque videri potest, quod,

cum stilus secreto gaudeat, atque omnes arbitros reformidet, extemporalis actio auditorum frequentia, ut miles congestu signorum, excitatur. Namque et difficiliorem cogitationem exprimit et expellit dicendi necessitas, et secundos impetus auget placendi cupido. Adeo praemium omnia spectant, ut eloquentia quoque, quanquam plurimum habeat in se voluptatis, maxime tamen praesenti fructu laudis opinionisque ducatur.

Nec quisquam tantum fidat ingenio, ut id sibi speret incipienti statim posse contingere; sed, sicut in cogitatione praecipimus, ita facilitatem extemporalem a parvis initiis paullatim perducemus ad summam: quae neque perfici, neque contineri, nisi usu, potest. Ceterum pervenire eo debet, ut cogitatio non utique melior sit ea, sed tutior; cum hanc facilitatem non prosa modo multi sint consecuti, sed etiam carmine, ut Antipater Sidonius, et Licinius Archias: credendum enim Ciceroni est: non quia nostris quoque temporibus non et fecerint quidam hoc, et faciant. Quod tamen non ipsum tam probabile puto, (neque enim habet aut usum res, aut necessitatem) quam exhortandis in hanc spem, qui foro praeparantur, utile exemplum.

Neque vero tantam esse unquam fiduciam facilitatis velim, ut non breve saltem tempus, quod nusquam fere deerit, ad ea, quae dicturi simus, dispicienda sumamus; quod quidem in judiciis ac foro datur semper. Neque enim quisquam est, qui causam, quam non didicerit, agat. Declamatores quosdam perversa ducit ambitio, ut exposita controversia protinus dicere velint: quin etiam, quod est imprimis frivolum ac scenicum, verbum petant, quo incipiant. Sed tam contumeliosos in se ridet invicem eloquentia: et qui stultis videri eruditi volunt, stulti eruditis judicantur.

Si qua tamen fortuna tam subitam fecerit agendi necessitatem, mobiliore quodam opus erit ingenio, et vis omnis intendenda rebus, et in praesentia remittendum aliquid ex cura verborum, si consequi utrumque non dabitur. Tum et tardior pronunciatio moras habet, et

suspensa, ac velut dubitans oratio: ut tamen deliberare, non haesitare, videamur. Hoc, dum egredimur e portu, si nos nondum aptatis satis armamentis aget ventus: deinde paullatim simul euntes aptabimus vela, et disponemus rudentes, et impleri sinus optabimus. Id potius, quam se inani verborum torrenti dare, quasi tempestatibus, quo volent, auferendum.

Sed non minore studio continetur haec facultas, quam paratur. Ars enim semel percepta non labitur: stilus quoque intermissione paullulum admodum de celeritate deperdit: promptum hoc, et in expedito positum, exercitatione sola continetur. Hac uti sic optimum est, ut quotidie dicamus audientibus pluribus, maxime de quorum simus judicio atque opinione solliciti: rarum est enim, ut satis se quisque vereatur. Vel soli tamen dicamus potius, quam omnino non dicamus.

Est illa exercitatio cogitandi, totasque materias vel silentio (dum tamen quasi dicat intra se ipsum) persequendi, quae nullo non et tempore et loco, quando non aliud agimus, explicari potest: et est in parte utilior, quam haec proxima. Diligentius enim componitur, quam illa, in qua contextum dicendi intermittere veremur. Rursus in alia plus prior confert, vocis firmitatem, oris facilitatem, motum corporis, qui et ipse, ut dixi, excitat oratorem, et jactatione manus, pedis supplosione, sicut cauda leones facere dicuntur, hortatur.

Studendum vero semper, et ubique. Neque enim fere tam est ullus dies occupatus, ut nihil lucrativae, ut Cicero Brutum facere tradit, operae ad scribendum, aut legendum, aut dicendum rapi aliquo momento temporis possit. Siquidem C. Carbo etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione dicendi. Ne id quidem tacendum, quod eidem Ciceroni placet, nullum nostrum usquam negligentem esse sermonem: quicquid loquemur ubicunque, sit pro sua scilicet portione perfectum.

Scribendum certe nunquam est magis, quam cum multa dicemus ex tempore. Ita enim servabitur pondus, et innatans illa verborum facilitas in altum reduce-

tur : sicut rustici proximas vitis radices amputant, quae illam in summum solum ducant, ut inferiores penitus descendendo firmentur. Ac nescio an utrumque, cum cura et studio fecerimus, invicem prosit, ut scribendo dicamus diligentius, dicendo scribamus facilius. Scribendum ergo, quoties licebit ; si id non dabitur, cogitandum : ab utroque exclusi, debent tamen anniti, ut neque deprehensus orator, neque litigator destitutus esse videatur.

Plerumque autem multa agentibus accidit, ut maxime necessaria, et utique initia scribant, cetera, quae domo afferunt, cogitatione complectantur, subitis ex tempore occurrant.

Quod fecisse M. Tullium commentariis ipsius apparet. Sed feruntur aliorum quoque, et inventi forte, ut eos dicturus quisque composuerat, et in libros digesti ; ut causarum quae sunt actae a Ser. Sulpicio : cujus tres orationes exstant ; sed ii, de quibus loquor, commentarii ita sunt exacti, ut ab ipso mihi in memoriam posteritatis videantur esse compositi. Nam Ciceronis ad praesens modo tempus aptatos libertus Tiro contraxit : quos non ideo excuso, quia non probem, sed ut sint magis admirabiles.

In hoc genere prorsus recipio hanc brevem annotationem, libellosque, qui vel manu teneantur, et ad quos interim respicere fas sit. Illud, quod Laenas praecipit, displicet, mihi, quae scripserimus, in summas, sive commentarios et capita, conferre : facit enim discendi negligentiam haec ipsa fiducia, et lacerat ac deformat orationem. Ego autem ne scribendum quidem puto, quod simus memoria persecuturi. Nam id quoque accidit, ut revocet nos cogitatio ad illa elaborata, nec sinat praesentem fortunam experiri. Sic anceps inter utrumque animus aestuat, cum et scripta perdidit, et non quaerit nova. Sed de memoria destinatus est libro proximo locus, nec huic parti subjungendus, quia sunt alia prius nobis dicenda. [X. 7.]

CAPUT XXV.

DE APTE DICENDO.

PARATA, sicut superiore libro continetur, facultate scribendi, cogitandique, et ex tempore etiam, cum res poscit, orandi; proxima est cura, ut *dicamus apte*: quam virtutem quartam elocutionis Cicero demonstrat, quaeque est meo quidem judicio maxime necessaria. Nam cum sit ornatus orationis varius et multiplex, conveniatque alius alii: nisi fuerit accommodatus rebus atque personis, non modo non illustrabit eam, sed etiam destruet, et vim rerum in contrarium vertet. Quid enim prodest, esse verba et latina, et significantia, et nitida, figuris etiam numerisque elaborata, nisi cum iis, in quae judicem duci formarique volumus, consentiant? si genus sublime dicendi parvis in causis, parvum limatumque grandibus, laetum tristibus, lene asperis, minax supplicibus, summissum concitatis, trux atque violentum jucundis adhibeamus? ut monilibus, et margaritis, ac veste longa, quae sunt ornamenta feminarum, deformentur viri; nec habitus triumphalis, quo nihil excogitari potest augustius, feminas deceat.

Hunc locum Cicero breviter in tertio de Oratore libro perstringit: neque tamen videri potest quicquam omisisse, dicendo, *non omni causae, neque auditori, neque personae, neque tempori congruere orationis unum genus*. Nec fere pluribus in Oratore eadem. Sed illic L. Crassus, cum apud summos oratores, hominesque eruditissimos dicat, satis habet, partem hanc velut notare inter agnoscentes. Et hic Cicero alloquens Brutum testatur esse haec ei nota; ideoque brevius a se dici, quanquam sit fusus locus, tracteturque a philosophis latius. Nos institutionem professi, non solum scientibus ista, sed etiam discentibus tradimus: ideoque paullo pluribus verbis debet haberi venia.

Quare notum sit ante omnia, quid *conciliando, docendo, movendo* judici conveniat: quid quaque parte orationis petamus. Ita neque vetera, aut translata, aut ficta verba in *incipiendo, narrando, argumentando* tractabimus, neque decurrentes contexto nitore circuitus, ubi dividenda erit causa, et in partes suas digerenda, neque humile atque quotidianum sermonis genus, et compositione ipsa dissolutum, epilogis dabimus, nec jocis lacrimas, ubi opus erit miseratione, siccabimus. Nam ornatus omnis non tam sua, quam rei, cui adhibetur, conditione constat: nec plus refert, quid dicas, quam quo loco. Sed totum hoc, apte dicere, non elocutionis tantum genere constat, sed est cum inventione commune. Nam si tantum habent etiam verba momentum, quanto res ipsae majus? Quarum quae esset observatio, suis locis subinde subjecimus.

Illud est diligentius docendum, eum demum dicere apte, qui, non solum *quid expediat*, sed etiam *quid deceat*, inspexerit. Nec me fugit, plerumque haec esse conjuncta. Nam quod decet, fere prodest: neque alio magis animi judicum conciliari, aut, si res in contrarium tulit, alienari solent. Aliquando tamen et haec dissentiunt. Quoties autem pugnabunt, ipsam utilitatem vincet quod decet.

Nam quis nescit, nihil magis profuturum ad absolutionem Socrati fuisse, quam si esset usus illo judiciali genere defensionis, et oratione summissa conciliasset judicum animos sibi, crimenque ipsum sollicite redarguisset? Verum id eum minime decebat: ideoque sic egit, ut qui poenam suam honoribus summis esset aestimaturus. Maluit enim vir sapientissimus, quod superesset ex vita, sibi perire, quam quod praeterisset. Et quando ab hominibus sui temporis parum intelligebatur, posterorum se judiciis reservavit, brevi detrimento jam ultimae senectutis aevum saeculorum omnium consecutus. Itaque quamvis Lysias, qui tum in dicendo praestantissimus habebatur, defensionem illi scriptam obtulisset, uti ea noluit: cum bonam quidem, sed parum

sibi convenientem, judicasset. Quo vel solo patet, non persuadendi, sed bene dicendi finem in oratore servandum, cum interim persuadere deforme sit. Non fuit hoc utile absolutioni : sed, quod est majus, homini fuit. Et nos secundum communem potius loquendi consuetudinem, quam ipsam veritatis regulam, divisione hac utimur, ut ab eo, quod deceat, utilitatem separemus. Nisi forte prior ille Africanus, qui patria cedere, quam cum tribuno plebis humillimo contendere de innocentia sua maluit, inutiliter sibi videtur consuluisse : aut P. Rutilius, vel cum illo paene Socratico genere defensionis est usus, vel cum, revocante eum P. Sulla, manere in exsilio maluit, quid sibi maxime conduceret, nesciebat. Hi vero parva illa, quae abjectissimus quisque animus utilia credit, si cum virtute conferantur, despicienda judicaverunt : ideoque perpetua saeculorum admiratione celebrantur. Neque nos simus tam humiles, ut, quae laudamus, inutilia credamus. Sed hoc qualecunque discrimen raro admodum evenit. Ceterum idem fere, ut dixi, in omni genere causarum et proderit, et decebit.

Est autem, quod omnes et semper et ubique deceat, *facere, ac dicere honeste :* contraque neminem unquam ullo in loco, *turpiter*. Minora vero, quaeque sunt ex mediis, plerumque sunt talia, ut aliis sint contemnenda, aliis non sint, aut *pro persona, tempore, loco, causa* magis ac minus vel excusata debeant videri, vel reprehendenda. Cum dicamus autem de rebus aut alienis, aut nostris, dividenda ratio est eorum, dum sciamus pleraque neutro loco convenire.

Imprimis igitur omnis sui vitiosa jactatio est, eloquentiae tamen in oratore praecipue ; affertque audientibus non fastidium modo, sed plerumque etiam odium. Habet enim mens nostra natura sublime quiddam et erectum, et impatiens superioris. Ideoque abjectos, aut summittentes se, libenter allevamus, quia hoc facere tanquam majores videmur : et, quoties discessit aemulatio, succedit humanitas. At qui se supra modum ex-

tollit, premere ac despicere creditur, nec tam se majorem, quam minores ceteros facere. Inde invident humiliores (nam hoc vitium est eorum, qui nec cedere volunt, nec possunt contendere,) rident superiores, improbant boni. Plerumque vero deprehendas arrogantium falsam de se opinionem : sed in veris quoque sufficit conscientia.

Reprehensus est in hac parte non mediocriter Cicero, quanquam is quidem rerum a se gestarum major quam eloquentiae fuit in orationibus utique jactator. Et plerumque illud quoque non sine aliqua ratione fecit. Aut enim tuebatur eos, quibus erat adjutoribus usus in opprimenda conjuratione, aut respondebat invidiae : cui tamen non fuit par, servatae patriae poenam passus exsilium : ut illorum, quae egerat in consulatu, frequens commemoratio possit videri non gloriae magis, quam defensioni, data. Eloquentiam quidem cum plenissimam diversae partis advocatis concederet, sibi nunquam in agendo immodice arrogavit. Illius sunt enim, *Si, judices, ingenii mei, quod sentio quam sit exiguum*, et, *Quo ingenio minus possum, subsidium mihi diligentia comparavi.* Quin etiam contra Q. Caecilium de accusatore in Verrem constituendo, quamvis multum esset in hoc quoque momenti, uter ad agendum magis idoneus veniret, dicendi tamen facultatem magis illi detraxit, quam arrogavit sibi : *seque non consecutum, sed omnia fecisse, ut posset eam consequi*, dixit. In epistolis aliquando familiariter apud amicos, nonnunquam in dialogis, aliena tamen persona, verum de eloquentia sua dicit.

Et aperte tamen gloriari, nescio an sit magis tolerabile vel ipsa vitii hujus simplicitate ; quam illa in jactatione perversa, si abundans opibus pauperem se, nobilis obscurum, et potens infirmum, et disertus imperitum plane et infantem vocet. Ambitiosum gloriandi genus est, etiam deridere. Ab aliis ergo laudemur. Nam ipsos, ut Demosthenes ait, *erubescere, etiam cum ab aliis laudabimur, decet.*

Neque hoc dico, non aliquando de rebus a se gestis oratori esse dicendum, sicut eidem Demostheni pro Ctesiphonte : quod tamen ita emendavit, ut necessitatem id faciendi ostenderet, invidiamque omnem in eum regereret, qui hoc se coëgisset. Et M. Tullius saepe dicit de oppressa conjuratione Catilinae ; sed modo id virtuti senatus, modo providentiae deorum immortalium assignat. Plerumque contra inimicos atque obtrectatores plus vindicat sibi. Erant enim tuenda, cum objicerentur. In carminibus utinam pepercisset, quae non desierunt carpere maligni,

> Cedant arma togae, concedat laurea linguae ;

et

> O fortunatam natam me consule Romam ;

et, *Jovem illum, a quo in concilium deorum advocatur :* et, *Minervam, quae artes eum docuit :* quae sibi ille, secutus quaedam Graecorum exempla, permiserat.

Verum eloquentiae ut indecora jactatio, ita nonnunquam concedenda fiducia est. Nam quis reprehendat haec ? *Quid putem ? contemtumne me ? Non video nec in vita, nec in gratia, nec in rebus gestis, nec in hac mea mediocritate ingenii, quid despicere possit Antonius.* Et paullo post apertius : *An decertare mecum voluit contentione dicendi ? Hoc quidem beneficium est. Quid enim plenius, quid uberius, quam mihi, et pro me, et contra Antonium dicere ?*

Arrogantes et illi, qui se judicasse de causa, nec aliter affuturos fuisse proponunt. Nam et inviti judices audiunt praesumentem partes suas : nec hoc oratori contingere inter adversarios, quod Pythagorae inter discipulos, potest, *Ipse dixit.* Sed istud magis minusve vitiosum est pro personis dicentium. Defenditur enim aliquatenus aetate, dignitate, auctoritate : quae tamen vix in ullo tanta fuerint, ut non hoc affirmationis genus temperandum sit aliqua moderatione, sicut omnia, in quibus patronus argumentum ex se ipso petet. Fuisset tumidius, si accipiendum criminis loco negasset Cic-

14*

ero, Equitis Romani esse filium, se defendente. At ille fecit hoc etiam favorabile, conjungendo cum judicibus dignitatem suam. *Equitis autem Romani esse filium, criminis loco poni ab accusatoribus, neque vobis judicantibus oportuit, neque defendentibus nobis.*

Impudens, tumultuosa, iracunda actio, omnibus indecora: sed ut quisque aetate, dignitate, usu praecedit, magis in ea reprehendendus. Videas autem rixatores quosdam neque judicum reverentia, neque agendi more ac modo, contineri: quo ab ipso mentis habitu manifestum sit, tam in suscipiendis, quam in agendis causis nihil pensi habere. Profert enim mores plerumque oratio, et animi secreta detegit. Nec sine causa Graeci prodiderunt, *Ut vivat, quemque etiam dicere.*

Humiliora illa vitia: summissa adulatio, affectata scurrilitas, in rebus ac verbis parum modestis ac pudicis vilis pudor, in omni negotio neglecta auctoritas; quae fere accidunt iis, qui nimium aut blandi esse, aut ridiculi volunt.

Ipsum etiam eloquentiae genus alios aliud decet. Nam neque tam plenum, et erectum, et audax, et praecultum senibus convenerit, quam pressum, et mite, et limatum, et quale intelligi vult Cicero, cum dicit, orationem suam coepisse *canescere*; sicut vestibus quoque non purpura coccoque fulgentibus illa aetas satis apta sit. In juvenibus etiam uberiora paullo, et paene periclitantia feruntur. At in iisdem siccum, et sollicitum, et contractum dicendi propositum, plerumque affectatione ipsa severitatis invisum est: quando etiam morum senilis auctoritas immatura adolescentibus creditur.

Simpliciora militares decent. Philosophiam ex professo, ut quidam faciunt, ostentantibus, parum decori sunt plerique orationis ornatus, maximeque ex affectibus, quos illi vitia dicunt. Verba quoque exquisitiora, et compositio numerosa tali proposito diversa. Non enim sola illa laetiora, qualia a Cicerone dicuntur, *Saxa atque solitudines voci respondent*; sed etiam illa, quanquam plena sanguinis, *Vos enim jam, Albani tumuli at-*

que luci, vos, inquam, imploro atque testor, vosque, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales: non conveniant barbae illi atque tristitiae.

At vir civilis, vereque sapiens, qui se non otiosis disputationibus, sed administrationi reipublicae dediderit, a qua longissime isti, qui philosophi vocantur, recesserunt, omnia, quae ad efficiendum oratione, quod proposuerit, valent, libenter adhibebit: cum prius, quod honestum sit, efficere in animo suo constituerit.

Est quod principes deceat, aliis non concesseris. Imperatorum ac triumphalium separata est aliqua ex parte ratio eloquentiae: sicut Pompeius abunde disertus rerum suarum narrator: et hic, qui bello civili se interfecit, Cato eloquens senator fuit.

Idem dictum saepe in alio liberum, in alio furiosum, in alio superbum est. Verba adversus Agamemnonem a Thersite habita ridentur: da illa Diomedi, aliive cui pari, magnum animum ferre prae se videbuntur. *Ego te consulem putem*, inquit L. Crassus Philippo, *cum tu me non putes senatorem?* Vox honestissimae libertatis; non tamen ferres quemcunque dicentem. Negat se magni facere aliquis poëtarum, *utrum Caesar ater an albus homo sit:* insania. Verte, ut idem Caesar de illo dixerit, arrogantia est. Major in personis observatio est apud tragicos comicosque. Multis enim utuntur, et variis.

Eadem et eorum, qui orationes aliis scribebant, fuit ratio; et declamantium est. Non enim semper ut advocati, sed plerumque ut litigatores dicimus.

Verum etiam in his causis, quibus advocamur, eadem differentia diligenter est custodienda. Utimur enim fictione personarum, et velut ore alieno loquimur: dandique sunt iis, quibus vocem accommodamus, sui mores. Aliter enim P. Clodius, aliter Appius Caecus: aliter Caecilianus ille, aliter Terentianus pater fingitur. Quid asperius lictore Verris? *Ut adeas, tantum dabis.* Quid fortius illo, cujus inter ipsa verberum supplicia una vox audiebatur, *Civis Romanus sum?* Quam dignae Milo-

nis in peroratione ipsa voces eo viro, qui pro republica seditiosum civem toties compescuisset, quique insidias virtute superasset? Denique non modo quot in causa, totidem in prosopopoeia sunt varietates: sed hoc etiam plures, quod in his puerorum, feminarum, pupillorum, mutarum etiam rerum assimulamus affectus, quibus omnibus debetur suus decor.

Eadem in iis, pro quibus agemus, observanda sunt. Aliter enim pro alio saepe dicendum est, ut quisque *honestus*, *humilis*, *invidiosus*, *favorabilis* erit, adjecta propositorum quoque et anteactae vitae differentia. Jucundissima vero in oratore *humanitas*, *facilitas*, *moderatio*, *benevolentia*. Sed illa quoque diversa bonum virum decent, malos odisse, publica vice commoveri, ultum ire scelera et injurias: et omnia, ut initio dixi, honesta.

Nec tantum, *quis* et *pro quo*, sed etiam *apud quem* dicas, interest. Facit enim et fortuna discrimen et potestas: nec eadem apud principem, magistratum, senatorem, privatum, tantum liberum, ratio est: nec eodem sono publica judicia, et arbitrorum disceptationes aguntur. Nam ut orantem pro capite sollicitudo deceat et cura, et omnes ad amplificandam orationem quasi machinae: ita in parvis rebus judiciisque vana sint eadem, rideaturque merito, qui apud disceptatorem de re levissima sedens dicturus, utatur illa Ciceronis confessione, *non modo se animo commoveri, sed etiam corpore ipso perhorrescere.*

Quis vero nesciat, quanto aliud dicendi genus poscat gravitas senatoria, aliud aura popularis? cum etiam singulis judicantibus, non idem apud graves viros, quod leviores; non idem apud eruditum, quod militarem ac rusticum deceat: sitque nonnunquam summittenda et contrahenda oratio, ne judex eam vel intelligere vel capere non possit.

Tempus quoque ac locus egent observatione propria. Nam et tempus tum triste, tum laetum, tum liberum, tum angustum est, atque ad haec omnia componendus

orator: et loco publico privatone, celebri an secreto, aliena civitate an tua, in castris denique an foro dicas, interest plurimum, ac suam quidque formam, et proprium quendam modum eloquentiae poscit; cum etiam in ceteris actibus vitae non idem in foro, curia, campo, theatro, domi, facere conveniat; et pleraque, quae natura non sunt reprehendenda, atque interim sunt necessaria, alibi quam mos permiserit, turpia habeantur.

Illud jam diximus, quanto plus nitoris et cultus demonstrativae materiae, ut ad delectationem audientium compositae, quam, quae sunt in actu et contentione, suasoriae judicialesque permittant.

Hoc adhuc adjiciendum, aliquas etiam, quae sunt egregiae dicendi virtutes, quo minus deceant, effici conditione causarum. An quisquam tulerit reum in discrimine capitis, praecipue qui apud victorem et principem pro se ipse dicat, frequenti translatione, fictis aut repetitis ex vetustate verbis, compositione, quae sit maxime a vulgari usu remota, decurrentibus periodis, quam laetissimis locis sententiisque dicentem? Non perdant haec omnia necessarium periclitanti sollicitudinis colorem, petendumque etiam innocentibus misericordiae auxilium? Commoveaturne quisquam ejus fortuna, quem tumidum, ac sui jactantem, et ambitiosum institorem eloquentiae in ancipiti sorte videat? Non imo oderit reum verba aucupantem, et anxium de fama ingenii, et cui esse diserto vacet? Quod mire M. Caelius in defensione causae, qua reus de vi fuit, comprehendisse videtur mihi, *Ne cui vestrum, atque etiam omnium, qui ad rem agendam assunt, meus aut vultus molestior, aut vox immoderatior aliqua, aut denique, quod nimium est, jactantior gestus fuisse videatur.*

Atqui sunt quaedam actiones in satisfactione, deprecatione, confessione positae: sententiolisne flendum erit? epiphonemata aut enthymemata exorabunt? Non quicquid meris adjicietur affectibus, omnes eorum diluet vires, et miserationem securitate laxabit? Age, si de morte filii sui, vel injuria, quae morte sit gravior, di-

cendum patri fuerit, aut in narrando gratiam illam expositionis, quae continget ex sermone puro atque dilucido, quaeret, breviter ac significanter ordinem rei protulisse contentus, aut argumenta diducet in digitos, et propositionum ac partitionum captabit leporem, et, ut plerumque in hoc genere moris est, intentione omni remissa loquetur? Quo fugerit interim dolor ille? ubi lacrimae substiterint? unde se in medium tam secura observatio artium miserit? Non ab exordio usque ad ultimam vocem continuus quidam gemitus, et idem tristitiae vultus servabitur, siquidem volet dolorem suum etiam in audientes transfundere? quem si usquam remiserit, in animum judicantium non reducet.

Quod praecipue declamantibus (neque enim me poenitet ad hoc quoque opus meum, et curam susceptorum semel adolescentium respicere) custodiendum est, quo plures in schola finguntur affectus, quos, non ut advocati, sed ut passi, subimus: cum etiam hoc genus simulari litium soleat, cum jus mortis a senatu quidam vel ob aliquam magnam infelicitatem, vel etiam poenitentiam petunt, in quibus non solum cantare, quod vitium pervasit, aut lascivire, sed ne argumentari quidem nisi mixtis, et quidem ita, ut ipsa probatione magis emineant, affectibus decet. Nam qui intermittere in agendo dolorem potest, videtur posse etiam deponere.

Nescio tamen an hujus, de quo loquimur, decoris custodia maxime circa eos, contra quos dicimus, examinanda sit. Nam sine dubio in omnibus statim accusationibus hoc agendum est, ne ad eas libenter descendisse videamur. Ideoque mihi illud Cassii Severi non mediocriter displicet, *Dii boni, vivo: et, quo me vivere juvet, Asprenatem reum video.* Non enim justa ex causa vel necessaria videri potest postulasse eum, sed quadam accusandi voluptate. Praeter hoc tamen, quod est commune, propriam moderationem quaedam causae desiderant. Quapropter et qui curationem bonorum patris postulabit, doleat ejus valetudine: et quamlibet gravia filio pater objecturus, miserrimam sibi ostendat esse

hanc ipsam necessitatem : nec hoc paucis modo verbis, sed toto colore actionis, ut id eum non dicere modo, sed etiam vere dicere appareat. Nec causanti pupillo sic tutor irascatur unquam, ut non remaneant amoris vestigia, et sacra quaedam patris ejus memoria. Jam quomodo contra abdicantem patrem, querentem uxorem, agi causam oporteret, in libro, ut arbitror, septimo dixi. Quando etiam ipsos loqui, quando advocati voce uti deceat, quartus liber, in quo prooemii praecepta sunt, continet. Esse in verbis quod deceat, aut turpe sit, nemini dubium est.

Unum jam igitur huic loco, quod est sane summae difficultatis, adjiciendum videtur, quibus modis ea, quae sunt natura parum speciosa, quaeque non dicere, si utrumlibet esset liberum, maluissemus, non tamen sint indecora dicentibus. Quid asperiorem habere frontem potest, aut quid aures hominum magis respuunt, quam cum est filio filiive advocatis in matrem perorandum ? Aliquando tamen necesse est, ut in causa Cluentii Habiti : sed non semper illa via, qua contra Sassiam Cicero usus est : non quia non ille optime, sed quia plurimum refert, qua in re et quo modo laedat. Itaque illa, cum filii caput palam impugnaret, fortiter fuit repellenda. Duo tamen, quae sola supererant, divine Cicero servavit. Primum, ne oblivisceretur reverentiae, quae parentibus debetur : deinde ut, repetitis altius causis, diligentissime ostenderet, quam id, quod erat in matrem dicturus, non oporteret modo fieri, sed etiam necesse esset. Primaque haec expositio fuit, quanquam ad praesentem quaestionem nihil pertinebat. Adeo in causa difficili atque perplexa nihil prius intuendum credidit, quam quid deceret. Fecit itaque nomen parentis non filio invidiosum, sed ipsi, in quam dicebatur.

Potest tamen aliquando mater et in re leviore aut minus infesta contra filium stare : tum lenior atque summissior decebit oratio. Nam et satisfaciendo, aut nostram minuemus invidiam, aut etiam in diversum eam transferemus : et si graviter dolere filium palam fuerit,

credetur abesse ab eo culpam, fietque ultro miserabilis. Avertere quoque in alios crimen decet, ut fraude aliquorum concita credatur: et omnia nos passuros, nihil aspere dicturos, testandum: ut, etiamsi non possumus conviciari, nolle videamur. Etiam, si quid objiciendum erit, officium est patroni, ut id filio invito, sed fide cogente, facere credatur. Ita poterit uterque laudari. Quod de matre dixi, de utroque parente accipiendum est. Nam inter patres etiam filiosque, cum intervenisset emancupatio, litigatum scio.

In aliis quoque propinquitatibus custodiendum est, ut inviti, et necessaria, et parce judicemur dixisse: magis autem aut minus, ut cuique personae debetur reverentia. Eadem pro libertis adversus patronos observantia. Et ut semel plura complectar, nunquam decebit sic adversus tales agere personas, quomodo contra nos agi ab hominibus conditionis ejusdem iniquo animo tulissemus.

Praestatur hoc aliquando etiam dignitatibus, ut libertatis nostrae ratio reddatur, ne quis nos aut petulantes in laedendis eis, aut etiam ambitiosos putet. Itaque Cicero, quanquam erat in Cottam gravissime dicturus, neque aliter agi P. Oppii causa poterat, longa tamen praefatione excusavit officii sui necessitatem. Aliquando etiam inferioribus, praecipueque adolescentulis, parcere aut mederi decet. Utitur hac moderatione Cicero pro Caelio contra Atratinum, ut cum non inimice corripere, sed paene patrie monere videatur. Nam et nobilis et juvenis; et non injusto dolore venerat ad accusandum.

Sed in his quidem, in quibus vel judici, vel etiam astantibus ratio nostrae moderationis probari debet, minor est labor: illic plus difficultatis, ubi ipsos, contra quos dicimus, veremur offendere. Duae simul hujusmodi personae Ciceroni pro Murena dicenti obstiterunt, M. Catonis Serviique Sulpicii. Quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessisset virtutes, scientiam petendi consulatus ademit? Quid enim aliud esset, quo se victum homo nobilis et juris antistes magis ferret? Ut vero rationem defensionis suae reddidit, cum

se studuisse petitioni Sulpicii contra honorem Murenae, non idem debere actioni contra caput, diceret? Quam molli autem articulo tractavit Catonem? cujus naturam summe admiratus, non ipsius vitio, sed Stoïcae sectae, quibusdam in rebus factam duriorem videri volebat: ut inter eos non forensem contentionem, sed studiosam disputationem crederes incidisse.

Haec est profecto ratio, et, certissimum praeceptorum genus, illius viri observatio, ut, cum aliquid detrahere salva gratia velis, concedas alia omnia: in hoc solo vel minus peritum, quam in ceteris, adjecta, si poterit fieri, etiam causa, cur id ita sit, vel paullo pertinaciorem, vel credulum, vel iratum, vel impulsum ab aliis. Hoc illis commune remedium est, si in tota actione aequaliter appareat non honor modo, sed etiam caritas: praeterea causa sit nobis justa sic dicendi: neque id moderate tantum faciamus, sed etiam necessario.

Diversum ab hoc, sed facilius, cum hominum aut alioqui turpium, aut nobis invisorum quaedam facta laudanda sunt. Decet enim rem ipsam probare in qualicunque persona. Dixit Cicero pro Gabinio et P. Vatinio, inimicissimis antea sibi hominibus, et in quos orationes etiam scripserat: verum causa justa fit fatendo, non se de ingenii fama, sed de fide esse sollicitum. Difficilior ei ratio in judicio Cluentiano fuit, cum Scamandrum necesse haberet dicere nocentem, cujus egerat causam. Verum illud elegantissime, cum eorum, a quibus ad se perductus esset, precibus, tum etiam adolescentia sua excusat: detracturum alioqui plus auctoritatis, si, in causa praesertim suspecta, se eum esse, qui temere nocentes reos susciperet, fateretur.

Apud judicem vero quod aut propter alienum commodum in causa, quam susceperimus, aut suum, ut persuadendi ardua ratio, ita dicendi expeditissima. Fiducia enim justitiae ejus nostrae causae nihil nos timere simulabimus. Ipse erit gloria inflandus, ut tanto clarior futura sit fides ac religio in pronunciando, quanto minus vel offensae vel utilitati suae indulserit.

Hoc et apud eos, a quibus appellatum erit, si forte ad eosdem remittemur: adjicienda ratio vel necessitatis alicujus, si id causae cedit, vel erroris, vel suspicionis. Tutissimum ergo poenitentiae confessio, et satisfactio culpae: perducendusque omni modo judex ad irae pudorem.

Accidit etiam nonnunquam eadem causa, de qua pronunciarit, cognoscatque iterum: tum illud quidem commune, apud alium nos judicem disputaturos de illius sententia non fuisse: neque enim emendari ab alio, quam ipso, fas esse: ceterum ex causa, ut quaeque permittet, aut ignorata quaedam, aut defuisse testes, aut (quod timidissime, et si nihil aliud plane fuerit, dicendum est) patronos non suffecisse, succurret. Etiam si apud alios judices agetur, ut in secunda assertione, aut in centumviralibus judiciis duplicibus, parte victa, decentius erit, quoties contigerit servare judicum pudorem: de qua re latius probationum loco dictum est.

Potest evenire, ut in aliis reprehendenda sint, quae ipsi fecerimus: ut objicit Tubero Ligario, *quod in Africa fuerit*.

Illud etiam in jocis monui, quam turpis esset fortunae insectatio: et ne in totos ordines, aut gentes, aut populos, petulantia incurreret. Sed interim fides patrocinii cogit quaedam de universo genere aliquorum hominum dicere, vel libertinorum, vel militum, vel publicanorum, vel similiter aliorum: in quibus omnibus commune remedium est, ut ea, quae laedunt, non libenter tractare videaris; nec in omnia impetum facias, sed in id, quod expugnandum est; et reprehendens, alia laude compenses.

Sic cupidos milites dicas, sed non mirum, quod periculorum ac sanguinis majora sibi deberi praemia putent: eosdem petulantes, sed hoc fieri, quod bellis magis, quam paci, assueverint. Libertinis detrahenda est auctoritas: licet iis testimonium reddere industriae, per quam exierint de servitute.

Quod ad nationes exteras pertinet, Cicero varie: de-

tracturus *Graecis* testibus fidem, doctrinam iis concedit ac literas, seque ejus gentis amatorem esse profitetur; *Sardos* contemnit; *Allobrogas* ut hostes insectatur: quorum nihil tunc, cum diceretur, parum aptum, aut remotum cura decoris fuit.

Verborum etiam moderatione detrahi solet, si qua est rei invidia, si *asperum* dicas *nimium severum*, *injustum persuasione labi*, *pertinacem* ultra modum *tenacem esse propositi*: plerumque velut ipsos coneris ratione vincere, quod est mollissimum.

Indecorum est super haec omne nimium: ideoque etiam quod natura rei satis aptum est, nisi modo quoque temperatur, gratiam perdit. Cujus rei observatio judicio magis quodam sentiri, quam praeceptis tradi potest. Quantum satis sit, et quantum recipiant aures. Non habet haec res mensuram et quasi pondus, quia, ut in cibis, alia aliis magis complent.

Adjiciendum etiam breviter videtur, quod fere dicendi virtutes diversissimae non solum suos amatores habeant, sed ab eisdem saepe laudentur. Nam Cicero quodam loco scribit, *id esse optimum, quod cum te facile credideris consequi imitatione, non possis.* Alio vero, *non id egisse, ut ita diceret, quomodo se quilibet posse confideret, sed quomodo nemo.* Quod potest pugnare inter se videri. Verum utrumque, ac merito, laudatur. Causarum enim modo distat: quia simplicitas illa, et velut securitas inaffectatae orationis, mire tenues causas decet, majoribus illud admirabile dicendi genus magis convenit. In utroque eminet Cicero: ex quibus alterum imperiti se posse consequi credent; neutrum, qui intelligunt. [XI. 1.]

CAPUT XXVI.

DE MEMORIA.

Memoriam quidam naturae modo esse munus existimaverunt, estque in ea non dubie plurimum; sed ipsa excolendo, sicut alia omnia, augetur: et totus, de quo diximus adhuc, inanis est labor, nisi ceterae partes hoc velut spiritu continentur. Nam et omnis disciplina memoria constat, frustraque docemur, si, quicquid audimus, praeterfluat: et exemplorum, legum, responsorum, dictorum denique factorumque velut quasdam copias, quibus abundare, quasque in promptu semper habere debet orator, eadem illa vis repraesentat. Neque immerito *thesaurus* hic *eloquentiae* dicitur.

Sed non firme tantum continere, verum etiam cito percipere multa acturos oportet, nec quae scripseris modo iterata lectione complecti, sed in cogitatis quoque rerum ac verborum contextum sequi: et, quae sint ab adversa parte dicta, meminisse: nec utique ea, quo dicta sunt ordine, refutare, sed opportunis locis ponere. Quid? extemporalis oratio nec alio mihi videtur mentis vigore constare. Nam dum alia dicimus, quae dicturi sumus, intuenda sunt. Ita cum semper cogitatio ultra id, quod est, longius quaerit, quicquid interim reperit, quodammodo apud memoriam deponit: quod illa, quasi media quaedam manus, acceptum ab inventione tradit elocutioni.

Non arbitror autem mihi in hoc immorandum, quid sit, quod memoriam faciat: quanquam plerique imprimi quaedam vestigia animo, velut in ceris annulorum signa serventur, existimant. Neque ero tam credulus, ut quasi habitu tardiorem firmioremque memoriam fieri putem.

Ejus autem, quod ad animum pertinet, magis admirer naturam: subito res vetustas, tanto ex intervallo repe-

titas, reddere se et offerre : nec tantum requirentibus, sed etiam sponte interim : nec vigilantibus, sed etiam quiete compositis : eo magis quod illa quoque animalia, quae carere intellectu videntur, meminerunt et agnoscunt, et quamlibet longo itinere deducta ad assuetas sibi sedes revertuntur. Quid ? non haec varietas mira est, excidere proxima, vetera inhaerere ? hesternorum immemores, acta pueritiae recordari ? Quid ? quod quaedam requisita se occultant, et eadem forte succurrunt ? nec manet semper memoria, sed aliquando etiam redit ?

Nesciretur tamen, quanta vis esset ejus, quanta divinitas illa, nisi hoc lumen orandi extulisset. Non enim rerum modo, sed etiam verborum ordinem praestat : nec ea pauca contexit, sed durat prope in infinitum, et in longissimis actionibus prius audiendi patientia, quam memoriae fides deficit.

Quod et ipsum argumentum est, subesse artem aliquam, juvarique ratione naturam : cum iidem docti facere illud, indocti et inexercitati non possimus : quanquam invenio apud Platonem, obstare memoriae usum literarum : videlicet quod illa, quae scriptis reposuimus, velut custodire desinimus, et ipsa securitate dimittimus. Nec dubium est, quin plurimum in hac parte valeat mentis intentio, et velut acies luminum a prospectu rerum, quas intuetur, non aversa. Unde accidit, ut quae per plures dies scribimus ediscendi causa, cogitatione ipsa contineat.

Artem autem *memoriae* primus ostendisse dicitur Simonides : cujus vulgata fabula est, cum pugili coronato carmen, quale componi victoribus solet, mercede pacta scripsisset, abnegatam ei pecuniae partem, quod more poëtis frequentissimo digressus in laudes Castoris ac Pollucis exierat. Quapropter partem ab iis petere, quorum facta celebrasset, jubebatur. Et persolverunt, ut traditum est. Nam cum esset grande convivium in honorem ejusdem victoriae, atque adhibitus ei coenae Simonides, nuncio est excitus, quod eum duo juvenes, equis advecti, desiderare majorem in modum diceban-

tur. Et illos quidem non invenit, fuisse tamen gratos erga se deos exitu comperit. Nam vix eo limen egresse, triclinium illud supra convivas corruit, atque ita confudit, ut non ora modo oppressorum, sed membra etiam omnia requirentes ad sepulturam propinqui nulla nota possent discernere. Tum Simonides dicitur memor ordine quo quisque discubuerat corpora suis reddidisse.

Est autem magna inter auctores dissensio, Glaucone Carystio, an Leocrati, an Agatharcho, an Scopae scriptum sit id carmen : et Pharsali fuerit haec domus, ut ipse quodam loco significare Simonides videtur, atque Apollodorus et Eratosthenes et Euphorion et Larissaeus Eurypylus tradiderunt ; an Cranone, ut Apollas Callimachus, quem secutus Cicero hanc famam latius fudit. Scopam nobilem Thessalum periisse in eo convivio constat : adjicitur sororis filius : putant et ortos plerosque ab alio Scopa, qui major aetate fuerit. Quanquam mihi totum de Tyndaridis fabulosum videtur : neque omnino hujus rei meminit usquam poëta ipse, profecto non taciturus de tanta sua gloria.

Ex hoc Simonidis facto notatum videtur, juvari memoriam signatis animo sedibus, idque credere suo quisque experimento. Nam cum in loca aliqua post tempus reversi sumus, non ipsa agnoscimus tantum, sed etiam, quae in his fecerimus, reminiscimur, personaeque subeunt, nonnunquam tacitae quoque cogitationes in mentem revertuntur. Nata est igitur, ut in plerisque, ars ab experimento.

Loca discunt quam maxime spatiosa, multa varietate signata, domum forte magnam, et in multos diductam recessus. In ea quicquid notabile est, animo diligenter affigitur, ut sine cunctatione ac mora partes ejus omnes cogitatio possit percurrere. Et primus hic labor est, non haerere in occursu. Plus enim quam firma debet esse memoria, quae aliam memoriam adjuvet.

Tum quae scripserunt vel cogitatione complectuntur, et aliquo signo, quo moneantur, notant : quod esse vel ex re tota potest, ut de navigatione, militia ; vel ex

verbo aliquo. Nam etiam excidentes, unius admonitione verbi in memoriam reponuntur. Sit autem signum navigationis, ut ancora; militiae, ut aliquid ex armis.

Haec ita digerunt. Primum sensum vestibulo quasi assignant, secundum atrio, tum impluvia circumeunt, nec cubiculis modo aut exedris, sed statuis etiam similibusque per ordinem committunt. Hoc facto, cum est repetenda memoria, incipiunt ab initio loca haec recensere, et, quod cuique crediderunt, reposcunt, ut eorum imagine admonentur: ita quamlibet multa sint, quorum meminisse oporteat, fiunt singula connexa quodam choro, ne errent conjungentes prioribus sequentia solo ediscendi labore.

Quod de domo dixi, et in operibus publicis, et in itinere longo, ut urbium ambitu, et picturis, fieri potest. Etiam fingere sibi has imagines licet.

Opus est ergo locis, quae vel finguntur, vel sumuntur: imaginibus, vel simulacris, quae utique fingenda sunt. Imagines notae sunt, quibus ea, quae ediscenda sunt, notamus: ut, quomodo Cicero dicit, *locis pro cera, simulacris pro literis utamur.* Illud quoque ad verbum ponere, optimum fuerit: *Locis est utendum multis, illustribus, explicatis, modicis intervallis: imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis, quae occurrere, celeriterque percutere animum possint.* Quo magis miror, quomodo Metrodorus in XII signis, per quae Sol meat, trecenos et sexagenos invenerit locos. Vanitas nimirum fuit atque jactatio circa memoriam suam potius arte, quam natura gloriantis.

Equidem haec ad quaedam prodesse non negaverim, ut si rerum nomina multa, per ordinem audita, reddenda sint. Namque in iis, quae didicerunt, locis ponunt res illas, *mensam*, ut hoc utar, *in vestibulo*, et *pulvinum in atrio*, et sic cetera: deinde relegentes inveniunt, ubi posuerint. Et forsitan hoc sunt adjuti, qui, auctione dimissa, quid cuique vendidissent, testibus argentariorum tabulis reddiderunt. Quod praestitisse Hortensium dicunt.

Minus idem proderit in ediscendis, quae orationis perpetuae erunt. Nam et sensus non eandem imaginem quam res habent, cum alterum fingendum sit : et horum tamen utcunque commonet locus : sed sermonis alicujus habiti verborum bontextus eadem arte quomodo comprehendetur ? Mitto, quod quaedam nullis simulacris significari possunt, ut certe conjunctiones. Habeamus enim sane, ut qui notis scribunt, certas imagines omnium, et loca scilicet infinita, per quae verba, quot sunt in quinque contra Verrem secundae actionis libris, explicentur, ut meminerimus etiam omnium quasi depositorum : nonne impediri quidem eorum, quae dicit, decursum necesse est duplici memoriae cura ? Nam quomodo poterunt copulata fluere, si propter singula verba ad singulas formas respiciendum erit ? Quare et Charmadas et Scepsius, de quo modo dixi, Metrodorus, quos Cicero dicit usos hac exercitatione, sibi habeant sua : nos simpliciora tradamus.

Si longior complectenda memoria fuerit oratio, proderit per partes ediscere : laborat enim maxime onere : et hae partes non sint perexiguae : alioqui rursus multae erunt, et eam distinguent atque concident. Nec utique certum imperaverim modum, sed maxime ut quisque finietur locus : ni forte tam numerosus, ut ipse quoque dividi debeat. Dandi sunt certi quidam termini, ut contextum verborum, qui est difficillimus, continuet crebra meditatio, partes deinceps ipsas repetitus ordo conjungat. Non est inutile, iis, quae difficilius haereant, aliquas apponere notas, quarum recordatio commoneat et quasi excitet memoriam.

Nemo etiam fere tam infelix, ut, quod cuique loco signum destinaverit, nesciat : ut, si erit tardus ad hoc, eo quoque adhuc remedio utatur, ut ipsae excitent notae. Hoc enim est ex illa arte non inutile, attendere signa ad eos, qui excidunt, sensus : *ancoram*, ut supra posui, si de nave dicendum esset : *spiculum*, si de proelio. Multum enim signa faciunt, et ex alia memoria venit alia : ut cum translatus annulus vel alligatus commoneat nos, cur id fecerimus.

Haec magis adhuc astringunt, qui memoriam ab aliquo simili transferunt ad id, quod continendum est: ut in nominibus, si *Fabius* forte sit tenendus, referamus ad illum *Cunctatorem*, qui excidere non potest: aut ad aliquem amicum, qui idem vocetur. Quod est facilius in *Apris*, et in *Ursis*, et *Nasone*, aut *Crispo*, ut id memoriae affigatur, unde sunt nomina. Origo quoque aliquando declinatorum tenendi magis causa est, ut in *Cicerone*, *Verrio*, *Aurelio*, si debent inseri.

Illud neminem non juvabit, iisdem, quibus scripserit, ceris ediscere. Sequitur enim vestigiis quibusdam memoriam, et velut oculis intuetur non paginas modo, sed versus prope ipsos, qui tum dicit, similis legenti. Jam vero si litura aut adjectio aliqua atque mutatio interveniat, signa sunt quaedam, quae intuentes deerrare non possumus.

Haec ratio, ut est illi, de qua primum locutus sum, arti non dissimilis, ita, si quid me experimenta docuerunt, et expeditior et potentior. Ediscere tacite (nam id quoque est quaesitum) erat optimum, si non subirent velut otiosum animum plerumque aliae cogitationes, propter quas excitandus est voce, ut duplici motu juvetur memoria, dicendi et audiendi. Sed haec vox sit modica, et magis murmur. Qui autem legente alio ediscit, in parte tardatur, quod acrior est oculorum, quam aurium sensus: in parte juvari potest, quod, cum semel aut bis audierit, continuo illi memoriam suam experiri licet, et cum legente contendere. Nam et alioqui id maxime faciendum est, ut nos subinde tentemus: quia continua lectio, et quae magis, et quae minus haerent, aequaliter transit. In experiendo, teneasne, et major intentio est, et nihil supervacui temporis perit, quo etiam, quae tenemus, repeti solent: ita sola, quae exciderunt, retractantur, ut crebra iteratione firmentur: quanquam solent hoc ipso maxime haerere, quod exciderunt. Illud ediscendo scribendoque commune est, utrique plurimum conferre bonam valetudinem, digestum cibum, animum cogitationibus aliis liberum.

Verum et in iis, quae scripsimus, complectendis multum valent, et in iis, quae cogitamus, continendis prope solae (excepta, quae potentissima est, exercitatione) ***divisio*** et ***compositio***.

Nam qui recte diviserit, nunquam poterit in rerum ordine errare. Certa sunt enim non solum in digerendis quaestionibus, sed etiam in exsequendis, si modo recte dicimus, prima ac secunda, et deinceps : cohaeretque omnis rerum copulatio, ut ei nihil neque subtrahi sine manifesto intellectu, neque inseri possit. An vero Scaevola in lusu duodecim scriptorum, cum prior calculum promovisset, essetque victus, dum rus tendit, repetito totius certaminis ordine, quo dato errasset recordatus, rediit ad eum, quicum luserat, isque ita factum esse confessus est : minus idem ordo valebit in oratione, praesertim totus nostro arbitrio constitutus, cum tantum ille valeat alternus ?

Etiam quae bene composita erunt, memoriam serie sua ducent. Nam sicut facilius versus ediscimus, quam prosam orationem : ita prosae vincta, quam dissoluta. Sic contingit, ut etiam quae ex tempore videbantur effusa, ad verbum repetita reddantur : quod meae quoque memoriae mediocritatem sequebatur, si quando interventus aliquorum, qui hunc honorem mererentur, iterare declamationis partem coëgisset : nec est mendacio locus, salvis qui interfuerunt.

Si quis tamen unam maximamque a me artem memoriae quaerat, *exercitatio* est et *labor :* multa ediscere, multa cogitare, et, si fieri potest, quotidie, potentissimum est. Nihil aeque vel augetur cura, vel negligentia intercidit. Quare et pueri statim, ut praecepi, quam plurima ediscant, et, quaecunque aetas operam juvandae studio memoriae dabit, devoret initio taedium illud et scripta et lecta saepius revolvendi, et quasi eundem cibum remandendi.

Quod ipsum hoc fieri potest levius, si pauca primum, et quae odium non afferant, coeperimus ediscere : tum quotidie adjicere singulos versus, quorum accessio labo-

ri sensum incrementi non afferat, in summam ad infinitum usque perveniat: et poëtica prius, tum oratorum, novissime etiam solutiora numeris, et magis ab usu dicendi remota, qualia sunt jurisconsultorum. Difficiliora enim debent esse, quae exercent, quo sit levius ipsum illud, in quod exercent: ut athletae ponderibus plumbeis assuefaciunt manus, quibus vacuis et nudis in certamine utendum est.

Non omittam etiam, quod quotidianis experimentis deprehenditur, minime fidelem esse paullo tardioribus ingeniis recentem memoriam. Mirum dictu est, nec in promptu ratio, quantum nox interposita afferat firmitatis, sive requiescit labor ille, cujus sibi ipsa fatigatio obstabat, sive concoquitur seu maturatur, quae firmissima ejus pars est, recordatio: quae statim referri non poterant, contexuntur postera die, confirmatque memoriam idem illud tempus, quod esse in causa solet oblivionis. Etiam illa praevelox fere cito effluit, et, velut praesenti officio functa nihil in posterum debeat, tanquam dimissa discedit. Nec est mirum, magis haerere animo, quae diutius affixa sint.

Ex hac ingeniorum diversitate nata dubitatio est, *ad verbum sit ediscendum dicturis, an vim modo rerum atque ordinem complecti satis sit*: de quo sine dubio non potest in universum pronunciari.

Nam si memoria suffragatur, tempus non defuit, nulla me velim syllaba effugiat: alioqui etiam scribere sit supervacuum. Idque praecipue a pueris obtinendum, atque in hanc consuetudinem memoria exercitatione redigenda, ne nobis discamus ignoscere. Ideoque et admoneri, et ad libellum respicere vitiosum, quod libertatem negligentiae facit, nec quisquam se parum tenere judicat, quod, ne sibi excidat, non timet. Inde interruptus actionis impetus, et resistens ac salebrosa oratio, et qui dicit ediscenti similis, etiam omnem bene scriptorum gratiam perdit vel hoc ipso, quod scripsisse se confitetur. Memoria autem facit etiam prompti ingenii famam, ut illa, quae dicimus, non domo attulisse, sed ibi

protinus sumsisse videamur: quod et oratori et ipsi causae plurimum confert. Nam et magis miratur, et minus timet judex, quae non putat adversus se praeparata. Itaque in actionibus inter praecipua servandum est, ut quaedam etiam, quae optime vinximus, velut soluta enunciemus, et cogitantibus nonnunquam et dubitantibus similes quaerere videamur, quae attulimus. Ergo quid sit optimum, neminem fugit.

Si vero aut memoria natura durior erit, aut non suffragabitur tempus, etiam inutile erit ad omnia se verba alligare, cum oblivio unius eorum cujuslibet, aut deformem haesitationem, aut etiam silentium inducat; tutiusque multo, comprehensis animo rebus ipsis, libertatem sibi eloquendi relinquere. Nam et invitus perdit quisque id, quod elegerat, verbum: nec facile reponit aliud, dum id, quod scripserat, quaerit. Sed ne hoc quidem infirmae memoriae remedium est, nisi in iis, qui sibi facultatem aliquam dicendi ex tempore paraverunt. Quod si cui utrumque defuerit, huic omittere omnino totum actionum laborem, ac, si quid in literis valet, ad scribendum potius suadebo convertere. Sed haec rara infelicitas erit.

Ceterum quantum natura studioque valeat memoria, vel Themistocles testis, quem unum intra annum optime locutum esse Persice constat: vel Mithridates, cui duas et viginti linguas, quot nationibus imperabat, traditur notas fuisse; vel Crassus ille dives, qui, cum Asiae praeesset, quinque Graeci sermonis differentias sic tenuit, ut, qua quisque apud eum lingua postulasset, eadem jus sibi redditum ferret: vel Cyrus, quem omnium militum tenuisse creditum est nomina. Quin semel auditos quamlibet multos versus protinus dicitur reddidisse Theodectes. Dicebantur etiam nunc esse, qui facerent, sed mihi nunquam, ut ipse interessem, contigit: habenda tamen fides est vel in hoc, ut, qui crediderit, et speret. [XI. 2.]

CAPUT XXVII.

DE PRONUNCIATIONE.

Pronunciatio a plerisque *actio* dicitur, sed prius nomen a voce, sequens a gestu videtur accipere. Namque actionem Cicero alias *quasi sermonem*, alias *eloquentiam quandam corporis* dicit. Idem tamen duas ejus partes facit, quae sunt eaedem pronunciationis, *vocem* atque *motum*. Quapropter utraque appellatione indifferenter uti licet.

Habet autem res ipsa miram quandam in orationibus vim ac potestatem; neque tam refert, qualia sint, quae intra nosmet ipsos composuimus, quam quo modo efferantur: nam ita quisque, ut audit, movetur. Quare neque probatio ulla, quae aliquo modo venit ab oratore, tam firma est, ut non perdat vires suas, nisi adjuvetur asseveratione dicentis. Affectus omnis languescat necesse est, nisi *voce*, *vultu*, totius prope *habitu corporis*, inardescat. Nam cum haec omnia fecerimus, felices tamen, si nostrum illum ignem judex conceperit: nedum eum supini securique moveamus, ac non ipse nostra oscitatione solvatur.

Documento sunt vel scenici actores, qui et optimis poëtarum tantum adjiciunt gratiae, ut nos infinito magis eadem illa audita, quam lecta, delectent; et vilissimis etiam quibusdam impetrant aures, ut, quibus nullus est in bibliothecis locus, sit etiam frequens in theatris. Quodsi in rebus, quas fictas esse scimus et inanes, tantum pronunciatio potest, ut iram, lacrimas, sollicitudinem afferat, quanto plus valeat necesse est, ubi et credimus? Equidem vel mediocrem orationem, commendatam viribus actionis, affirmaverim plus habituram esse momenti, quam optimam eadem illa destitutam. Siquidem et Demosthenes, quid esset in toto dicendi opere primum, interrogatus, pronunciationi palmam dedit, ei-

demque secundum ac tertium locum, donec ab eo quaeri desineret: ut eam videri posset non praecipuam, sed solam judicasse: ideoque ipse tam diligenter apud Andronicum Hypocriten studuit, ut admirantibus ejus orationem Rhodiis non immerito Aeschines dixisse videatur, *quid si ipsum audissetis?* Et M. Cicero unam in dicendo actionem dominari putat. Hac Cn. Lentulum plus opinionis consecutum, quam eloquentia, tradit: eadem C. Gracchum in deflenda fratris nece totius populi Romani lacrimas concitasse: et Antonium et Crassum multum valuisse, plurimum vero Q. Hortensium. Cujus rei fides est, quod ejus scripta tantum intra famam sunt, qua diu princeps oratorum, aliquando aemulus Ciceronis existimatus est, novissime, quoad vixit, secundus: ut appareat, placuisse aliquid eo dicente, quod legentes non invenimus. Et hercule cum valeant multum verba per se, et vox propriam vim adjiciat rebus, et gestus motusque significet aliquid, profecto perfectum quiddam fieri, cum omnia coierunt, necesse est.

Sunt tamen qui rudem illam, et qualem impetus cujusque animi tulit, actionem judicent fortiorem, et solam viris dignam: sed non alii fere, quam qui etiam in dicendo curam et artem et nitorem, et quicquid studio paratur, ut affectata et parum naturalia solent improbare; vel qui verborum atque ipsius etiam soni rusticitate, ut L. Cottam dicit Cicero fecisse, imitationem antiquitatis affectant. Verum illi persuasione sua fruantur, qui hominibus, ut sint oratores, satis putant nasci: nostro labori dent veniam, qui nihil credimus esse perfectum, nisi ubi natura cura juvetur.

In hoc igitur non contumaciter consentio, primas partes esse naturae. Nam certe bene pronunciare non poterit, cui aut in scriptis memoria, aut in iis, quae subito dicenda erunt, facilitas prompta defuerit: nec si inemendabilia oris incommoda obstabunt. Corporis etiam potest esse aliqua tanta deformitas, ut nulla arte vincatur. Sed ne vox quidem exilis actionem habere optimam potest. Bona enim firmaque ut volumus uti licet:

mala vel imbecilla et inhibet multa, ut insurgere et exclamare ; et aliqua cogit, ut intermittere et deflectere, et rasas fauces ac latus fatigatum deformi cantico reficere. Sed nos de eo nunc loquamur, cui non frustra praecipitur.

Cum sit autem omnis actio, ut dixi, in duas divisa partes, *vocem gestumque*, quorum alter oculos, altera aures movet, per quos duos sensus omnis ad animum penetrat affectus, prius est *de voce* dicere, cui etiam *gestus* accommodatur.

In ea prima observatio est, *qualem habeas :* secunda, *quomodo utaris.*

Natura vocis spectatur *quantitate* et *qualitate*. *Quantitas* simplicior : in summa enim *grandis* aut *exigua* est : sed inter has extremitates mediae sunt species, et ab ima ad summam ac retro multi sunt gradus. *Qualitas* magis varia est. Nam est et *candida* et *fusca*, et *plena* et *exilis*, et *levis* et *aspera*, et *contracta* et *fusa*, et *dura* et *flexibilis*, et *clara* et *obtusa*. *Spiritus* etiam *longior breviorque*. Nec causas, cur quidque eorum accidat, persequi, proposito operi necessarium est : eorumne sit differentia, in quibus aura illa concipitur, an eorum, per quae velut organa meat ; an ipsi propria natura, an prout movetur ; lateris pectorisve firmitas, an capitis etiam plus adjuvet. Nam opus est omnibus, sicut non oris modo suavitate, sed narium quoque, per quas, quod superest vocis, egeritur. Dulcis esse tamen debet, non exprobrans sonus.

Utendi voce multiplex ratio. Nam praeter illam differentiam, quae est tripertita, *acutae*, *gravis*, *flexae :* tum *intentis*, tum *remissis*, tum *elatis*, tum *inferioribus modis*, opus est, *spatiis* quoque *lentioribus* aut *citiatoribus*. Sed his ipsis media interjacent multa : et, ut facies, quanquam ex paucissimis constat, infinitam habet differentiam : ita vox, etsi paucas, quae nominari possint, continet species, propria cuique est : et non haec minus auribus, quam oculis illa dignoscitur.

Augentur autem sicut omnium, ita vocis quoque

bona, cura: negligentia minuuntur. Sed cura non eadem oratoribus, quae phonascis, convenit: tamen multa sunt utrisque communia, firmitas corporis, ne ad spadonum et mulierum et aegrorum exilitatem vox nostra tenuetur: quod ambulatio, unctio, veneris abstinentia, facilis ciborum digestio, id est frugalitas, praestat. Praeterea ut sint fauces integrae, id est, molles ac leves, quarum vitio et frangitur, et obscuratur, et exasperatur, et scinditur vox. Nam ut tibiae, eodem spiritu accepto, alium clausis, alium apertis foraminibus, alium non satis purgatae, alium quassae sonum reddunt: ita fauces tumentes strangulant vocem, obtusae obscurant, rasae exasperant, convulsae fractis sunt organis similes. Finditur etiam spiritus objectu aliquo, sicut lapillo tenues aquae, quarum fluxus etiamsi ultra paullum coit, aliquid tamen cavi relinquit post id ipsum, quod offenderat. Humor quoque vocem aut nimius impedit, aut consumptus destituit. Nam fatigatio, ut corpora, non ad praesens modo tempus, sed etiam in futurum afficit.

Sed ut communiter et phonascis et oratoribus necessaria exercitatio, qua omnia convalescunt, ita curae non idem genus est. Nam neque certa tempora ad spatiandum dari possunt tot civilibus officiis occupato, nec praeparare ab imis sonis vocem ad summos, nec semper a contentione concedere licet, cum pluribus judiciis saepe dicendum sit. Ne ciborum quidem est eadem observatio. Non enim tam molli teneraque voce, quam forti ac durabili opus est: cum illi omnes, etiam altissimos sonos, leniant cantu oris, nobis pleraque aspere sint concitateque dicenda, et vigilandae noctes, et fuligo lucubrationum bibenda, et in sudata veste durandum. Quare vocem deliciis non molliamus, nec imbuatur ea consuetudine, quae duratura non sit: sed exercitatio ejus talis sit, qualis usus: nec silentio subsidat, sed firmetur consuetudine, qua difficultas omnis levatur.

Ediscere autem, quo exercearis, erit optimum: nam ex tempore dicentes avocat a cura vocis ille, qui ex rebus ipsis concipitur, affectus: et ediscere quam maxi-

me varia, quae et clamorem, et disputationem, et sermonem, et flexus habeant, ut simul in omnia paremur. Hoc satis est. Alioqui nitida illa et curata vox insolitum laborem recusabit, ut assueta gymnasiis et oleo corpora, quamlibet sint in suis certaminibus speciosa atque robusta, si militare iter, fascemque et vigilias imperes, deficiant, et quaerant unctores suos, nudumque sudorem. Illa quidem in hoc opere praecipi quis ferat, vitandos soles atque ventos, et nubila etiam ac siccitates? Ita si dicendum in sole, aut ventoso, humido, calido die fuerit, reos deseremus? Nam crudum quidem, aut saturum, aut ebrium, aut ejecto modo vomitu, quae cavenda quidam monent, declamare neminem, qui sit mentis compos, puto.

Illud non sine causa est ab omnibus praeceptum, ut parcatur maxime voci in illo a pueritia in adolescentiam transitu, quia naturaliter impeditur, non, ut arbitror, propter calorem, quod quidam putaverunt; nam est major alias; sed propter humorem potius; nam hoc aetas illa turgescit. Itaque nares etiam, ac pectus, eo tempore tument, atque omnia velut germinant, eoque sunt tenera et injuriae obnoxia.

Sed, ut ad propositum redeam, jam confirmatae constitutaeque vocis genus exercitationis optimum duco, quod est operi simillimum, dicere quotidie, sicut agimus. Namque hoc modo non vox tantum confirmatur et latus, sed etiam corporis decens et accommodatus orationi motus componitur.

Non alia est autem ratio pronunciationis, quam ipsius orationis. Nam ut illa emendata, dilucida, ornata, apta esse debet: ita haec quoque emendata erit, id est, vitio carebit, si fuerit os facile, explanatum, jucundum, urbanum, id est, in quo nulla neque rusticitas neque peregrinitas resonet. Non enim sine causa dicitur *barbarum Graecumve*. Nam sonis homines, ut aera tinnitu, dignoscimus. Ita fiet illud, quod Ennius probat, cum dicit *suaviloquenti ore Cethegum fuisse*: non quod Cicero in his reprehendit, quos ait *latrare, non agere.*

Sunt enim multa vitia, de quibus dixi, cum in quadam primi libri parte puerorum ora formarem, opportunius ratus, in ea aetate facere illorum mentionem, in qua emendari possunt.

Itemque si ipsa vox primum fuerit, ut sic dicam, sana, id est, nullum eorum, de quibus modo retuli, patietur incommodum : deinde non surda, rudis, immanis, dura, rigida, vana, praepinguis, aut tenuis, inanis, acerba, pusilla, mollis, effeminata : spiritus, nec brevis, nec parum durabilis, nec in receptu difficilis.

Dilucida vero erit *pronunciatio*, primum, si verba tota exierint, quorum pars devorari, pars destitui solet, plerisque extremas syllabas non proferentibus, dum priorum sono indulgent. Ut est autem necessaria verborum explanatio, ita omnes imputare et velut annumerare literas, molestum, et odiosum. Nam et vocales frequentissime coëunt, et consonantium quaedam insequente vocali dissimulatur. Utriusque exemplum posuimus,

Multum ille et terris. —

Vitatur etiam duriorum inter se congressus, unde *pellexit*, et *collegit*, et quae alio loco dicta sunt. Ideoque laudatur in Catulo *suavis appellatio literarum*.

Secundum est, ut *sit oratio distincta*, id est, ut, qui dicit, et incipiat ubi oportet, et desinat. Observandum etiam, quo loco sustinendus et quasi suspendendus sermo sit (quod Graeci ὑποδιαστολὴν vel ὑποστιγμὴν vocant,) quo deponendus. Suspenditur, *Arma virumque cano* : quia illud ad sequentia pertinet, ut sit, *virum, Trojae qui primus ab oris* : et hic iterum. Nam etiamsi aliud est, unde venit, quam quo venit, non distinguendum tamen, quia utrumque eodem modo verbo continetur, *venit*. Tertio *Italiam*, quia interjectio est, *fato profugus*, et continuum sermonem, qui faciebat *Italiam Lavinaque*, dividit. Ob eandemque causam, quarto *profugus* : deinde, *Lavinaque venit litora* ; ubi jam erit distinctio, quia inde alius incipit sensus. Sed in ipsis etiam distinctionibus tempus alias brevius, alias

longius dabimus. Interest enim, sermonem finiant, an sensum. Itaque illam distinctionem, *Litora*, protinus altero spiritus initio insequar: cum illuc venero, *Atque altae moenia Romae*, deponam, et morabor, et novum rursus exordium faciam.

Sunt aliquando et sine respiratione quaedam morae etiam in periodis: ut in illa, *In coetu vero populi Romani, negotium publicum gerens, magister equitum*, etc. Multa membra habet; sensus enim sunt alii atque alii: et sicut una circumductio est, ita paullum morandum in his intervallis, non interrumpendus est contextus. Sed e contrario spiritum interim recipere sine intellectu morae necesse est: quo loco quasi surripiendus est: alioqui si inscite recipiatur, non minus afferat obscuritatis, quam vitiosa distinctio. Virtus autem distinguendi fortasse sit parva; sine qua tamen esse nulla alia in agendo potest.

Ornata est pronunciatio, cui suffragatur vox facilis, magna, beata, flexibilis, firma, dulcis, durabilis, clara, pura, secans aëra et auribus sedens. Est enim quaedam ad auditum accommodata, non magnitudine, sed proprietate, ad hoc velut tractabilis, utique habens omnes in se, qui desiderantur, sonos intentionesque, et *toto*, ut aiunt, *organo* instructa: cui aderit lateris firmitas, spiritus cum spatio pertinax, tum labori non facile cessurus. Neque gravissimus autem in musica sonus, nec acutissimus orationibus convenit. Nam et hic parum clarus, nimiumque plenus, nullum afferre animis motum potest: et ille praetenuis, et immodicae claritatis, cum est ultra verum, tum neque pronunciatione flecti, neque diutius ferre intentionem potest. Nam vox, ut nervi, quo remissior, hoc gravior et plenior: quo tensior, hoc tenuis et acuta magis est. Sic ima vim non habet, summa rumpi periclitatur. Mediis ergo utendum sonis; hique cum augenda intentione excitandi, cum summittenda sunt temperandi.

Nam prima est observatio recte pronunciandi, *aequalitas*, ne sermo subsultet imparibus spatiis ac sonis, mis-

cens longa brevibus, gravia acutis, elata summissis, et inaequalitate horum omnium, sicut pedum, claudicet. Secunda *varietas*, quod solum est pronunciatió. Ac ne quis pugnare inter se putet aequalitatem et varietatem; cum illi virtuti contrarium vitium sit inequalitas, huic, qui dicitur μονοειδὴς, quasi quidam unus aspectus. Ars porro variandi cum gratiam praebet ac renovat aures, tum dicentem ipsa laboris mutatione reficit: ut standi, ambulandi, sedendi, jacendi vices sunt, nihilque eorum pati unum diu possumus. Illud vero maximum, (sed id paullo post tractabimus,) quod secundum rationem rerum, de quibus dicimus, animorumque habitus, conformanda vox est, ne ab oratione discordet.

Vitemus igitur illam, quae Graece μονοτονία vocatur, una quaedam spiritus ac soni intentio: non solum ne dicamus omnia clamose, quod insanum est; aut intra loquendi modum, quod motu caret; aut summisso murmure, quo etiam debilitatur omnis intentio: sed ut in iisdem partibus iisdemque affectibus sint tamen quaedam non ita magnae vocis declinationes, prout aut verborum dignitas, aut sententiarum natura, aut depositio, aut inceptio, aut transitus postulabit: ut qui singulis pinxerunt coloribus, alia tamen eminentiora, alia reductiora fecerunt, sine quo ne membris quidem suas lineas dedissent.

Proponamus enim nobis illud Ciceronis in oratione nobilissima pro Milone principium: nonne ad singulas paene distinctiones, quamvis in eadem facie, tamen quasi vultus mutandus est? *Etsi vereor, judices, ne turpe sit, pro fortissimo viro dicere incipientem timere.* Etiamsi toto proposito contractum atque summissum, quia et exordium est, et solliciti exordium: tamen fuerit, necesse est, aliquid plenius et erectius, cum dicit, *Pro fortissimo viro*, quam cum, *Etsi vereor*, et, *Turpe sit*, et, *Timere*. Jam secunda respiratio increscat oportet, et naturali quodam conatu, quo minus pavide dicimus, quae sequuntur, et quod magnitudo animi Milonis ostenditur, *Minimeque deceat, cum T. Annius ipse ma-*

gis reipublicae de salute, quam de sua perturbetur. Deinde quasi objurgatio sui est, *Me ad ejus causam parem animi magnitudinem afferre non posse.* Tum invidiosiora, *Tamen haec novi judicii nova forma terret oculos.* Illa vero jam paene apertis, ut aiunt, tibiis, *Qui, quocunque inciderunt, consuetudinem fori, et pristinum morem judiciorum requirunt.* Nam sequens latum etiam atque fusum est, *Non enim corona consessus vester cinctus est, ut solebat.* Quod notavi, ut appareret, non solum in membris causae, sed etiam in articulis esse aliquam pronunciandi varietatem, sine qua nihil neque majus neque minus est.

Vox autem ultra vires urgenda non est. Nam et suffocatur saepe, et majore nisu minus clara est, et interim elisa in illum sonum erumpit, cui Graeci nomen a gallorum immaturo cantu dederunt. Nec volubilitate nimia confundenda, quae dicimus : qua et distinctio perit, et affectus ; et nonnunquam etiam verba aliqua sui parte fraudantur. Cui contrarium est vitium nimiae tarditatis. Nam et difficultatem inveniendi fatetur, et segnitia solvit animos, et, in quo est aliquid, temporibus praefinitis aquam perdit. Promptum sit os, non praeceps : moderatum, non lentum. Spiritus quoque nec crebro receptus concidat sententiam : nec eo usque trahatur, donec deficiat. Nam et deformis est consumti illius sonus, et respiratio sub aqua diu pressi similis, et receptus longior, et non opportunus, ut qui fiat, non ubi volumus, sed ubi necesse est. Quare longiorem dicturis periodum colligendus est spiritus : ita tamen, ut id neque diu, neque cum sono faciamus, neque omnino ut manifestum sit : reliquis partibus optime inter juncturas sermonis revocabitur.

Exercendus autem est, ut sit quam longissimus : quod Demosthenes ut efficeret, scandens in adversum continuabat quam posset plurimos versus. Idem, quo facilius verba ore libero exprimeret, calculos lingua volvens dicere domi solebat.

Est interim et longus, et plenus, et clarus satis spiri-

tus, non tamen firmae intentionis, ideoque tremulus : ut corpora, quae aspectu integra, nervis parum sustinentur. Id βράγχον Graeci vocant. Sunt qui spiritum cum stridore per raritatem dentium non recipiunt, sed resorbent. Sunt qui crebro anhelitu, et introrsum etiam clare sonante, imitentur jumenta onere et jugo laborantia. Quod affectant quoque, tanquam inventionis copia urgeantur, majorque vis eloquentiae ingruat, quam quae emitti faucibus possit.

Est aliis concursus oris, et cum verbis suis colluctatio. Jam tussire, et exspuere crebro, et ab imo pulmone pituitam trochleis adducere, et oris humore proximos spargere, et majorem partem spiritus in eloquendo per nares effundere, etiamsi non utique vocis sunt vitia ; quia tamen propter vocem accidunt, potissimum huic loco subjiciantur.

Sed quodcunque ex his vitium magis tulerim, quam, quo nunc maxime laboratur in causis omnibus scholisque, cantandi : quod inutilius sit, an foedius, nescio. Quid enim minus oratori convenit, quam modulatio scenica, et nonnunquam ebriorum aut comissantium licentiae similis ? Quid vero movendis affectibus contrarium magis, quam, cum dolendum, irascendum, indignandum, commiserandum sit, non solum ab his affectibus, in quos inducendus est judex, recedere, sed ipsam fori sanctitatem ludorum talarium licentia solvere ? Nam Cicero *illos ex Lycia et Caria rhetoras paene cantare in epilogis* dixit.

Nos etiam cantandi severiorem paullo modum excessimus. Quisquamne, non dico de homicidio, sacrilegio, parricidio, sed de calculis certe atque rationibus, quisquam denique, ut semel finiam, in lite cantat ? Quod si omnino recipiendum est, nihil causae est, cur non illam vocis modulationem fidibus ac tibiis, imo hercule, quod est huic deformitati propius, cymbalis adjuvemus. Facimus tamen hoc libenter : nam nec cuiquam sunt injucunda, quae cantant ipsi, et laboris in hoc, quam in agendo, minus est. Sunt et quidam, qui

secundum alia vitae vitia, etiam hac ubique audiendi, quod aures mulceat, voluptate ducantur. Quid ergo? non et Cicero dicit esse *aliquem in oratione cantum obscuriorem*? et hoc quodam naturali initio venit? Ostendam non multo post, ubi et quatenus recipiendus sit hic flexus, et cantus quidem, sed, quod plerique intelligere nolunt, obscurior.

Jam enim tempus est dicendi, quae sit *apta pronunciatio*. Quae certe ea est, quae iis, de quibus dicimus, accommodatur. Quod quidem maxima ex parte praestant ipsi motus animorum, sonatque vox, ut feritur: sed cum sint alii veri affectus, alii ficti et imitati, veri naturaliter erumpunt, ut dolentium, irascentium, indignantium; sed carent arte, ideoque sunt disciplina et ratione formandi. Contra qui effinguntur imitatione, artem habent: sed hi carent natura: ideoque in iis primum est bene affici, et concipere imagines rerum, et tanquam veris moveri. Sic velut media vox, quem habitum a nostris acceperit, hunc judicum animis dabit. Est enim mentis index, ac totidem, quot illa, mutationes habet.

Itaque laetis in rebus plena et simplex et ipsa quodammodo hilaris fluit: in certamine erecta totis viribus, et velut omnibus nervis intenditur. Atrox in ira, et aspera ac densa, et respiratione crebra. Neque enim potest esse longus spiritus, cum immoderate effunditur. Paullum in invidia facienda lentior, quia non fere ad hanc nisi inferiores confugiunt: at in blandiendo, fatendo, satisfaciendo, rogando, lenis et summissa. Suadentium, et monentium, et pollicentium, et consolantium gravis. In metu et verecundia contracta, adhortationibus fortis, disputationibus teres, miseratione flexa et flebilis, et consulto quasi obscurior: at in egressionibus fusa, et securae claritatis, in expositione ac sermonibus recta, et inter acutum sonum et gravem media. Attollitur autem concitatis affectibus, compositis descendit, pro utriusque rei modo altius vel inferius.

Quid autem quisque in dicendo postulet locus, pau-

lum differam, ut de gestu prius dicam : qui et ipse voci consentit, et animo cum ea simul paret.

Is quantum habeat in oratore momenti, satis vel ex eo patet, quod pleraque, etiam citra verba, significat. Quippe non manus solum, sed nutus etiam declarant nostram voluntatem, et in mutis pro sermone sunt, et saltatio frequenter sine voce intelligitur atque afficit, et ex vultu ingressuque perspicitur habitus animorum : et animalium quoque sermone carentium ira, laetitia, adulatio et oculis et quibusdam aliis corporis signis deprehenditur. Nec mirum, si ista, quae tamen in aliquo posita sunt motu, tantum in animis valent ; cum pictura, tacens opus, et habitus semper ejusdem, sic in intimos penetret affectus, ut ipsam vim dicendi nonnunquam superare videatur.

Contra si gestus ac vultus ab oratione dissentiant, tristia dicamus hilares, affirmemus aliqua renuentes : non auctoritas modo verbis, sed etiam fides desit.

Decor quoque a gestu atque a motu venit. Ideoque Demosthenes grande quoddam intuens speculum, componere actionem solebat. Adeo, quamvis fulgor ille sinistras imagines reddat, suis demum oculis credidit, quod efficeret.

Praecipuum vero in actione, sicut in corpore ipso, caput est, cum ad illum, de quo dixi, decorem, tum etiam ad significationem. Decoris illa sunt, ut sit primo rectum et secundum naturam. Nam et dejecto humilitas, et supino arrogantia, et in latus inclinato languor, et praeduro ac rigente barbaria quaedam mentis ostenditur. Tum accipiat aptos ex ipsa actione motus, ut cum gestu concordet, et manibus ac lateribus obsequatur. Aspectus enim semper eodem vertitur, quo gestus, exceptis quae aut damnare, aut non concedere, aut a nobis removere oportebit : ut idem illud vultu videamur aversari, manu repellere :

—— Dii talem avertite pestem.
—— Haud equidem tali me dignor honore.

Significat vero plurimis modis. Nam praeter annuendi,

renuendi, confirmandique motus, sunt et verecundiae, et dubitationis, et admirationis, et indignationis noti et communes omnibus. Solo tamen eo facere gestum scenici quoque doctores vitiosum putaverunt. Etiam frequens ejus nutus non caret vitio : adeo jactare id, et comas excutientem rotare, fanaticum est.

Dominatur autem maxime vultus. Hoc supplices, hoc minaces, hoc blandi, hoc tristes, hoc hilares, hoc erecti, hoc summissi sumus : hoc pendent homines, hunc intuentur, hunc spectant, etiam ante quam dicimus : hoc quosdam amamus, hoc odimus : hoc plurima intelligimus, hic est saepe pro omnibus verbis. Itaque in iis, quae ad scenam componuntur, fabulis artifices pronunciandi a personis quoque affectus mutuantur : ut sit Aërope in tragoedia tristis, atrox Medea, attonitus Ajax, truculentus Hercules. In comoediis vero praeter aliam observationem, qua servi, lenones, parasiti, rustici, milites, meretriculae, ancillae, senes austeri ac mites, juvenes severi ac luxuriosi, matronae, puellae, inter se discernuntur, pater ille, cujus praecipuae partes sunt, quia interim concitatus, interim lenis est, altero erecto, altero composito est supercilio : atque id ostendere maxime latus actoribus moris est, quod cum iis, quas agunt, partibus congruat.

Sed in ipso vultu plurimum valent oculi, per quos maxime animus eminet, ut citra motum quoque et hilaritate enitescant, et tristitiae quoddam nubilum ducant. Quin etiam lacrimas his natura mentis indices dedit : quae aut erumpunt dolore, aut laetitia manant. Motu vero intenti, remissi, superbi, torvi, mites, asperi fiunt : quae, ut actus poposcerit, fingentur. Rigidi vero et extenti, aut languidi et torpentes, aut stupentes, aut lascivi et mobiles, aut natantes et quadam voluptate suffusi, aut limi et, ut sic dicam, venerei, aut poscentes aliquid pollicentesve nunquam esse debebunt. Nam opertos compressosve eos in dicendo quis, nisi plane rudis aut stultus, habeat ? Et ad haec omnia exprimenda in

palpebris etiam et genis est quoddam deserviens iis ministerium.

Multum et superciliis agitur. Nam et oculos formant aliquatenus, et fronti imperant. His contrahitur, attollitur, demittitur : ut una res in ea plus valeat, sanguis ille, qui mentis habitu movetur, et, cum infirmam verecundia cutem accepit, effunditur in ruborem ; cum metu refugit, abit omnis et pallore frigescit ; temperatus medium quoddam serenum efficit. Vitium in superciliis, si aut immota sunt omnino, aut nimium mobilia, aut inaequalitate, ut modo de persona comica dixeram, dissident, aut contra id, quod dicimus, finguntur. Ira enim contractis, tristitia deductis, hilaritas remissis ostenditur. Annuendi quoque et renuendi ratione demittuntur, aut allevantur.

Naribus labrisque non fere quicquam decenter ostendimus, tametsi derisus iis, contemptus, fastidium significari solet. Nam et *corrugare nares*, ut Horatius ait, et inflare, et movere, et digito inquietare, et pulso subito spiritu excutere, et diducere saepius, et plana manu resupinare, indecorum est : cum emunctio etiam frequentior non sine causa reprehendatur.

Labra et porriguntur male, et scinduntur, et astringuntur, et diducuntur, et dentes nudant, et in latus ac paene ad aurem trahuntur, et velut quodam fastidio replicantur, et pendent, et vocem tantum altera parte dimittunt. Lambere quoque ea et mordere, deforme est : cum etiam in efficiendis verbis modicus eorum esse debeat motus. Ore enim magis, quam labris, loquendum est.

Cervicem rectam oportet esse, non rigidam aut supinam. Collum diversa quidem sed pari deformitate et contrahitur et tenditur : sed tenso subest et labor, tenuaturque vox ac fatigatur. Affixum pectori mentum minus claram, et quasi latiorem presso gutture facit.

Humerorum raro decens allevatio atque contractio est. Breviatur enim cervix, et gestum quendam humilem atque servilem, et quasi fraudulentum facit, cum se in habitum adulationis, admirationis, metus fingunt.

Brachii moderata projectio remissis humeris, atque explicantibus se in proferenda manu digitis, continuos et decurrentes locos maxime decet. At cum speciosius quid uberiusque dicendum est, ut illud, *Saxa atque solitudines voci respondent*, expatiatur in latus, et ipsa quodammodo se cum gestu fundit oratio.

Manus vero, sine quibus trunca esset actio ac debilis, vix dici potest, quot motus habeant, cum paene ipsam verborum copiam persequantur. Nam ceterae partes loquentem adjuvant, hae, prope est ut dicam, ipsae loquuntur. His poscimus, pollicemur, vocamus, dimittimus, minamur, supplicamus, abominamur, timemus; gaudium, tristitiam, dubitationem, confessionem, poenitentiam, modum, copiam, numerum, tempus ostendimus. Non concitant? inhibent? supplicant? probant? admirantur? verecundantur? Non in demonstrandis locis ac personis adverbiorum atque pronominum obtinent vicem? Ut in tanta per omnes gentes nationesque linguae diversitate hic mihi omnium hominum communis sermo videatur.

Et hi quidem, de quibus sum locutus, cum ipsis vocibus naturaliter exeunt gestus: alii sunt, qui res imitatione significant: ut si aegrum, tentantis venas medici similitudine, aut citharoedum, formatis ad modum percutientis nervos manibus, ostendas, quod est genus quam longissime in actione fugiendum. Abesse enim plurimum a saltatore debet orator, ut sit gestus ad sensum magis, quam ad verba, accommodatus: quod etiam histrionibus paullo gravioribus facere moris fuit. Ergo ut ad se manum referre, cum de se ipso loquatur, et in eum, quem demonstret, intendere, et aliqua his similia permiserim: ita non, effingere status quosdam, et quicquid dicet, ostendere.

Neque id in manibus solum, sed in omni gestu ac voce servandum est. Non enim aut in illa periodo, *Stetit soleatus Praetor populi Romani*, inclinatio incumbentis in mulierculam Verris effingenda est; aut in illa, *Caedebatur in medio foro Messanae*, motus laterum,

qualis esse ad verbera solet, torquendus ; aut vox, qualis dolore exprimitur eruenda : cum mihi comoedi quoque pessime facere videantur, qui, etiamsi juvenem agant, cum tamen in expositione aut senis sermo, ut in *Hydriae prologo*, aut mulieris, ut in *Georgo*, incidit, tremula vel effeminata voce pronunciant. Adeo in illis quoque est aliqua vitiosa imitatio, quorum ars omnis constat imitatione.

Est autem gestus ille maxime communis, quo medius digitus in pollicem contrahitur explicitis tribus, et principiis utilis cum leni in utramque partem motu modice prolatus, simul capite atque humeris sensim ad id, quo manus feratur, obsecundantibus : et in narrando certus, sed tum paullo productior : et in exprobrando et coarguendo acer atque instans. Longius enim partibus his et liberius exseritur. Vitiose vero idem sinistrum quasi humerum petens in latus agi solet : quanquam adhuc pejus aliqui transversum brachium proferunt, et cubito pronunciant. Duo quoque medii sub pollicem veniunt : et est hic adhuc priore gestus instantior, principio et narrationi non accommodatus. At cum tres contracti pollice premuntur ; tum digitus ille, quo usum optime Crassum Cicero dicit, explicari solet. Is in exprobrando et indicando, unde et ei nomen est, valet : et allevata ac spectante humerum manu paullum inclinatus affirmat : versus in terram et quasi pronus urget : aliquando pro numero est. Idem summo articulo utrinque leviter apprehenso, duobus modice curvatis, minus tamen minimo, aptus ad disputandum est. Acrius tamen argumentari videntur, qui medium articulum potius tenent ; tanto contractioribus ultimis digitis, quanto priores descenderunt. Est et ille verecundae orationi aptissimus, quo quatuor primis leviter in summum coëuntibus digitis, non procul ab ore aut pectore refertur ad nos manus, et deinde prona ac paullulum prolata laxatur.

Hoc modo coepisse Demosthenem credo in illo pro Ctesiphonte timido summissoque principio : sic formatam Ciceronis manum, cum diceret, *Si, judices, ingenii*

mei, quod sentio quam sit exiguum. Eadem aliquatenus liberius deorsum spectantibus digitis colligitur in nos, et fusius paullo in diversum resolvitur, ut quodammodo sermonem ipsum proferre videatur.

Binos interim digitos distinguimus, sed non inserto pollice, paullum tamen inferioribus intra spectantibus, sed ne illis quidem tensis, qui supra sunt.

Interim extremi palmam circa ima pollicis premunt, ipse prioribus ad medios articulos jungitur: interim quartus oblique reponitur; interim quatuor remissis magis quam tensis, pollice intus inclinato, habilem demonstrando in latus, aut distinguendis, quae dicimus, manum facimus, cum supina in sinistrum latus, prona in alterum fertur.

Sunt et illi breves gestus, cum manus leviter pandata, qualis voventium est, parvis intervallis, et subassentientibus humeris movetur, maxime apta parce et quasi timide loquentibus. Est admirationi conveniens ille gestus, quo manus modice supinata, ac per singulos a minimo collecta digitos, redeunte flexu simul explicatur atque convertitur.

Nec uno modo interrogantes gestum componimus: plerumque tamen vertentes manum, utcunque composita est. Pollici proximus digitus, mediumque, qua dexter est, unguem pollicis summo suo jungens, remissis ceteris, est et approbantibus, et narrantibus, et distinguentibus decorus. Cui non dissimilis, sed compressis tribus digitis, quo nunc Graeci plurimum utuntur, etiam utraque manu, quoties enthymemata sua gestu velut corrotundant. Caesim manus lenior promittit et assentatur, citatior hortatur, interim laudat. Est et ille urgentis orationem gestus vulgaris magis, quam ex arte, qui contrahit alterno celerique motu et explicat manum.

Est et illa cava et rara, et supra humeri altitudinem elata cum quodam motu velut hortatrix manus. A peregrinis scholis tamen prope recepta tremula, scenica est. Digitos, cum summi coierunt, ad nos referre, cur quibusdam displicuerit, nescio. Nam id et leviter ad-

mirantes, et interim subita indignatione, velut pavescentes, et deprecantes, facimus. Quin compressam etiam manum in poenitentia vel ira pectori admovemus, ubi vox vel inter dentes expressa non dedecet, *Quid nunc agam? Quid facias?* Averso pollice demonstrare aliquem, receptum magis puto, quam oratori decorum.

Sed cum omnis motus sex partes habeat, septimus sit ille, qui in se redit, orbis, vitiosa est una circumversio: reliqui, ante nos, et dextra laevaque, et sursum et deorsum aliquid ostendunt: in posteriora gestus non dirigitur. Interim tamen velut rejici solet. Optime autem manus a sinistra parte incipit, in dextra deponitur: sed ut poni, non ut ferire videatur: quanquam et in fine interim cadit, ut cito tamen redeat: et nonnunquam resilit vel negantibus nobis, vel admirantibus. Hic veteres artifices illud recte adjecerunt, *ut manus cum sensu et inciperet, et deponeretur*. Alioqui enim aut ante vocem erit gestus, aut post vocem: quod est utrumque deforme.

In illo lapsi nimia subtilitate sunt, quod intervallum motus tria verba esse voluerunt: quod neque observatur, neque fieri potest: sed illi quasi mensuram tarditatis celeritatisque aliquam esse voluerunt: neque immerito, ne aut diu otiosa esset manus, aut, quod multi faciunt, actionem continuo motu conciderent. Aliud est, quod et fit frequentius et magis fallit: sunt quaedam latentes sermonis percussiones, et quasi aliqui pedes, ad quos plurimorum gestus cadit: ut sit unus motus, *Novum crimen*; alter, *C. Caesar*; tertius, *Et ante hanc diem*; quartus, *Non auditum*; deinde, *Propinquus meus*; et, *Ad te*; et, *Quintus Tubero*; et, *Detulit*. Unde id quoque fluit vitium, ut juvenes, cum scribunt, gestum praemodulati cogitatione sic componant, quomodo casura manus est. Inde et illud vitium, ut gestus, qui in fine dexter esse debet, in sinistrum frequenter desinat. Melius illud, cum sint in sermone omni brevia quaedam membra, ad quae, si necesse sit, recipere spiritum liceat, ad haec gestum disponere: ut puta, *Novum*

crimen, *C. Caesar*, habet per se finem quendam suum, quia sequitur conjunctio : deinde, *Et ante hanc diem non auditum*, satis circumscriptum est. Ad haec accommodanda manus est, idque dum erit prima et composita actio.

At ubi eam calor concitaverit, etiam gestus cum ipsa orationis celeritate crebescet. Aliis locis citata, aliis pressa conveniet pronunciatio. Illa transcurrimus, congerimus, abundamus, festinamus : hac instamus, inculcamus, infigimus. Plus autem affectus habent lentiora : ideoque Roscius citatior, Aesopus gravior fuit, quod ille comoedias, hic tragoedias egit. Eadem motus quoque observatio est. Itaque in fabulis, juvenum, senum, militum, matronarum gravior ingressus est : servi, ancillae, parasiti, piscatores citatius moventur. Tolli autem manum artifices supra oculos, demitti infra pectus vetant : adeo a capite eam petere, aut ad imum ventrem deducere, vitiosum habetur. In sinistrum intra humerum promovetur ; ultra non decet. Sed cum aversantes in laevam partem velut propellemus manum, sinister humerus proferendus, ut cum capite ad dextram ferente consentiat. Manus sinistra nunquam sola gestum recte facit : dextrae se frequenter accommodat, sive in digitos argumenta digerimus, sive aversis in sinistrum palmis abominamur, sive objicimus adversas, sive in latus utramque distendimus, sive satisfacientes, aut supplicantes.

Diversi autem sunt hi gestus, sive summittimus, sive adorantes attollimus, sive aliqua demonstratione aut invocatione protendimus, *Vos Albani tumuli atque luci.* Aut Gracchanum illud, *Quo me miser conferam ? in Capitolium, ad fratris sanguinem ? an domum ?* Plus enim affectus in his junctae exhibent manus ; in rebus parvis, tristibus, mitibus breves ; magnis, laetis, atrocibus exertiores.

Vitia quoque earum subjicienda sunt, quae quidem accidere etiam exercitatis actoribus solent. Nam gestum poculum poscentis, aut verbera minantis, aut numerum quingentorum flexo pollice efficientis, quae sunt a

quibusdam scriptoribus notata, ne in rusticis quidem vidi. At ut brachio exserto introspiciatur latus, ut manum alius ultra sinum proferre non audeat, alius, in quantum patet longitudo, protendat, aut ad tectum erigat, aut repetito ultra laevum humerum gestu ita in tergum flagellet, ut consistere post eum parum tutum sit, aut sinistrum ducat orbem, aut temere sparsa manu in proximos offendat, aut cubitum utrumque in diversum latus ventilet, saepe scio evenire. Solet esse et pigra, et trepida, et secanti similis : etiam uncis digitis, aut capite dejiciatur, aut eadem manu supinata in superiora jactetur. Fit et ille habitus, qui esse in statuis pacificator solet, qui, inclinato in humerum dextrum capite, brachio ab aure protenso, manum infesto pollice extendit : qui quidem maxime placet iis, qui se dicere *sublata manu* jactant.

Adjicias licet eos, qui sententias vibrantes digitis jaculantur, aut manu sublata denunciant, aut, quod per se interim recipiendum est, quoties aliquid ipsis placuit, in ungues eriguntur : sed vitiosum id faciunt, aut digito, quantum plurimum possunt, erecto, aut etiam duobus, aut utraque manu ad modum aliquid portantium composita. His accedunt vitia non naturae, sed trepidationis, cum ore concurrente rixari ; si memoria fefellerit, aut cogitatio non suffragetur, quasi faucibus aliquid obstiterit insonare ; in adversum tergere nares, obambulare sermone imperfecto ; resistere subito et laudem silentio poscere : quae omnia persequi prope infinitum est. Sua enim cuique sunt vitia.

Pectus ac venter ne projiciantur, observandum : pandant enim posteriora ; et est odiosa omnis supinitas. Latera cum gestu consentiant. Facit enim aliquid et totius corporis motus : adeo ut Cicero plus illo agi quam manibus ipsis putet. Ita enim dicit in Oratore, *Nullae argutiae digitorum, non ad numerum articulus cadens, trunco magis toto se ipse moderans, et virili laterum flexione.*

Femur ferire, quod Athenis primus fecisse creditur

Cleōn, et usitatum est, et indignantes decet, et excitat auditorem. Idque in Calidio Cicero desiderat, *Non frons*, inquit, *percussa, non femur*. Quanquam, si licet, de fronte dissentio. Nam etiam complodere manus scenicum est, et pectus caedere. Illud quoque raro decebit, cava manu summis digitis pectus appetere, si quando nosmet ipsos alloquimur, cohortantes, objurgantes, miserantes : quod si quando fiet, togam quoque inde removeri non dedecebit. In pedibus observantur status et incessus. Prolato dextro stare, et eandem manum ac pedem proferre, deforme est. In dextrum incumbere interim datur, sed aequo pectore : qui tamen comicus magis, quam oratorius gestus est. Male etiam in sinistrum pedem insistentium dexter aut attollitur, aut summis digitis suspenditur. Varicare supra modum, et in stando deforme est, et, accedente motu, prope obscenum. Procursio opportuna brevis, moderata, rara. Conveniet etiam ambulatio quaedam, propter immodicas laudationum moras : quanquam Cicero *rarum incessum*, neque ita longum probat. Discursare vero, et, quod Domitius Afer de Sura Mallio dixit, *satagere*, ineptissimum : urbaneque Flavus Virginius interrogavit de quodam suo antisophiste, *quot millia passuum declamasset* ? Praecipi et illud scio, ne ambulantes avertamur a judicibus, sed sint obliqui pedes ad consilium nobis respicientibus. Id fieri judiciis privatis non potest. Verum et breviora sunt spatia, nec aversi diu sumus. Interim tamen recedere sensim datur. Quidam et resiliunt, quod est plane ridiculum.

Pedis supplosio, ut loco est opportuna, ut ait Cicero, *in contentionibus aut incipiendis aut finiendis* : ita crebra et inepti est hominis, et desinit judicem in se convertere. Est et illa indecora in dextrum ac laevum latus vacillatio alternis pedibus insistentium. Longissime fugienda mollis actio, qualem in Titio Cicero dicit fuisse, unde etiam saltationis quoddam genus *Titius* sit appellatum. Reprehendenda et illa frequens et concitata in utramque partem mutatio, quam in Curione patre irrisit

et Julius, quaerens, *quis in lintre loqueretur?* et Sicinius: nam cum, assidente collega, qui erat propter valetudinem et deligatus et plurimis medicamentis delibutus, multum se Curio ex more jactasset, *Nunquam*, inquit, *Octavi, collegae tuo gratiam referes, qui nisi fuisset, hodie te istic muscae comedissent.*

Jactantur et humeri: quod vitium Demosthenes ita dicitur emendasse, ut, cum in angusto quodam pulpito stans diceret, hasta humero dependens immineret: ut si calore dicendi vitare id excidisset, offensatione illa commoneretur. Ambulantem loqui ita demum oportet, si in causis publicis, in quibus multi sunt judices, quod dicimus, quasi singulis inculcare peculiariter velimus. Illud vero non ferendum, quod quidam, rejecta in humerum toga, cum dextra sinum usque ad lumbos reduxerunt, sinistra gestum facientes spatiantur et fabulantur: cum etiam laevam restringere prolata longius dextra sit odiosum. Unde moneor, ut ne id quidem transeam, ineptissime fieri, cum inter moras laudationum aut in aurem alicujus loquuntur, aut cum sodalibus jocantur, aut nonnunquam ad librarios suos ita respiciunt, ut sportulam dictare videantur. Inclinari ad judicem, cum doceas, utique si id, de quo loquaris, sit obscurius, licet. Incumbere advocato adversis subselliis sedenti, contumeliosum. Reclinari etiam ad suos, et manibus sustineri, nisi plane justa fatigatione, delicatum; sicut palam moneri, excidentis, aut legere. Namque in his omnibus et vis illa dicendi solvitur, et frigescit affectus, et judex parum sibi praestari reverentiae credit. Transire in diversa subsellia, parum verecundum est. Nam et Cassius Severus urbane adversus hoc facientem lineas poposcit. Et si aliquando concitate itur, nunquam non frigide reditur. Multa ex his, quae praecipimus, mutari necesse est ab iis, qui dicunt apud tribunalia. Nam et vultus erectior, ut eum, apud quem dicitur, spectet; et gestus, ut ad eundem tendens, elatior sit, necesse est; et alia, quae occurrere, etiam me tacente, omnibus possunt. Itemque ab iis, qui sedentes agent.

Nam et fere fit hoc in rebus minoribus : et iidem impetus actionis esse non possunt, et quaedam vitia fiunt necessaria. Nam et dexter pes a laeva judicis sedenti proferendus est, et ex altera parte multi gestus necesse est in sinistrum eant, ut ad judicem spectent. Equidem plerosque et ad singulas sententiarum clausulas video assurgentes, et nonnullos subinde aliquid etiam spatiantes : quod an deceat, ipsi viderint : cum id faciunt, non sedentes agunt. *Bibere*, aut etiam *esse* inter agendum, quod multis moris fuit, et est quibusdam, ab oratore meo procul absit. Nam si quis aliter dicendi onera perferre non possit, non ita miserum est non agere, potiusque multo, quam et operis et hominum contemptum fateri.

Cultus non est proprius oratoris aliquis, sed magis in oratore conspicitur. Quare sit, ut omnibus honestis debet esse, splendidus et virilis. Nam et toga, et calceus, et capillus, tam nimia cura, quam negligentia, sunt reprehendenda. Est aliquid in amictu ; quod ipsum aliquatenus temporum conditione mutatum est. Nam veteribus nulli sinus : perquam breves post illos fuerunt. Itaque etiam gestu necesse est usos esse in principiis eos alio, quorum brachium, sicut Graecorum, veste continebatur. Sed nos de praesentibus loquimur. Cui lati clavi jus non erit, ita cingatur, ut tunicae prioribus oris infra genua paullum, posterioribus ad medios poplites usque perveniant. Nam infra mulierum est, supra centurionum. Ut purpurae recte descendant, levis cura est. Notatur interim negligentia. Latum habentium clavum modus est, ut sit paullum cinctis summissior. Ipsam togam rotundam esse, et apte caesam velim. Aliter enim multis modis fiet enormis. Pars ejus prior mediis cruribus optime terminatur, posterior eadem portione altius qua cinctura. Sinus decentissimus, si aliquanto supra imam togam fuerit, nunquam certe sit inferior. Ille, qui sub humero dextro ad sinistrum oblique ducitur, velut balteus, nec strangulet, nec fluat. Pars togae, quae postea imponitur, sit inferior : nam

ita et sedet melius, et continetur. Subducenda etiam pars aliqua tunicae, ne ad lacertum in actu redeat: tum sinus injiciendus humero, cujus extremam oram rejecisse non dedecet. Operiri autem humerum cum toto jugulo non oportet, alioqui amictus fiet angustus, et dignitatem, quae est in latitudine pectoris, perdet. Sinistrum brachium eo usque allevandum est, ut quasi normalem illum angulum faciat. Super quod ora ex toga duplex aequaliter sedeat. Manus non impleatur annulis, praecipue medios articulos non transeuntibus: cujus erit habitus optimus, allevato pollice, et digitis leviter inflexis, nisi si libellum tenebit: quod non utique captandum est. Videtur enim fateri memoriae diffidentiam, et ad multos gestus est impedimento. Togam veteres ad calceos usque demittebant, ut Graeci pallium. Idque ut fiat, qui de gestu scripserunt circa tempora illa, Plotius Nigidiusque praecipiunt. Quo magis miror Plinii Secundi docti hominis, et in hoc utique libro paene etiam nimium curiosi, persuasionem, qui solitum id facere Ciceronem velandorum varicum gratia tradit: cum hoc amictus genus in statuis eorum quoque, qui post Ciceronem fuerunt, appareat. Palliolum, sicut fascias, quibus crura vestiuntur, et focalia, et aurium ligamenta, sola excusare potest valetudo.

Sed haec amictus observatio, dum incipimus: procedente vero actu, jam paene ab initio narrationis, sinus ab humero recte velut sponte delabitur: et cum ad argumenta ac locos ventum est, rejicere a sinistro togam, dejicere etiam, si haereat, sinum conveniet. Laeva a faucibus ac summo pectore abducere licet. Ardent enim jam omnia. Et ut vox vehementior ac magis varia est, sic amictus quoque habet actum quendam velut proeliantem. Itaque ut laevam involvere toga et incingi paene furiosum est: sinum vero in dextrum humerum ab imo rejicere solutum ac delicatum, fiuntque adhuc pejus aliqua: ita cur laxiorem sinum sinistro brachio non subjiciamus? Habet enim acre quiddam atque expeditum, et calori concitationique non inhabile. Cum

vero magna pars est exhausta orationis, utique afflante fortuna, paene omnia decent, sudor ipse et fatigatio, et negligentior amictus, et soluta ac velut labens undique toga. Quo magis miror hanc quoque succurrisse Plinio curam, ut ita sudario frontem siccari juberet, ne comae turbarentur, quas componi post paullum, sicuti dignum erat, graviter et severe vetuit. Mihi vero illae quoque turbatae prae se ferre aliquid affectus, et ipsa oblivione curae hujus commendari videntur. At si incipientibus aut paullum progressis decidat toga, non reponere eam, prorsus negligentis, aut pigri, aut quomodo debeat amiciri nescientis est.

Haec sunt vel illustramenta pronunciationis, vel vitia: quibus propositis, multa cogitare debet orator.

Primum, *quis*, *apud quos*, *quibus praesentibus* sit acturus. Nam ut dicere alia aliis, et apud alios magis concessum est: sic etiam facere. Neque eadem in voce, gestu, incessu, apud principem, senatum, populum, magistratus, privato, publico judicio, postulatione, actione similiter decent. Quam differentiam subjicere sibi quisque, qui animum intenderit, potest.

Tum qua de re dicat, et efficere quid velit. Rei quadruplex observatio est. *Una* in tota causa. Sunt enim tristes, hilares, sollicitae, securae, grandes, pusillae: ut vix unquam ita sollicitari partibus earum debeamus, ut non et summae meminerimus. *Altera*, quae est in differentia partium, ut in prooemio, narratione, argumentatione, epilogo. *Tertia* in sententiis ipsis, in quibus secundum res et affectus variantur omnia. *Quarta* in verbis, quorum ut est vitiosa, si efficere omnia velimus, imitatio: ita quibusdam nisi sua natura redditur, vis omnis aufertur.

Igitur in laudationibus, nisi si funebres erunt, gratiarum actione, exhortatione, similibus, laeta et magnifica et sublimis est actio. Funebres conciones, consolationes, plerumque causae reorum, tristes atque summissae. In senatu conservanda auctoritas, apud populum dignitas, in privatis modus. De partibus causae,

et sententiis verbisque, quae sunt multiplicia, pluribus dicendum.

Tria autem praestare debet pronunciatio: *conciliet, persuadeat, moveat*: quibus natura cohaeret, ut etiam *delectet*. *Conciliatio* fere aut commendatione morum, qui nescio quomodo ex voce etiam atque actione pellucent, aut orationis suavitate constat: *persuadendi* vis affirmatione, quae interim plus ipsis probationibus valet. *An ista*, inquit Calidio Cicero, *si vera essent, sic a te dicerentur?* et, *Tantum abest, ut inflammares nostros animos: somnum isto loco vix tenebamus*. Fiducia igitur appareat, et constantia, utique si auctoritas subest. *Movendi* autem ratio aut in repraesentandis est, aut imitandis affectibus.

Ergo cum judex in privatis, aut praeco in publicis dicere de causa jusserit, leniter est consurgendum: tum in componenda toga, vel, si necesse erit, etiam ex integro injicienda, duntaxat in judiciis (apud principem enim et magistratus ac tribunalia non licebit) paullum commorandum, ut et amictus sit decentior, et protinus aliquid spatii ad cogitandum. Etiam cum ad judicem nos converterimus, et consultus praetor permiserit dicere, non protinus est erumpendum, sed danda brevis cogitationi mora. Mire enim auditurum dicturi cura delectat, et judex se ipse componit. Hoc praecipit Homerus Ulixis exemplo, *quem stetisse oculis in terram defixis, immotoque sceptro, priusquam illam eloquentiae procellam effunderet*, dicit. In hac cunctatione sunt quaedam non indecentes, ut appellant scenici, morae, caput mulcere, manum intueri, infringere articulos, simulare conatum, suspiratione sollicitudinem fateri, aut quod quemque magis decet: eaque diutius, si judex nondum intendet animum.

Status sit rectus, aequi et diducti paullum pedes, vel procedens minimo momento sinister: genua recta, sic tamen, ut non extendantur. Humeri remissi, vultus severus, non maestus, nec stupens, nec languidus: brachia a latere modice remota: manus sinistra, qualem

supra demonstravi: dextra, cum jam incipiendum erit, paullum prolata ultra sinum gestu quam modestissimo, velut exspectans quando incipiendum sit.

Vitiosa enim sunt illa, intueri lacunaria, perfricare faciem, et quasi improbam facere: tendere confidentia vultum, aut, quo sit magis torvus, superciliis astringere: capillos a fronte contra naturam retro agere, ut sit horror ille terribilis: tum, id quod Graeci frequentissime faciunt, crebro digitorum labiorumque motu commentari, clare exscreare, pedem alterum longe proferre, partem togae sinistra tenere, stare diductum, vel rigidum, vel supinum, vel incurvum, vel humeris, ut luctaturi solent, ad occipitium ductis.

Prooemio frequentissime lenis convenit pronunciatio. Nihil enim est ad conciliandum gratius verecundia: non tamen semper. Neque enim uno modo dicuntur exordia, ut docui. Plerumque tamen et vox temperata, et gestus modestus, et sedens humero toga, et laterum lenis in utramque partem motus, eodem spectantibus oculis, decebit.

Narratio magis prolatam manum, amictum recidentem, gestum distinctum, vocem sermoni proximam, ac tantum acriorem, sonum simplicem frequentissime postulabit, in his duntaxat, *Q. enim Ligarius, cum esset in Africa nulla belli suspicio*, et, *A. Cluentius Habitus pater hujusce*. Aliud in eadem poscent affectus, vel concitate, *Nubit genero socrus;* vel flebiles, *Constituitur in foro Laodiceae spectaculum acerbum et miserum toti Asiae provinciae.*

Maxime varia et multiplex actio est probationum. Nam et proponere, partiri, interrogare, sermoni sunt proxima, et contradictionem sumere. Nam ea quoque diversa propositio est. Sed hanc tamen aliquando irridentes, aliquando imitantes pronunciamus. Argumentatio plerumque agilior, et acrior, et instantior, consentientem orationi postulat etiam gestum, id est, fortem celeritatem. Instandum quibusdam in partibus, et densanda oratio.

Egressiones fere et lenes, et dulces, et remissae, ut *raptus Proserpinae*, *Siciliae descriptio*, *Cn. Pompeii laus*. Neque enim mirum, minus habere contentionis ea, quae sunt extra quaestionem.

Mollior nonnunquam cum reprehensione diversae partis imitatio, *Videbar videre alios intrantes*, *alios autem exeuntes*, *quosdam ex vino vacillantes*. Ubi non dissidens a voce permittitur gestus quoque, in utramque partem tenera quaedam, sed intra manus tamen, et sine motu laterum, translatio.

Accendendi judicis plures sunt gradus. Summus ille, et quo nullus est in oratore acutior : *Suscepto bello*, *Caesar*, *gesto jam etiam ex parte magna*. Praedixit enim, *Quantum potero voce contendam*, *ut populus hoc Romanus exaudiat*. Paullum inferior, et habens aliquid jam jucunditatis, *Quid enim tuus ille*, *Tubero*, *in acie Pharsalica gladius agebat ?* Plenius adhuc et lentius, ideoque dulcius, *In coetu vero populi Romani negotium publicum gerens*. Producenda omnia, trahendaeque tum vocales, aperiendaeque sunt fauces. Pleniore tamen haec canali fluunt, *Vos*, *Albani tumuli atque luci*. Jam cantici quiddam habent, sensimque resupina sunt : *Saxa atque solitudines voci respondent*. Tales sunt illae inclinationes vocis, quas invicem Demosthenes atque Aeschines exprobrant, non ideo improbandae : cum enim uterque alteri objiciat, palam est utrumque fecisse. Nam neque ille per Marathonis et Plataearum et Salaminis propugnatores recto sono juravit, nec ille Thebas sermone deflevit.

Est his diversa vox, et paene extra organum, cui Graeci nomen *amaritudinis* dederunt, supra modum ac paene naturam vocis humanae acerba : *Quin compescitis vocem istam*, *indicem stultitiae*, *testem paucitatis ?* Sed id, quod excedere modum dixi, in illa parte prima est, *Quin compescitis*.

Epilogus, si enumerationem rerum habet, desiderat quandam concisorum continuationem ; si ad concitandos judices est accommodatus, aliquid ex iis, quae su-

pra dixi; si placandos, inclinatam quandam lenitatem; si misericordia commovendos, flexum vocis, et flebilem suavitatem, qua praecipue franguntur animi, quaeque est maxime naturalis. Nam etiam orbos viduasque videas in ipsis funeribus canoro quodam modo proclamantes. Hic etiam fusca illa vox, qualem Cicero fuisse in Antonio dicit, mire faciet: habet enim in se, quod imitamur.

Duplex est tamen miseratio; altera cum invidia, qualis modo dicta de damnatione Philodami: altera cum deprecatione demissior. Quare, etiamsi est in illis quoque cantus obscurior, *In coetu vero populi Romani*; non enim haec rixantis modo dixit: et, *Vos, Albani tumuli*; neque enim, quasi inclamaret aut testaretur, locutus est: tamen infinito magis illa flexa et circumducta sunt, *Me miserum, me infelicem*; et, *Quid respondebo liberis meis?* et, *Revocare tu me in patriam potuisti, Milo, per hos; ego te in eadem patria per eosdem retinere non potero?* Et cum bona C. Rabirii uno sestertio addicit, *O meum miserum acerbumque praeconium.*

Illa quoque mire facit in peroratione velut deficientis dolore et fatigatione confessio: ut pro eodem Milone, *Sed finis sit: neque enim prae lacrimis jam loqui possum*: Quae similem verbis habere debent etiam pronunciationem. Possunt videri alia quoque hujus partis atque officii, *reos excitare*, *pueros attollere*, *propinquos producere*, *vestes laniare*: sed suo loco dicta sunt. Et quia in partibus causae talis est varietas, satis apparet, accommodandam sententiis ipsis pronunciationem, sicut ostendimus. Sed verbis quoque, quod novissime dixeram, non semper, sed aliquando. An non haec, *misellus* et *pauperculus*, summissa atque contracta; *fortis* et *vehemens* et *latro*, erecta et concitata voce dicendum sunt? Accedit enim vis et proprietas rebus tali astipulatione: quae nisi assit, aliud vox, aliud animus ostendat. Quid? quod eadem verba mutata pronunciatione indicant, affirmant, exprobrant, negant, mirantur,

indignantur, interrogant, irrident, elevant? Aliter enim dicitur, *Tu mihi quodcunque hoc regni*; et, *Cantando tu illum?* et, *Tune ille Aeneas?* et, *Meque timoris Argue tu, Drance.* Et, ne morer, intra se quisque vel hoc, vel aliud, quod volet, per omnes affectus verset: verum esse, quod dicimus, sciet.

Unum jam his adjiciendum est, cum praecipue in actione spectetur decor, saepe aliud alios decere. Est enim latens quaedam in hoc ratio, et inenarrabilis: et ut vere hoc dictum est, *caput esse, decere quod facias*; ita id neque sine arte esse, neque totum arte tradi potest. In quibusdam virtutes non habent gratiam, in quibusdam vitia ipsa delectant.

Maximos actores comoediarum, Demetrium et Stratoclea, placere diversis virtutibus vidimus. Sed illud minus mirum, quod alter deos, et juvenes, et bonos patres, servosque, et matronas, et graves anus optime, alter acres senes, callidos servos, parasitos, lenones, et omnia agitatiora melius. Fuit enim natura diversa. Nam vox quoque Demetrii jucundior, illius acrior erat. Annotandae magis proprietates, quae transferri non poterant, manus jactare, et dulces exclamationes theatri causa producere, et ingrediendo ventum concipere veste, et nonnunquam dextro latere facere gestus: quod neminem alium praeter Demetrium decuit: namque in haec omnia statura et mira specie adjuvabatur. Illum cursus, et agilitas, et vel parum conveniens personae risus (quem non ignarus rationis populo dabat,) et contracta etiam cervicula. Quicquid horum alter fecisset, foedissimum videretur.

Quare norit se quisque, nec tantum ex communibus praeceptis, sed etiam ex natura sua capiat consilium formandae actionis. Neque illud tamen est nefas, ut aliquem vel omnia vel plurima deceant.

Hujus quoque loci clausula sit eadem, necesse est, quae ceterorum est, regnare maxime modum. Non enim comoedum esse, sed oratorem volo. Quare neque in gestu persequemur omnes argutias, nec in loquen-

do distinctionibus, temporibus, affectionibus moleste utemur. Ut si sit in scena dicendum,

> Quid igitur faciam ? non eam, ne nunc quidem,
> Cum arcessor ultro ? an potius ita me comparem,
> Non perpeti meretricum contumelias ?

Hic enim dubitationis moras, vocis flexus, varias manus, diversos nutus actor adhibebit. Aliud oratio sapit, nec vult nimium esse condita. Actione enim constat, non imitatione.

Quare non immerito reprehenditur pronunciatio et vultuosa, et gesticulationibus molesta, et vocis mutationibus resultans. Nec inutiliter ex Graecis veteres transtulerunt, quod ab iis sumptum Laenas Popilius posuit, esse *hanc inotiosam actionem.* Optime igitur idem, qui omnia, Cicero praeceperat, quae supra ex oratore posui : quibus similia in Bruto de M. Antonio dicit. Sed jam recepta est actio paullo agitatior, et exigitur, et quibusdam partibus convenit : ita tamen temperanda, ne, dum actoris captamus elegantiam, perdamus viri boni et gravis auctoritatem. [XI. 3.]

CAPUT XXVIII.

NON POSSE ORATOREM ESSE NISI BONUM VIRUM.

Sit ergo nobis orator, quem constituimus, is, quia a M. Catone finitur, vir bonus, dicendi peritus ; verum, id quod et ille posuit prius, et ipsa natura potius ac majus est, utique vir bonus. Id non eo tantum, quod, si vis illa dicendi malitiam instruxerit, nihil sit publicis privatisque rebus perniciosius eloquentia, nosque ipsi, qui pro virili parte conferre aliquid ad facultatem dicendi conati sumus, pessime mereamur de rebus humanis, si latroni comparamus haec arma, non militi. Quid de nobis loquor ? Rerum ipsa natura in eo, quod praecipue indulsisse homini videtur, quoque nos a ceteris ani-

malibus separasse, non parens, sed noverca fuerit, si facultatem dicendi, sociam scelerum, adversam innocentiae, hostem veritatis invenit. Mutos enim nasci, et egere omni ratione, satius fuisset, quam providentiae munera in mutuam perniciem convertere.

Longius tendit hoc judicium meum. Neque enim tantum id dico, eum, qui mihi sit orator, virum bonum esse oportere: sed ne futurum quidem oratorem, nisi virum bonum. Nam certe neque intelligentiam concesseris iis, qui, proposita honestorum ac turpium via, pejorem sequi malent, neque prudentiam, cum in gravissimas frequenter legum, semper vero malae conscientiae, poenas a semet ipsis improviso rerum exitu induantur. Quod si neminem malum esse, nisi stultum eundem, non modo a sapientibus dicitur, sed vulgo quoque semper est creditum: certe non fiet unquam stultus orator.

Adde quod ne studio quidem operis pulcherrimi vacare mens, nisi omnibus vitiis libera, potest: primum quod in eodem pectore nullum est honestorum turpiumque consortium, et cogitare optima simul ac deterrima non magis est unius animi, quam ejusdem hominis bonum esse ac malum: tum illa quoque ex causa, quod mentem tantae rei intentam, vacare omnibus aliis, etiam culpa carentibus, curis oportet. Ita demum enim libera, ac tota, nulla distringente atque alio ducente causa, spectabit id solum, ad quod accingitur. Quod si agrorum nimia cura, et sollicitior rei familiaris diligentia, et venandi voluptas, et dati spectaculis dies, multum studiis auferunt: (huic enim rei perit tempus, quodcunque alteri datur) quid putamus facturas cupiditatem, avaritiam, invidiam? quarum impotentissimae cogitationes somnos etiam et illa per quietem visa perturbant. Nihil est enim tam occupatum, tam multiforme, tot ac tam variis affectibus concisum atque laceratum, quam mala mens. Nam et cum insidiatur, spe, curis, labore distringitur: et jam, cum sceleris compos fuit, sollicitudine, poenitentia, poenarum omnium exspectatione torquetur. Quis inter haec literis, aut ulli bonae arti lo-

cus? Non hercle magis, quam frugibus in terra sentibus ac rubis occupata.

Age, non ad perferendos studiorum labores necessaria frugalitas? Quid igitur ex libidine ac luxuria spei? Non praecipue acuit ad cupiditatem literarum amor laudis? Num igitur malis esse laudem curae putamus? Jam hoc quis non videt, maximam partem orationis in tractatu aequi bonique consistere? Dicetne de his secundum debitam rerum dignitatem malus atque iniquus?

Denique, ut maximam partem quaestionis eximam, demus, id quod nullo modo fieri potest, idem ingenii, studii, doctrinae, pessimo atque optimo viro: uter melior dicetur orator? Nimirum qui homo quoque melior. Non igitur unquam malus idem homo, et perfectus orator. Non enim perfectum est quicquam, quo melius est aliud.

Sed, ne more Socraticorum nobismet ipsi responsum finxisse videamur, sit aliquis adeo contra veritatem obstinatus, ut audeat dicere, eodem ingenio, studio, doctrina praeditum nihilo deteriorem futurum oratorem malum virum, quam bonum. Convincamus hujus quoque amentiam. Nam certe nemo dubitabit, omnem orationem id agere, ut judici, quae proposita fuerint, vera et honesta videantur. Utrum igitur hoc facilius bonus vir persuadebit, an malus? Bonus quidem dicet saepius vera atque honesta. Sed etiam si quando aliquo ductus officio (quod accidere, ut mox docebimus, potest) falso haec affirmare conabitur, majore cum fide necesse est audiatur. At malis hominibus ex contemptu opinionis, et ignorantia recti, nonnunquam excidit ipsa simulatio. Inde immodeste proponunt, sine pudore affirmant. Sequitur in iis, quae certum est effici non posse, deformis pertinacia, et irritus labor. Nam sicut in vita, in causis quoque, spes improbas habent. Frequenter autem accidit, ut his etiam vera dicentibus, fides desit, videaturque talis advocatus malae causae argumentum.

Nunc de iis dicendum est, quae mihi quasi conspiratione quadam vulgi reclamari videntur. Orator ergo

Demosthenes non fuit? atqui malum virum accepimus. Non Cicero? atqui hujus quoque mores multi reprehenderunt. Quid agam? Magna responsi invidia subeunda est: mitigandae sunt prius aures. Mihi enim nec Demosthenes tam gravi morum dignus videtur invidia, ut omnia, quae in eum ab inimicis congesta sunt, credam; cum et pulcherrima ejus in republica consilia et finem vitae clarum legam. Nec Marco Tullio defuisse video in ulla parte civis optimi voluntatem. Testimonio est actus nobilissime consulatus; integerrime provincia administrata; et repudiatus vigintiviratus; et civilibus bellis, quae in aetatem ejus gravissima inciderunt, neque spe neque metu declinatus animus, quo minus optimis se partibus, id est, reipublicae, jungeret. Parum fortis videtur quibusdam: quibus optime respondit ipse, *non se timidum in suscipiendis, sed in providendis periculis*: quod probavit morte quoque ipsa, quam praestantissimo suscepit animo.

Quodsi defuit his viris summa virtus: sic, quaerentibus, an oratores fuerint, respondebo, quomodo Stoici, si interrogentur, an sapiens Zeno, an Cleanthes, an Chrysippus, respondeant, Magnos quidem illos ac venerabiles, non tamen id, quod natura hominis summum habet, consecutos. Nam et Pythagoras, non *sapientem* se, ut qui ante eum fuerunt, sed *studiosum sapientiae* vocari voluit. Ego tamen secundum communem loquendi consuetudinem saepe dixi, dicamque, perfectum oratorem esse Ciceronem; ut amicos et bonos viros et prudentissimos dicimus vulgo, quorum nihil nisi perfecte sapienti datur.

Sed cum proprie et ad legem ipsam veritatis loquendum erit, eum quaeram oratorem, quem et ille quaerebat. Quanquam enim stetisse ipsum in fastigio eloquentiae fateor, ac vix, quid adjici potuerit, invenio, fortasse inventurus, quod adhuc abscisurum putem fuisse (nam fere sic docti judicaverunt, plurimum in eo virtutum, nonnihil fuisse vitiorum: et ipse se multa ex juvenili abundantia coërcuisse testatur:) tamen quando nec sa-

pientis sibi nomen, minime sui contemptor, asseruit; et melius dicere, certe data longiore vita, et tempore ad componendum securiore, potuisset: non maligne crediderim, defuisse ei summam illam, ad quam nemo propius accessit. Et licebat, si aliter sentirem, fortius id liberiusque defendere. An vero M. Antonius *neminem a se visum eloquentem*, quod tanto minus erat, professus est; ipse etiam M. Tullius *quaerit adhuc eum*, et tantum imaginatur ac fingit: ego non audeam dicere, aliquid in hac, quae superest, aeternitate inveniri posse eo, quod fuerit, perfectius? Transeo illos, qui Ciceroni ac Demostheni ne in eloquentia quidem satis tribuunt: quanquam neque ipsi Ciceroni Demosthenes videatur satis esse perfectus, quem *dormitare* interim dicit; nec Cicero Bruto Calvoque, qui certe compositionem illius etiam apud ipsum reprehendunt; nec Asinio utrique, qui vitia orationis ejus etiam inimice pluribus locis insequuntur.

Concedamus sane, quod minime natura patitur, repertum esse aliquem malum virum, summe disertum: nihilo tamen minus oratorem eum negabo. Nam nec omnibus, qui fuerint manu prompti, viri fortis nomen concesserim, quia sine virtute intelligi non potest fortitudo. An ei, qui ad defendendas causas advocatur, non est opus fide, quam nec cupiditas corrumpat, nec gratia avertat, nec metus frangat? sed proditorem, transfugam, praevaricatorem donabimus oratoris illo sacro nomine?

Quod si mediocribus etiam patronis convenit haec, quae vulgo dicitur, bonitas: cur non orator ille, qui nondum fuit, sed potest esse, tam sit moribus, quam dicendi virtute perfectus? Non enim forensem quandam instituimus operam, nec mercenariam vocem, nec, ut asperioribus verbis parcamus, non inutilem sane litium advocatum, quem denique causidicum vulgo vocant; sed virum, cum ingenii natura praestantem, tum vero tot pulcherrimas artes penitus mente complexum, datum tandem rebus humanis, qualem nulla antea vetus-

tas cognoverit, singularem, perfectumque undique, optima sentientem, optimeque dicentem.

In hoc quota pars erit, quod aut innocentes tuebitur, aut improborum scelera compescet, aut in pecuniariis quaestionibus veritati contra calumniam aderit? Summus ille quidem in his quoque operibus fuerit, sed majoribus clarius elucebit, cum regenda senatus consilia, et popularis error ad meliora ducendus. An non talem quendam videtur finxisse Virgilius, quem in seditione vulgi, jam faces et saxa jaculantis, moderatorem dedit?

Tum, pietate gravem ac meritis si forte virum quem
Conspexere, silent, arrectisque auribus astant.

Habemus igitur ante omnia *virum bonum*; post haec adjecit *dicendi peritum*:

Ille regit dictis animos, et pectora mulcet.

Quid? non in bellis quoque idem ille vir, quem instituimus, si sit ad proelium miles cohortandus, ex mediis sapientiae praeceptis orationem trahet? Nam quomodo pugnam ineuntibus, tot simul metus laboris, dolorum, postremo mortis ipsius exciderint, nisi in eorum locum pietas, et fortitudo, et honesti praesens imago successerit? Quae certe melius persuadebit aliis, qui prius persuaserit sibi. Prodit enim se, quamlibet custodiatur, simulatio: nec unquam tanta fuerit eloquendi facultas, ut non titubet atque haereat, quoties ab animo verba dissentiunt. Vir autem malus aliud dicat necesse est, quam sentit. Bonos nunquam honestus sermo deficiet, nunquam rerum optimarum (nam iidem etiam prudentes erunt) inventio: quae etiamsi lenociniis destituta sit, satis tamen natura sua ornatur: nec quicquam non diserte, quod honeste, dicitur.

Quare, juventus, imo omnis aetas, (neque enim rectae voluntati serum est tempus ullum) totis mentibus huc tendamus, in hoc elaboremus: forsan et consummare contingat. Nam si natura non prohibet et esse virum bonum, et esse dicendi peritum: cur non aliquis etiam unus utrumque consequi possit? cur autem non se quis-

que speret fore illum aliquem? Ad quod si vires ingenii non suffecerint, tamen ad quem usque modum processerimus, meliores erimus ex utroque. Hoc certe prorsus eximatur animo, rerum pulcherrimam eloquentiam cum vitiis mentis posse misceri. Facultas dicendi, si in malos incidit, et ipsa judicanda est malum: pejores enim illos facit, quibus contingit.

Videor mihi audire quosdam, (neque enim deerunt unquam, qui diserti esse, quam boni, malint) illa dicentes: Quid ergo tantum est artis in eloquentia? cur tu de coloribus, et difficilium causarum defensione, nonnihil etiam de confessione locutus es, nisi aliquando vis ac facultas dicendi expugnat ipsam veritatem? Bonus enim vir non agit nisi bonas causas, eas porro etiam sine doctrina satis per se tuetur veritas ipsa.

Quibus ego, cum de meo primum opere respondero, etiam pro boni viri officio, si quando eum ad defensionem nocentium ratio duxerit, satisfaciam.

Tractare enim, quomodo aut pro falsis, aut etiam pro injustis aliquando dicatur, non est inutile, vel propter hoc solum, ut ea facilius et deprehendamus, et refellamus; quemadmodum remedia melius adhibebit, cui nota, quae nocent, fuerint. Neque enim Academici, cum in utramque disseruerunt partem, non secundum alteram vivent: nec Carneades ille, qui Romae audiente Censorio Catone non minoribus viribus contra justitiam dicitur disseruisse, quam pridie pro justitia dixerat, injustus ipse vir fuit. Verum et virtus quid sit, adversa ei malitia detegit, et aequitas fit ex iniqui contemplatione manifestior, et plurima contrariis probantur. Debent ergo oratori sic esse adversariorum nota consilia, ut hostium imperatori.

Verum et illud, quod prima propositione durum videtur, potest afferre ratio, ut vir bonus in defensione causae velit auferre aliquando judici veritatem. Quod si quis a me proponi mirabitur, (quanquam non est haec mea proprie sententia, sed eorum, quos gravissimos sapientiae magistros aetas vetus credidit) sic judicet, ple-

raque esse, quae non tam factis, quam causis eorum, vel honesta fiant, vel turpia. Nam si hominem occidere, saepe virtus, liberos necare, nonnunquam pulcherrimum est; asperiora quaedam adhuc dictu, si communis utilitas exegerit, facere conceditur: ne hoc quidem nudum est intuendum, qualem causam vir bonus, sed etiam quare, et qua mente, defendat.

Ac primum concedant mihi omnes oportet, quod Stoicorum quoque asperrimi confitentur, facturum aliquando virum bonum, ut mendacium dicat, et quidem nonnunquam levioribus causis: ut in pueris aegrotantibus, utilitatis eorum gratia multa fingimus, multa non facturi promittimus: nedum si ab homine occidendo grassator avertendus sit, aut hostis pro salute patriae fallendus: ut hoc, quod alias in servis quoque reprehendendum est, sit alias in ipso sapiente laudandum. Id si constiterit, multa jam video posse evenire, propter quae orator bene suscipiat tale causae genus, quale, remota ratione honesta, non recepisset. Nec hoc dico, quia severiores sequi placet leges, pro patre, fratre, amico periclitantibus; tametsi non mediocris haesitatio est, hinc justitiae proposita imagine, inde pietatis. Nihil dubii relinquamus. Sit aliquis insidiatus tyranno, atque ob id reus: utrumne salvum eum nolet is, qui a nobis finitur, orator? an, si tuendum susceperit, non tam falsis defendet, quam qui apud judices malam causam tuetur? Quid si quaedam bene facta damnaturus est judex, nisi ea non esse facta convicerimus: non vel hoc modo servabit orator non innocentem modo, sed etiam laudabilem civem? Quid si quaedam justa natura, sed conditione temporum inutilia civitati sciemus: nonne utemur arte dicendi, bona quidem, sed malis artibus simili? Ad hoc nemo dubitabit, quin, si nocentes mutari in bonam mentem aliquo modo possint, sicut posse interdum conceditur, salvos esse magis e republica sit, quam puniri. Si liqueat igitur oratori, futurum bonum virum, cui vera objicientur, non id aget, ut salvus sit? Da nunc, ut crimine manifesto prematur dux

bonus, et sine quo vincere hostem civitas non possit: nonne ei communis utilitas oratorem advocabit? Certe Fabricius Cornelium Rufinum, et alioqui malum civem, et sibi inimicum, tamen, quia utilem sciebat ducem, imminente bello palam consulem suffragio suo fecit: idque admirantibus quibusdam respondit, *A cive se spoliari malle, quam ab hoste venire.* Ita, si fuisset orator, non defendisset eundem Rufinum vel manifesti peculatus reum? Multa dici possunt similia, sed vel unum ex iis quodlibet sufficit. Non enim hoc agimus, ut istud illi, quem formamus, viro saepe sit faciendum: sed ut, si talis coëgerit ratio, sit tamen vera finitio, *oratorem esse virum bonum, dicendi peritum.* Praecipere vero ac discere quomodo etiam probatione difficilia tractentur, necessarium est. Nam frequenter etiam optimae causae similes sunt malis, et innocens reus multis verisimilibus premitur: quo fit, ut eadem actionis ratione defendendus sit, qua, si nocens esset. Jam innumerabilia sunt bonis causis malisque communia, testes, literae, suspiciones, opiniones. Non aliter autem verisimilia, quam vera, et confirmantur et refelluntur. Quapropter, ut res feret, flectetur oratio, manente honesta voluntate. [XII. 1.]

CAPUT XXIX.

QUAE SINT ORATORIS INSTRUMENTA.

Haec sunt, quae me redditurum promiseram, instrumenta, non artis, ut quidam putaverunt, sed ipsius oratoris. Haec arma habere ad manum, horum scientia debet esse succinctus, accedente verborum figurarumque facili copia, et inventionis ratione, et disponendi usu, et memoriae firmitate, et actionis gratia.

Sed plurimum ex his valet animi praestantia, quam nec metus frangat, nec acclamatio terreat, nec audien-

tium auctoritas ultra debitam reverentiam tardet. Nam ut abominanda sunt contraria his vitia, confidentiae, temeritatis, improbitatis, arrogantiae : ita citra constantiam, fiduciam, fortitudinem, nihil ars, nihil studium, nihil profectus ipse profuerit : ut si des arma timidis et imbellibus. Invitus mehercule dico, quoniam et aliter accipi potest, ipsam verecundiam, vitium quidem, sed amabile, et quae virtutes facillime generet, esse inter adversa, multisque in causa fuisse, ut bona ingenii studiique in lucem non prolata, situ quodam secreti consumerentur.

Sciat autem, si quis haec forte minus adhuc peritus distinguendi vim cujusque verbi, leget, non probitatem a me reprehendi, sed verecundiam, quae est timor quidam, reducens animum ab iis, quae facienda sunt ; unde confusio, et coepti poenitentia, et subitum silentium. Quis porro dubitet vitiis ascribere affectum, propter quem facere honeste pudet ? Neque ego rursus nolo eum, qui sit dicturus, et sollicitum surgere, et colorem mutare, et periculum intelligere : quae si non accident, etiam simulanda erunt. Sed intellectus hic sit operis, non metus : moveamurque, non concidamus. Optima est autem emendatio verecundiae fiducia : et quamlibet imbecilla frons magna conscientia sustinetur.

Sunt et naturalia, ut supra dixi, quae tamen et cura juvantur, instrumenta, vox, latus, decor : quae quidem tantum valent, ut frequenter famam ingenii faciant. Habuit oratores aetas nostra copiosiores : sed cum diceret, eminere inter aequales Trachalus videbatur : ea corporis sublimitas erat, is ardor oculorum, frontis auctoritas, gestus praestantia, vox quidem non, ut Cicero desiderat, paene tragoedorum, sed super omnes quos ego quidem audierim tragoedos. Certe cum in basilica Julia diceret primo tribunali, quatuor autem judicia, ut moris est, cogerentur, atque omnia clamoribus fremerent ; et auditum eum et intellectum et, quod agentibus ceteris contumeliosissimum fuit, laudatum quoque ex quatuor tribunalibus memini. Sed hoc votum est et rara felici-

tas : quae si non assit, sane sufficiat ab iis quibus quis dicit audiri. Talis esse debet orator et haec scire. [XII. 5.]

CAPUT XXX.

QUOD SIT TEMPUS INCIPIENDI CAUSAS AGERE.

Agendi autem initium sine dubio secundum vires cujusque sumendum est. Neque ego annos definiam : cum Demosthenem puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit ; Calvus, Caesar, Pollio multum ante quaestoriam omnes aetatem gravissima judicia susceperint ; praetextatos egisse quosdam sit traditum ; Caesar Augustus duodecim natus annos aviam pro rostris laudaverit.

Modus mihi videtur quidam tenendus, ut neque praepropere destringatur immatura frons, et quicquid est illud adhuc acerbum proferatur. Nam inde et contemptus operis innascitur, et fundamenta jaciuntur impudentiae, et, quod est ubique perniciosissimum, praevenit vires fiducia. Nec rursus differendum est tirocinium in senectutem. Nam quotidie metus crescit, majusque fit semper, quod ausuri sumus : et, dum deliberamus, quando incipiendum sit, incipere jam serum est.

Quare fructum studiorum viridem et adhuc dulcem promi decet, dum et veniae spes est, et paratus favor, et audere non dedecet ; et, si quid desit operi, supplet aetas ; et, si qua sunt dicta juveniliter, pro indole accipiuntur : ut totus ille Ciceronis pro Sexto Roscio locus, *Quid enim tam commune, quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, litus ejectis ?* Quae cum sex et viginti natus annos, summis audientium clamoribus dixerit, defervisse tempore, et annis liquata jam senior idem fatetur.

Et hercule quantumlibet secreta studia contulerint, est tamen proprius quidam fori profectus, alia lux, alia

veri discriminis facies ; plusque, si separes, usus sine doctrina quam citra usum doctrina valet. Ideoque nonnulli senes in schola facti stupent novitate, cum in judicia venerunt, et omnia suis exercitationibus similia desiderant. At illic et judex tacet, et adversarius obstrepit, et nihil temere dictum perit : et, si quid tibi sumas, probandum est : et laboratam congestamque dierum ac noctium studio actionem aqua deficit : et omisso magna semper flandi tumore in quibusdam causis loquendum est : quod illi diserti minime sciunt. Itaque nonnullos reperias, qui sibi eloquentiores videantur, quam ut causas agant.

Ceterum illum, quem juvenem tenerisque adhuc viribus nitentem in forum deduximus, et incipere a quam maxime facili ac favorabili causa velim, ferarum ut catuli molliore praeda saginantur : et non utique ab hoc initio continuare operam, et ingenio adhuc alendo callum inducere ; sed jam scientem, quid sit pugna, et in quam rem studendum sit, refici atque renovari. Sic et tirocinii metum, dum facilius est audere, transierit, nec audendi facilitatem usque ad contemptum operis adduxerit.

Usus est hac ratione M. Tullius : et cum jam clarum meruisset inter patronos, qui tum erant, nomen, in Asiam navigavit, seque et aliis sine dubio eloquentiae ac sapientiae magistris, sed praecipue tamen Apollonio Moloni, quem Romae quoque audierat, Rhodi rursus formandum ac velut recoquendum dedit. Tum dignum operae pretium venit, cum inter se congruunt praecepta et experimenta. [XII. 6.]

CAPUT XXXI.

QUAE IN SUSCIPIENDIS CAUSIS ORATORI OBSERVANDA SINT.

Cum satis in omni certamine virium fecerit, prima ei cura in suscipiendis causis erit : in quibus defendere

quidem reos profecto quam facere vir bonus malet: non tamen ita nomen ipsum accusatoris horrebit, ut nullo neque publico neque privato duci possit officio, ut aliquem ad reddendam rationem vitae vocet. Nam et leges ipsae nihil valeant, nisi actoris idonea voce munitae: et si poenas scelerum expetere fas non est, prope est, ut scelera ipsa permissa sint: et licentiam malis dari, certe contra bonos est. Quare neque sociorum querelas, nec amici vel propinqui necem, nec erupturas in rempublicam conspirationes inultas patietur orator: non poenae nocentium cupidus, sed emendandi vitia, corrigendique mores. Nam qui ratione traduci ad meliora non possunt, solo metu continentur. Itaque ut accusatoriam vitam vivere et ad deferendos reos praemio duci, proximum latrocinio est: ita pestem intestinam propulsare, cum propugnatoribus patriae comparandum.

Ideoque principes in republica viri non detrectaverunt hanc officii partem: creditique sunt etiam clari juvenes obsidem reipublicae dare malorum civium accusationem, quia nec odisse improbos, nec simultates provocare, nisi ex fiducia bonae mentis videbantur. Idque cum ab Hortensio, Lucullis, Sulpicio, Cicerone, Caesare, plurimis aliis, tum ab utroque Catone factum est: quorum alter appellatus est sapiens, alter nisi creditur fuisse, vix scio, cui reliquerit hujus nominis locum. Neque defendet omnes orator, idemque portum illum eloquentiae suae salutarem non etiam piratis patefaciet, duceturque in advocationem maxime causa.

Quoniam tamen omnes, qui non improbe litigabunt, quorum certe bona pars est, sustinere non potest unus, aliquid et commendantium personis dabit, et ipsorum, qui judicio decernent, ut optimi cujusque voluntate moveatur: namque hos et amicissimos habebit vir bonus. Summovendum vero est utrumque ambitus genus, vel potentibus contra humiles venditandi operam suam; vel illud etiam jactantius, minores utique contra dignitatem attollendi. Non enim fortuna causas vel justas vel improbas facit.

Neque vero pudor obstet, quo minus susceptam, cum melior videretur, litem, cognita inter disceptandum iniquitate, dimittat, cum prius litigatori dixerit verum. Nam et in hoc magnum, si aequi judices sumus, beneficium est, ut non fallamus vana spe litigantem. Neque est dignus opera patroni, qui non utitur consilio. Et certe non convenit ei, quem oratorem esse volumus, injusta tueri scientem. Nam si ex illis, quas supra diximus, causis falsum tuebitur, erit tamen honestum, quod ipse faciet.

Gratisne ei semper agendum sit, tractari potest. Quod ex prima statim fronte dijudicare, imprudentium est. Nam quis ignorat, quin id longe sit honestissimum, ac liberalibus disciplinis et illo quem exigimus animo dignissimum, non vendere operam, nec elevare tanti beneficii auctoritatem ? cum pleraque hoc ipso possint videri vilia, quod pretium habent. Caecis hoc, ut aiunt, satis clarum est : nec quisquam, qui sufficienta sibi (modica autem haec sunt) possidebit, hunc quaestum sine crimine sordium fecerit.

At si res familiaris amplius aliquid ad usus necessarios exiget, secundum omnium sapientium leges patietur sibi gratiam referri : cum et Socrati collatum sit ad victum ; et Zeno, Cleanthes, Chrysippus mercedes a discipulis acceptaverint. Neque enim video, quae justior acquirendi ratio, quam ex honestissimo labore, et ab iis, de quibus optime meruerint, quique si nihil invicem praestent, indigni fuerint defensione. Quod quidem non justum modo, sed necessarium etiam est, cum haec ipsa opera, tempusque omne alienis negotiis datum, facultatem aliter acquirendi recidant.

Sed tum quoque tenendus est modus : ac plurimum refert, et a quo accipiat, et quantum, et quousque. Paciscendi quidem ille piraticus mos, et ponentium periculis pretia procul abominanda negotiatio etiam a mediocriter improbis aberit : cum praesertim bonos homines bonasque causas tuenti non sit metuendus ingratus : quodsi futurus, malo tamen ille peccet. Nihil ergo ac-

quirere volet orator ultra quam satis erit : ac ne pauper quidem tanquam mercedem accipiet, sed mutua benevolentia utetur, cum sciat se tanto plus praestitisse. Non enim, quia venire hoc beneficium non oportet, perire oportet. Denique ut gratus sit, ad eum magis pertinet, qui debet. [XII. 7.]

CAPUT XXXII.

QUAE IN DISCENDIS CAUSIS ORATORI OBSERVANDA SINT.

Proxima *discendae causae* ratio, quod est orationis fundamentum. Neque enim quisquam tam ingenio tenui reperietur, qui, cum omnia, quae sunt in causa, diligenter cognoverit, ad docendum certe judicem non sufficiat. Sed ejus rei paucissimis cura est. Nam ut taceam de negligentibus, quorum nihil refert, ubi litium cardo vertatur, dum sint, quae vel extra causam ex personis aut communi tractatu locorum occasionem clamandi largiantur : aliquos et ambitio pervertit, qui partim tanquam occupati, semperque aliud habentes, quod ante agendum sit, pridie ad se venire litigatorem, aut eodem matutino jubent, nonnunquam etiam inter ipsa subsellia didicisse se gloriantur ; partim jactantia ingenii, ut res cito accepisse videantur, tenere se et intelligere prius paene quam audiant mentiti, cum multa et diserte, summisque clamoribus, quae neque ad judicem neque ad litigatorem pertineant, decantaverunt, bene sudantes beneque comitati per forum reducuntur. Ne illas quidem tulerim delicias eorum, qui doceri amicos suos jubent : quanquam minus mali est, si illi saltem recte discant, recteque doceant. Sed quis discet tam bene, quam patronus ? Quomodo autem sequester ille, et media litium manus, et quidam interpres, impendet aequo animo laborem in alienas actiones, cum dicturis tanti suae non sint ?

Pessimae vero consuetudinis, libellis esse contentum,

quos componit aut litigator, qui confugit ad patronum, quia liti ipse non sufficit : aut aliquis ex eo genere advocatorum, qui se non posse agere confitentur, deinde faciunt id quod est in agendo difficillimum. Nam qui judicare, quid dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum, mutandumve, fingendum etiam sit, potest, cur non sit orator, quando, quod difficilius est, oratorem facit ? Hi porro non tantum nocerent, si omnia scriberent, uti gesta sunt. Nunc consilium et colores adjiciunt, et aliqua pejora veris : quae plerique cum acceperunt, mutare nefas habent, et velut themata in scholis posita custodiunt. Deinde deprehenduntur, et causam, quam discere ex suis litigatoribus noluerunt, ex adversariis discunt.

Liberum igitur demus ante omnia iis, quorum negotium erit, tempus ac locum : exhortemurque ultro, ut omnia quamlibet verbose et unde volent repetita ex tempore exponant. Non enim tam obest audire supervacua, quam ignorare necessaria. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator inveniet, quae litigatori in neutram partem habere momentum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia, ut subscribere audita pigeat.

Nec semel audisse sit satis : cogendus eadem iterum ac saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima expositione potuerunt, praesertim hominem (quod saepe evenit) imperitum : sed etiam, ut sciamus, an eadem dicat. Plurimi enim mentiuntur, et, tanquam non doceant causam, sed agant, non ut cum patrono, sed ut cum judice loquuntur. Quapropter nunquam satis credendum est, sed agitandus omnibus modis, et turbandus, et evocandus. Nam ut medicis non apparentia modo vitia curanda sunt, sed etiam invenienda, quae latent, saepe ipsis ea, qui sanandi sunt, occulentibus : ita advocatus plura, quam ostenduntur, aspiciat.

Nam cum satis in audiendo patientiae impenderit, in aliam rursus ei personam transeundum est, agendusque adversarius, proponendum quicquid omnino excogitari

contra potest, quicquid recipit in ejusmodi disceptatione natura. Interrogandus quam infestissime, ac premendus. Nam, dum omnia quaerimus, aliquando ad verum, ubi minime exspectavimus, pervenimus.

In summa, optimus est in discendo patronus incredulus. Promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas consignationes, ipsum denique adversarium quaedam non negaturum.

Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum: quod videre non est satis, perlegendum erit. Nam frequentissime aut non sunt omnino, quae promittebantur, aut minus continent, aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt, aut nimia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent modum. Denique linum ruptum aut turbata cera, aut sine agnitore signa frequenter invenies: quae, nisi domi excusseris, in foro inopinata decipient: plusque nocebunt destituta, quam non promissa nocuissent.

Multa etiam, quae litigator nihil ad causam pertinere crediderit, patronus eruet, modo per omnes, quos tradidimus, argumentorum locos eat. Quos ut circumspectare in agendo, et attentare singulos minime convenit, propter quas diximus causas; ita in discendo rimari necessarium est, quae personae, quae tempora, quae loca, instituta, instrumenta, ceteraque, ex quibus non tantum illud, quod est artificiale probationis genus, colligi possit, sed qui metuendi testes, quomodo sint refellendi. Nam plurimum refert, invidia reus, an odio, an contemptu laboret: quorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia humiliores premit.

Sic causam perscrutatus, propositis ante oculos omnibus, quae prosint noceantve, tertiam deinceps personam induat judicis, fingatque apud se agi causam, et, quod ipsum movisset de eadem re pronunciaturum, id potentissimum, apud quemcunque agetur, existimet. Sic eum raro fallet eventus, aut culpa judicis erit. [XII. 8.]

CAPUT XXXIII.

QUAE SERVANDA IN AGENDIS CAUSIS ORATORI SINT.

Quae sint in agendo servanda, toto fere opere exsecuti sumus : pauca tamen propria hujus loci, quae non tam dicendi arte, quam officiis agentis continentur, attingam. Ante omnia, ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum causae praesentis cupido laudis abducat. Nam ut gerentibus bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civitates quamlibet praecisis impositae rupibus, aut operum mole difficiles : ita oratio gaudebit quidem occasione laetius decurrendi, et aequo congressa campo totas vires populariter explicabit : at si juris anfractus, aut eruendae veritatis latebras adire cogetur, non obequitabit, nec illis vibrantibus concitatisque sententiis velut missilibus utetur ; sed operibus, et cuniculis, et insidiis, et occultis artibus rem geret. Quae omnia non, dum fiunt, laudantur, sed cum facta sunt : unde etiam minus cupidis opinionis plus fructus venit. Nam cum illa dicendi vitiosa jactatio inter plausores suos detonuit, resurgit verae virtutis fortior fama : nec judices, a quo sint moti, dissimulant ; et doctis creditur ; nec est orationis vera laus, nisi cum finita est.

Veteribus quidem etiam dissimulare eloquentiam fuit moris : idque M. Antonius praecipit, quo plus dicentibus fidei, minusque suspectae advocatorum insidiae forent. Sed illa dissimulari, quae tum erat, potuit : nondum enim tantum dicendi lumen accesserat, ut etiam per obstantia erumperet. Quare artes quidem et consilia lateant, et quicquid, si deprehenditur, perit. Hactenus eloquentia secretum habet. Verborum quidem delectus, gravitas sententiarum, figurarum elegantia, aut non sunt, aut apparent. Sed propter hoc ipsum ostendenda non sunt, quod apparent : ac si unum sit ex duo-

bus eligendum, causa potius laudetur, quam patronus. Finem tamen hunc praestabit orator, ut videatur optimam causam optime egisse. Illud certum erit, neminem pejus agere, quam qui displicente causa placet: necesse est enim, extra causam sit, quod placet.

Nec illo fastidio laborabit orator non agendi causas minores, tanquam infra eum sint, aut detractura sit opinioni minus liberalis materia. Nam et suscipiendi ratio justissima est officium, et optandum etiam, ut amici quam minimas lites habeant: et abunde dixit bene, quisquis rei satisfecit.

At quidam etiam si forte susceperunt negotia paullo ad dicendum tenuiora, extrinsecus adductis ea rebus circumliniunt, ac, si defecerint alia, conviciis implent vacua causarum; si contingit, veris; si minus, fictis: modo sit materia ingenii, mereaturque clamorem dum dicitur. Quod ego adeo longe puto ab oratore perfecto, ut eum ne vera quidem objecturum, nisi id causa exigit, credam. Ea est enim prorsus *canina*, ut ait Appius, *eloquentia*, cognituram male dicendi subire: quod facientibus etiam male audiendi praesumenda patientia est. Nam et in ipsos fit impetus frequenter, qui egerunt, et certe petulantiam patroni litigator luit. Sed haec minora sunt ipso illo vitio animi: quod maledicus a malefico non distat, nisi occasione. Turpis voluptas et inhumana et nulli audientium bono grata a litigatoribus quidem frequenter exigitur, qui ultionem malunt, quam defensionem. Sed neque alia multa ad arbitrium eorum facienda sunt: hoc quidem quis hominum liberi modo sanguinis sustineat, petulans esse ad alterius arbitrium?

Atqui etiam in advocatos partis adversae libenter nonnulli invehuntur: quod, nisi si forte meruerunt, et inhumanum est respectu communium officiorum, et cum ipsi, qui dicit, inutile (nam idem juris responsuris datur,) tum causae contrarium, quia plane adversarii fiunt et inimici, et quantulumcunque eis virium est, contumelia augetur. Super omnia perit illa, quae plurimum

oratori et auctoritatis et fidei affert, modestia, si a viro bono in rabulam latratoremque convertitur, compositus non ad animum judicis, sed ad stomachum litigatoris.

Frequenter etiam species libertatis deducere ad temeritatem solet, non causis modo, sed ipsis quoque, qui dixerunt, periculosam. Nec immerito Pericles solebat optare, ne quod sibi verbum in mentem veniret, quo populus offenderetur. Sed quod ille de populo, id ego de omnibus sentio, qui tantundem possunt nocere. Nam quae fortia, dum dicuntur, videbantur, stulta, cum laeserunt, vocantur.

Nunc quia varium fere propositum agentium fuit, et quorundam cura tarditatis, quorundam facilitas temeritatis crimine laboravit : quem credam fore in hoc oratoris modum, tradere non alienum videtur.

Afferet ad dicendum curae semper quantum plurimum poterit. Neque enim hoc solum negligentis, sed mali, et in suscepta causa perfidi ac proditoris est, pejus agere, quam possit. Ideoque ne suscipiendae quidem sunt causae plures, quam quibus suffecturum se sciat.

Dicet scripta quam res patietur plurima, et, ut Demosthenes ait, si continget, et sculpta. Sed hoc aut primae actiones, aut quae in publicis judiciis post interjectos dies dantur, permiserint : at cum protinus respondendum est, omnia parari non possunt ; adeo ut paullo minus promptis etiam noceat scripsisse, si alia ex diverso, quam opinati fuerint, occurrerint. Inviti enim recedunt a praeparatis, et tota actione respiciunt, requiruntque, num aliquid ex illis intervelli, atque ex tempore dicendis inseri possit : quod si fiat, non cohaeret, nec commissuris modo, ut in opere male juncto, hiantibus, sed ipsa coloris inaequalitate detegitur. Ita nec liber est impetus, nec cura contexta ; et utrumque alteri obstat : illa enim, quae scripta sunt, retinent animum, non sequuntur. Itaque in his actionibus *omni*, ut agricolae dicunt, *pede standum est*. Nam cum in propositione ac refutatione causa consistat, quae nostrae partis sunt, scripta esse possunt : quae etiam responsu-

rum adversarium certum est, (est enim aliquando certum) pari cura refelluntur.

Ad alia unum paratum afferre possumus, ut causam bene noverimus ; alterum ibi sumere, ut dicentem adversarium diligenter audiamus. Licet tamen praecogitare plura, et animum ad omnes casus componere : idque est tutius stilo, quo facilius et omittitur cogitatio, et transfertur.

Sed sive in respondendo fuerit subito dicendum, sive quae alia exegerit ratio, nunquam oppressum se ac deprehensum credet orator, cui disciplina et studium et exercitatio dederit vires etiam facilitatis : quemque armatum semper, ac velut in procinctu stantem, non magis unquam in causis oratio, quam in rebus quotidianis ac domesticis sermo deficiet ; nec se unquam propter hoc oneri subtrahet ; modo sit causae discendae tempus : nam cetera semper sciet. [XII. 9.]

CAPUT XXXIV.

QUAE POST FINEM STUDIA.—ADHORTATIO AD ELOQUENTIAM.

His dicendi virtutibus usus orator in judiciis, consiliis, concionibus, senatu, in omni denique officio boni civis, finem quoque dignum et optimo viro et opere sanctissimo faciet : non quia prodesse unquam satis sit, et illa mente atque illa facultate praedito non conveniat operis pulcherrimi quam longissimum tempus : sed quia decet hoc quoque prospicere, ne quid pejus, quam fecerit, faciat. Neque enim scientia modo constat orator, quae augetur annis, sed voce, latere, firmitate ; quibus fractis aut imminutis aetate seu valetudine, cavendum est, ne quid in oratore summo desideretur, ne intersistat fatigatus, ne quae dicet parum audiri sentiat, ne se quaerat priorem.

Vidi ego longe omnium, quos mihi cognoscere contigit, summum oratorem, Domitium Afrum valde senem,

quotidie aliquid ex ea, quam meruerat, auctoritate perdentem : cum agente illo, quem principem fuisse quondam fori non erat dubium, alii, quod indignum videatur, riderent, alii erubescerent : quae occasio fuit dicendi, *malle eum deficere, quam desinere*. Neque erant illa qualiàcunque mala, sed minora. Quare antequam in has aetatis veniat insidias, receptui canet, et in portum integra nave perveniet.

Neque enim minores eum, cum id fecerit, studiorum fructus prosequentur. Aut ille monumenta rerum posteris, aut, ut L. Crassus in libris Ciceronis destinat, jura quaerentibus tradet, aut eloquentiae componet artem, aut pulcherrimis vitae praeceptis dignum os dabit. Frequentabunt vero ejus domum optimi juvenes more veterum, et veram dicendi viam velut ex oraculo petent. Hos ille formabit quasi eloquentiae parens, et ut vetus gubernator litora et portus, et quae tempestatum signa, quid secundis flatibus, quid adversis ratis poscat, docebit, non humanitatis solum communi ductus officio, sed amore quodam operis. Nemo enim minui velit id, in quo maximus fuit. Quid porro est honestius, quam docere quod optime scias ?

Sic ad se Caelium deductum a patre Cicero profitetur : sic Pansam, Hirtium, Dolabellam in morem praeceptoris exercuit quotidie dicens audiensque. Ac nescio an eum tunc beatissimum credi oporteat fore, cum jam secretus et consecratus, liber invidia, procul contentionibus, famam in tuto collocarit, et sentiet vivus eam, quae post fata praestari magis solet, venerationem, et quid apud posteros futurus sit, videbit.

Conscius sum mihi, quantum mediocritate valui, quaeque antea scierim, quaeque operis hujusce gratia potuerim inquirere, candide me atque simpliciter in notitiam eorum, si qui forte cognoscere voluissent, protulisse. Atque id viro bono satis est, docuisse quod sciret.

Vereor tamen, ne aut magna nimium videar exigere, qui eundem virum bonum esse, et dicendi peritum velim ; aut multa, qui tot artibus in pueritia discendis, morum quoque praecepta, et scientiam juris civilis,

praeter ea quae de eloquentia tradebantur, adjicerim : quique haec operi nostro necessaria esse crediderint, velut moram rei perhorrescant, et desperent ante experimentum.

Qui primum renuncient sibi, quanta sit humani ingenii vis, quam potens efficiendi quae velit : cum maria transire, siderum cursus numerosque cognoscere, mundum ipsum paene dimetiri, minores sed difficiliores artes potuerint. Tum cogitent, quantam rem petant, quamque nullus sit hoc proposito praemio labor recusandus. Quod si mente conceperint, huic quoque parti facilius accedent, ut ipsum iter neque impervium, neque saltem durum putent.

Nam id, quod prius, quodque majus est, ut boni viri simus, voluntate maxime constat : quam qui vera fide induerit, facile easdem, quae virtutem docent, artes accipiet. Neque enim aut tam perplexa, aut tam numerosa sunt quae premunt, ut non paucorum admodum annorum intentione discantur. Longam enim facit operam, quod repugnamus : brevis est institutio vitae honestae beataeque, si credas. Natura enim nos ad mentem optimam genuit : adeoque discere meliora volentibus promptum est, ut vere intuenti mirum sit illud magis, malos esse tam multos. Nam ut aqua piscibus, ut sicca terrenis, circumfusus nobis spiritus volucribus convenit : ita certe facilius esse oportebat, secundum naturam, quam contra eam vivere.

Cetera vero, etiamsi aetatem nostram non spatio senectutis, sed tempore adolescentiae metiamur, abunde multos ad discendum annos habent. Omnia enim breviora reddet ordo, et ratio, et modus. Sed culpa est in praeceptoribus prima, qui libenter detinent quos occupaverunt, partim cupiditate diutius exigendi mercedulas, partim ambitione, quo difficilius sit quod pollicentur, partim etiam inscientia tradendi, vel negligentia. Proxima in nobis, qui morari in eo quod novimus, quam discere quae nondum scimus, melius putamus.

Nam ut de nostris potissimum studiis dicam, quid attinet tam multis annis, quam in more est plurimorum

(ut de his, a quibus magna in hoc pars aetatis absumitur, taceam) declamitare in schola, et tantum laboris in rebus falsis consumere, cum satis sit modico tempore imaginem veri discriminis, et dicendi leges comperisse? Quod non dico, quia sit unquam omittenda dicendi exercitatio, sed quia non sit in una ejus specie consenescendum. Cognoscere, et praecepta vivendi perdiscere, et in foro nos experiri potuimus, dum scholastici sumus.

Discendi ratio talis, ut non multos annos poscat Quaelibet enim ex iis artibus, quarum habui mentionem, in paucos libros contrahi solet: adeo infinito spatio ac traditione opus non est. Reliqua est, quae vires cito facit, consuetudo. Rerum cognitio quotidie crescit, et tamen quam multorum ad eam librorum necessaria lectio est, quibus aut rerum exempla ab historicis, aut dicendi ab oratoribus petuntur. Philosophorum quoque consultorumque opiniones, sicuti alia, velimus legere necessarium est.

Quae quidem possumus omnia: sed breve nobis tempus nos facimus. Quantulum enim studiis impartimur? Alias horas vanus salutandi labor, alias datum fabulis otium, alias spectacula, alias convivia trahunt. Adjice tot genera ludendi, et insanam corporis curam; trahat inde peregrinatio, rura, calculorum anxiáe sollicitudines, multae causae libidinum, et vinum, et flagitiosus omni genere voluptatum animus: ne ea quidem tempora idonea, quae supersunt. Quae si omnia studiis impenderentur, jam nobis longa aetas et abunde satis ad discendum spatia viderentur, vel diurna tantum computantibus tempora: et noctes, quarum bona pars omni somno longior est, adjuvarent. Nunc computamus annos, non quibus studuimus, sed quibus viximus. Nec vero si Geometrae et Grammatici ceterarumque artium professores omnem suam vitam, quamlibet longa fuerit, in singulis artibus consumserunt, sequitur ut plures quasdam vitas ad plura discenda desideremus. Neque illi didicerunt haec usque in senectutem, sed ea sola didicisse contenti fuerunt, ac tot annos in utendo, non in percipiendo exhauserunt.

Ceterum ut de Homero taceam, in quo nullius non artis aut praecepta, aut certe non dubia vestigia reperiuntur; ut Eleum Hippiam transeam, qui non liberalium modo disciplinarum prae se scientiam tulit, sed vestem, et annulum, crepidasque, quae omnia manu sua fecerat, in usu habuit, atque ita se praeparavit, ne cujus alterius ope egeret ullius rei: Gorgias quoque summae senectutis quaerere auditores, de quo quisque vellet, jubebat. Quae tandem ars digna literis Platoni defuit? Quot saeculis Aristoteles didicit, ut non solum quae ad philosophos atque oratores pertinent, scientia complecteretur, sed animalium satorumque naturas omnes perquireret? Illis enim haec invenienda fuerunt, nobis cognoscenda sunt. Tot nos praeceptoribus, tot exemplis instruxit antiquitas, ut possit videri nulla sorte nascendi aetas felicior, quam nostra, cui docendae priores elaboraverunt.

M. Censorius Cato, idem orator, idem historiae conditor, idem juris, idem rerum rusticarum peritissimus, inter tot operas militiae, tantas domi contentiones, rudi saeculo, literas Graecas aetate jam declinata didicit, ut esset hominibus documento, ea quoque percipi posse, quae senes concupissent. Quam multa, imo paene omnia tradidit Varro? Quod instrumentum dicendi M. Tullio defuit? Quid plura? cum etiam Cornelius Celsus, mediocri vir ingenio, non solum de his omnibus conscripserit artibus, sed amplius rei militaris, et rusticae etiam, et medicinae praecepta reliquerit? dignus vel ipso proposito, ut eum scisse omnia illa credamus.

At perficere tantum opus, arduum; et nemo perfecit. Ante omnia sufficit ad exhortationem studiorum, non cadere in rerum naturam, ut quicquid non est factum, ne fieri quidem possit; tum omnia, quae magna sunt atque admirabilia, tempus aliquod, quo primum efficerentur, habuisse. Quantum enim poësis ab Homero et Virgilio, tantum fastigium accepit eloquentia a Demosthene atque Cicerone. Denique quicquid est optimum, ante non fuerat.

Verum etiamsi quis summa desperet, (quod cur fa-

ciat, cui ingenium, valetudo, facultas, praeceptores non deerunt ?) tamen est, ut Cicero ait, pulchrum *in secundis tertiisque consistere.* Neque enim, si quis Achillis gloriam in bellicis consequi non potest, Ajacis aut Diomedis laudem aspernabitur : neque qui Homeri non, Tyrtaei. Quin immo si hanc cogitationem homines habuissent, ut nemo se meliorem fore eo, qui optimus fuisset, arbitraretur : hi ipsi, qui sunt optimi, non fuissent ; neque post Lucretium ac Macrum Virgilius, nec post Crassum et Hortensium Cicero, sed nec alii postea vicerint.

Verum ut transeundi spes non sit, magna tamen est dignitas subsequendi. An Pollio et Messalla, qui jam Cicerone arcem tenente eloquentiae agere coeperunt, parum in vita dignitatis habuerunt, parum ad posteros gloriae tradiderunt ? Alioqui pessime de rebus humanis perductae in summum artes mererentur, si, quod optimum fuisset, defuisset.

Adde quod magnos modica quoque eloquentia parit fructus, ac, si quis haec studia utilitate sola metiatur, paene illi perfectae par est. Neque erat difficile, vel veteribus vel novis exemplis palam facere, non aliunde majores opes, honores, amicitias, laudem praesentem, futuram, hominibus contigisse : si tamen dignum literis esset, ab opere pulcherrimo, cujus tractatus atque ipsa possessio plenissimam studiis gratiam refert, hanc minorem exigere mercedem, more eorum, qui a se non virtutes, sed voluptatem, quae fit ex virtutibus, peti dicunt.

Ipsam igitur orandi majestatem, qua nihil dii immortales melius homini dederunt, et qua remota muta sunt omnia, et luce praesenti ac memoria posteritatis carent, toto animo petamus, nitamurque semper ad optima : quod facientes, aut evademus in summum, aut certe multos infra nos videbimus.

Haec erant, Marcelle Victori, quibus praecepta dicendi pro virili parte adjuvari posse per nos videbantur : quorum cognitio studiosis juvenibus si non magnam utilitatem afferet, at certe, quod magis petimus, bonam voluntatem. [XII. 11.]

NOTES.

THE FOLLOWING NOTES ARE CHIEFLY SELECTED FROM THOSE OF SPALDING, ROLLIN, AND OTHERS.

Page 9. Line 5. *Frequentiae scholarum.* "The crowded attendance of the schools."

9. 17. *Eadem* refers to *tempora.*

10. 2. *Assunt multa, etc.* "There are many instances of reputation lost and preserved in both places." *Opinio* here signifies, "good reputation."

10. 5. *Distat.* Impersonal.

10. 10. *Modestos.* "Virtuous."

10. 22. *Purpuris.* Purpurae sunt vestes stragulae, lectis ipsisque adeo pavimentis inductae, quas infantes calcant.

10. 28. *Alexandrinis—deliciis.* *Deliciae* hic dicuntur pro pueris delicatis, quales domi habere solebant potentes Romani, Aegyptos maxime et quidem Alexandria, urbe luxuriae plenissima, oriundos, qui jocis suis heros demereri deberent.

11. 3. *Frequentiae.* "A great number of scholars."

11. 6. *Praestet.* Impersonal.

11. 21. *De partitionibus, etc.* *Partitiones* sunt materiae per partes divisae, quae discipulis, domi ad justae declamationis modum amplificandae et perscribendae, dictantur: *Declamationes*, exempli causa a rhetoribus recitatae in scholis orationes.

11. 29. *Praelectionique numerus obstat.* Non statim apparet qui praelectioni numerus obstet, cum vox illa ad omnes videatur perferri. Sed intelligitur talis praelectio, qua singulis pueris, quae ipsi sunt pronunciaturi, dilerter praeeunt magistri, quod sane vix duobus simul potest praestari.

13. 3. *Faces.* "Stimulus."

13. 7. *Provectiores—profectus.* "Those more advanced in their studies."

13. 10. *Prima elementa.* "Those engaged in the rudiments."

13. 18. *Nam ut vascula, etc.* Est hoc more veterum scriptorum, post singularem ut hic *humeris*, usurpare pluralem cum de universo aliquo genere agitur.

13. 33. *Majoribus velut organis.* Metaphora ducta ab artibus mechanicis. Illa enim majora pondera majori etiam difficultate et majoribus instrumentis moventur.

13. 36. *Sermonis.* "Conversation."

14. 21. *Ad se mores, etc.* Cave *ad se* trahas ad *astrinxerit.* Pertinet ad *conveniendum.* Astringere opponitur dissolvendis moribus.

15. 2. *Dictionibus.* "Declamations."

15. 2. *Malignus.* "Too sparing."

15. 26. *Sic stilo, etc.* Sic, scribendo, facilitatem comparabunt: audiendo quid praeceptor de discipulorum scriptionibus sentiat, judicandi vim.

15. 30. *Id mutuum, etc.* Has laudes sibi invicem ac mutuo reddunt: et in his laudibus consistit omnis declamationum fortuna ac successus.

15. 33. *Sed se quoque praeceptores, etc.* Solebant adolescentes in schola laudare effusius non solum condiscipulos, sed ipsos etiam praeceptores. Hoc quoque improbat Fabius.

16. 6. *Juventutem.* Oppositam pueritiae, i. e. adolescentes robustiores.

17. 1. *Bono sane stomacho, etc.* Cave referas ablativos ad *contenti*. Metaphora est a cibus ducta. Nam quemadmodum qui optimo sunt stomacho, delectum ciborum non habent; contra qui malum, εὐςτόμαχα quaerunt et concocta facilia; ita quoque parentes filiorum ingenio freti, delectum praeceptorum non habent.

17. 9. *Porro.* "On the contrary."

17. 19. *Loqui*, quod longe minus est quam *dicere.*

17. 35. *Nam tumidos, etc.* Carpit eos, qui dum virtutem aliquam nimis affectant, in vitium ei virtute vicinum incidunt: quod dicitur *cacozelia*, id est vitiosa affectatio. *Tumidos*, qui sublimitatem; *corruptos*, qui sententiarum acumen acumen et elegantiam; *tinnulos*, qui compositionis numerum et concinnitatem nimis ambitiose sectantur.

18. 16. *Phenicis Homerici.* See Iliad 9, 443.

18. 30. *Coalescere.* "To flourish."

19. 2. *Fortius.* Vehementius, majore cum vi.

19. 10. *Vehementis impetus.* The genitive here depends upon *illum*, or rather upon *hominem*, understood.

19. 13. *Fallant.* Non "lateant," sed "decipeant."

19. 32. *Apud corrupta judicia, etc.* Evitant quaestiones et argumenta, quae apud corruptos judices frigida videntur.

20. 18. *Pullatum circulum.* "The multitude."

21. 24. *Valetudinis.* "Ill health."

23. 5. *Quam* has here the force of *qualem.*

24. 30. λογοδαιδάλους. Qui orationem nimis expoliunt.

31. 4. *Adversarius enim, etc.* Orator qui agit adversus Judicem, jactat fiduciam suae partis, quae nihil timet a suo judice, licet eundem adversarium et judicem habeat. Contra, patronus qui pro judice stat, timere se significat ne is malo pudore contra se ipsum pronuntiet, licet justa sit ejus causa.

31. 9. *Putarent.* Judices.

31. 33. *Demus.* Cave accusativum ex *demus* pendere credas.

31. 38. *Sed non ante.* *Non* qualifies *conciliato.*

35. 20. *His etiam de causis, etc.* The pronoun here relates to what follows.

35. 38. *Quae sunt prope, etc.* Pronomen cave referas ad opiniones: intelliguntur enim *species.*

36. 23. *Actione.* Agendi formula.

36. 37. *Illa parte*, i. e. in prooemio.

37. 22. *Deducta semper, atque circumlata, etc.* *Deducta*, tenuis et subtilis. *Circumlata*, periodica ; quae certo verborum circuitu et numero comprehenditur.

38. 20. *Vere aversa.* Ludit in nomine ἀποςροφῆς. *Aversa* a recto et vero, *perversa* sit oratio.

39. 23. *Non exordio.* Junge hoc, tanquam unum vocabulum.

43. 23. *De pudore.* Pudor, ut saepissime apud veteres, est religio, innocentia, probitas.

43. 32. *Ad ipsos*, i. e. Litigatores.

44. 24. *Et divisa et simplex propositio*, i. e. sive partitionem adhibes, sive simplici propositione uteris.

46. 2. *Communia*, i. e. non hujus propria.

46. 19. *Diximus*, subaudi " *ea*."

50. 18. *Boni autem consulere*, i. e. bonum judicare : rationem habere laboris mei.

52. 5. *Hic.* Accusator.

52. 10. *Dividere igitur haec officia.* Disputare separatim de diversis affectibus quos excitant accusator et reus.

52. 16. *Quo servemus*, for reservemus. *Quo* an adverb of place.

53. 3. *Sit.* The subject of this verb is reus understood.

53. 14. *Infinitos anfractus habent*, i. e. Mille modis tractari possunt.

53. 31. *Ad hanc partem.* Ad augendam atrocitatem.

54. 5. *Sua religionis.* Their oaths.

55. 9. *Ex personis etc.* Excitatur quoque affectus, cum orator personis ipsis, quarum causa agitur, sermonem attribuit, et eas inducit loquentes.

57. 32. *Qui a stilo.* From what they had written at home.

58. 20. *Et corpulento litigatori.* Pendet hic dativus a quibusdam, quae addi debent ab lectore, velut ; *quod dictum est aliquando.*

59. 6. *Fortuna.* Pro divitiis.

60. 7. *Si quae sunt artes*, i. e. dispositionis.

62. 16. *Paucorum—calculorum.* Hoc interpretantur *paucitatem judicum*, vel *suffragiorum*, quae fuerint data per *calculos.*

63. 13. *Nuper poetam.* It is not known who is the poet here referred to.

63. 33. *Quianam et mis.* Prius utrum habeat Virgilius, disputant interpretes ad Æen. 10, 6 et 5, 13. Alterum, ut nunc est, nusquam invenitur in ejusdem operibus.

65. 19. *Idem putat etc.* Nec tamen hoc verum est : nam usurpatum fuerit *obsequium* a Plauto et Naevio ante Terentium, idcircoque Fabius adjecit, *putat.*

65. 26. *Ut jam.* Haec duo junctim esse pro quamvis erudite observat post alios Burmannus.

73. 25. *Vivendum est.* Cum dicimus vivendum est significamus *vitam esse traducendam :* plus tamen intelligitur per emphasin, scilicet *genio esse indulgendum* et *in laetitia vivendum.*

73. 35. *Ejus.* Hoc pronomen proprie quidem non habet quo referatur ; praecessit enim *virium* plurale.
